

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР
З ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ПРИДНІПРОВ'Я: історико-краєзнавчі дослідження

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 5

*Спеціальний випуск,
присвячений 75-річчю трагедії
Голодомору 1932–1933 рр. в Україні*

Дніпропетровськ
Видавництво Дніпропетровського
національного університету
2008

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 УКР – ДНІ)
П 75

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **О. М. Ігнатуша**
д-р іст. наук, проф. **В. В. Ченцов**

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара*

П 75 Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. /
Редкол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Вип. 5: Спеціальний випуск,
присвячений 75-річчю трагедії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. –
Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – 188 с.

ISBN 966-551-159-9

Представлено різні аспекти історії Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині. Висвітлено теоретико-методологічні, історіографічні та джерелознавчі проблеми вивчення Голодомору 1932–1933 рр., проблеми відродження історичної пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр. в історичній та суспільній свідомості, соціально-політичні та духовно-культурні аспекти та наслідки Голодомору 1932–1933 рр. Велика увага приділена краєзнавчим та пам'яткознавчим питанням історії Голодомору 1932–1933 рр., проблемам методики викладання історії Голодомору 1932–1933 рр. у навчальних закладах.

Розраховано на викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, науковців, істориків-краєзнавців, аспірантів, студентів, учнів шкіл та усіх, хто вивчає історію України та Придніпров'я.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. ред.), канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва**, д-р іст. наук, проф. **А. Г. Болебрух**, д-р іст. наук., доц. **Є. І. Бородін**, заслужений працівник культури України **Л. М. Голубчик**, д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, канд. іст. наук, доц. **М. Е. Кавун** (відп. секр.), д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**, канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**, д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**, д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 УКР – ДНІ)

**Збірник видано за фінансового сприяння
Дніпропетровської обласної державної адміністрації**

ISBN 966-551-159-9

© Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2008
© Автори статей, 2008

**ВСТУПНЕ СЛОВО РЕКТОРА ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА
ПРОФ. М. В. ПОЛЯКОВА НА ПЛЕНАРНОМУ ЗАСІДАННІ
IV ОБЛАСНОЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«ІСТОРІЯ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ», ПРИСВЯЧЕНІЙ
75-РІЧНИЦІ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ 21.11.2008 р.**

Шановні учасники наукової конференції! Шановні присутні!

Дозвольте привітати Вас з початком IV обласної історико-краєзнавчої конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», яка проводиться на базі Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за участю Дніпропетровської обласної державної адміністрації, Управління освіти і науки Дніпропетровської міської ради, Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького, Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, Державного архіву Дніпропетровської області, Дніпропетровського осередку Національної спілки краєзнавців України, Інституту суспільних досліджень, Інституту україністики.

Історичне краєзнавство відіграє все більшу роль у житті сучасного українського суспільства. Це й не випадково, бо крізь призму минулого рідного краю стають більш наочними і зрозумілими не тільки особливості історичного розвитку окремого міста, села, окремого регіону, а й усієї країни. Таке пізнання минувшини є вельми актуальним за умов тих серйозних деформацій історичної свідомості, які, на жаль, маємо в нашому суспільстві як наслідок його попереднього розвитку в обстановці суспільно-політичного й ідеологічного монізму. Адже за часів тоталітаризму цілі пласти історичного минулого цілком свідомо вилучалися з наукового обігу, а відтак не були доступними для широкого загалу громадян.

До таких заборонених для вивчення й осмислення проблем нашої минувшини належала й історія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. На жаль, можна констатувати, що впродовж десятиліть замовчування цієї жахливої народної трагедії відбувався процес не тільки руйнації джерельної бази, а й історичної пам'яті народу. Утім життєва практика свідчить: та родина, те суспільство, які є «безбатченками», не знають свого коріння, не можуть впевнено почуватися у дні сьогоднішньому, не здатні обрати правильний шлях крокування у майбутнє.

Особливо важливим є величезний пізнавальний потенціал історичного краєзнавства для підростаючого покоління – учнівства та студентства. Досвід численних і різноманітних заходів, проведених в останні роки у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара з вивчення історії Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині, свідчить, що молоде покоління прагне до об'єктивного пізнання складних і суперечливих проблем минулого, прагне до відтворення правди історії.

Наведу лише один факт. В останні місяці історики нашого університету спільно з Дніпропетровською обласною державною адміністрацією, архівними, музейними, бібліотечними установами інтенсивно працювали над великим соціально значущим проектом, яким стала підготовка фундаментального видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дніпропетровська область». У процесі роботи над великим масивом джерельного матеріалу та ще у стислі терміни науковці неодноразово зверталися за технічною допомогою до студентів, які продемонстрували не тільки належні вміння і навички, а й високі людські якості, допомагаючи навіть у вихідні дні. Реалізація цього проекту дала можливість вперше в історії назвати поіменно 65332 особи наших земляків, які померли під час трагічних подій 1932–1933 рр.

Активне залучення молоді до різних форм краєзнавчої роботи (а це гуртки, «круглі столи», засідання клубів творчої молоді, студентські конференції, огляди-конкурси на кращу творчу роботу, секції Малої академії наук тощо) переконало нас, що все це є ефективним засобом не тільки їх професійного зростання, а й формування світоглядних цінностей, становлення людських якостей як особистостей.

Впевнений, що наукова історико-краєзнавча конференція, яка відкриється сьогодні, буде важливим інструментом для продуктивного інтелектуального обговорення цілої низки складних тем, зокрема таких, як Голодомор 1932–1933 рр., генезис міста Дніпропетровська та інших населених пунктів краю, збереження пам'яток історії та культури, місце і роль в історії окремих осіб тощо.

Щиро зичу Вам, шановні учасники, плідної роботи, яка сприятиме осмисленню численних сторінок історії нашого краю, Дніпровського Надпоріжжя, а відтак – формуванню сучасної історичної свідомості сотень тисяч мешканців Дніпропетровщини. Дякую за увагу.

ПЕРЕДМОВА

У 2008 р. громадськість України відзначила сумні роковини народної трагедії – 75-річчя Голодомору в Україні. Вшанування пам'яті масових жертв антинародної політики сталінського режиму, яка в 1932–1933 рр. призвела до фактичного вимирання українського села, є, без сумніву, соціально актуальним завданням. За підрахунками сучасних істориків В. В. Іваненка і Н. Р. Романець, у вказаний період від голоду і супроводжуваних хвороб загальні втрати населення тільки Дніпропетровської області «можуть становити близько 659–833,6 тис. осіб» [1, с. 25]. Це був колосальний удар по генофонду української нації, удар, який об'єктивно сприяв послабленню життєвої сили однієї з найбільших націй Європи, що в 1917–1921 рр. відкрито заявила про прагнення до свого самовизначення і самоствердження, стала на шлях власного модерного державотворення.

Політика на селі, що надихалася союзним керівництвом на чолі з Й. Сталіним за підтримки КП(б)У, особливо її керівників С. Косіора та П. Постишева, виникла цілком не випадково. В основу її розробки і втілення в соціальну практику було покладено принципи домінування вузько-партійних інтересів ВКП(б), ведення безкомпромісної класової боротьби, дотримання революційної доцільності. Фундаментальними завданнями цього політичного курсу було досягнення соціальної одноманітності суспільства, викорінення щонайменшого політичного інакодумства, гальмування процесу становлення в УСРР української модерної нації.

Тяжкі наслідки величезних втрат українського народу в 1932–1933 рр. даються взнаки в демографічному, соціальному, етнонаціональному, морально-психологічному та суспільно-політичному вимірах навіть на початку ХХІ ст. Тому безсумнівно актуальним є всебічне висвітлення подій Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у цілому та на Придніпров'ї зокрема. Це важливо і з погляду на тривале замовчування цієї трагічної сторінки української історії в історіографії, що не могло не призвести до деформації історичної пам'яті й історичної свідомості в суспільстві. Осягнення цієї наукової проблеми важливе і з погляду на необхідність ретельного аналізу тієї першоджерельної бази, яка вводиться до наукового обігу на наших очах. Її всебічний аналіз дасть можливість більш системно, а відтак і більш об'єктивно реконструювати минуле. Не менш істотним є розробка згаданої теми і в контексті сучасних завдань державотворення й націотворення, які постали перед українським суспільством на рубежі ХХ–ХХІ ст. Усе це спричинило підготовку 5-го випуску збірника

наукових праць, який повністю стосується малодосліджених аспектів історії Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині.

У основу збірника наукових праць покладені матеріали IV обласної історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася на базі Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара 21 і 27 листопада 2008 р. У центрі уваги цього наукового зібрання були саме питання історії Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині, які детально розглядалися як на пленарному засіданні, так і на спеціальній секції «Голодомор 1932–1933 рр. у Придніпров'ї».

Структурно пропонований збірник наукових праць складається із вступного слова ректора Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара проф. М. В. Полякова, передмови відповідального редактора, восьми розділів («Теоретико-методологічні та історіографічні аспекти вивчення Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині», «Проблеми відновлення історичної пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр.», «Голодомор у суспільно-політичному контексті кінця 1920-х – 1930-х рр.», «Соціальні та духовні аспекти історії Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині», «Наслідки Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині», «Джерелознавчі проблеми дослідження Голодомору 1932–1933 рр.», «Краєзнавчі та пам'яткознавчі питання історії Голодомору 1932–1933 рр.», «Проблеми методики викладання історії Голодомору 1932–1933 рр. у середніх та вищих навчальних закладах») та довідкової рубрики «Наші автори».

Представлені статті, написані науково-педагогічними працівниками вищих навчальних закладів, архівістами, державними службовцями, вчителями загальноосвітніх установ, подають чимало нових фактичних даних, важливих узагальнень, які будуть у нагоді під час підготовки вузівських лекцій, шкільних уроків, музейних експозицій, у просвітницькій діяльності серед населення, особливо молодого покоління. Матеріали збірника стануть додатковим аргументом на користь продовження роботи з оновлення топонімічних назв у сучасній Україні в цілому і в Дніпропетровській області зокрема.

**Відповідальний редактор
д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко**

1. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2008. – 1246 с.

I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

УДК 94 (477) «1929-1933»

В. В. Іваненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. У ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ І РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРАХ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ СЮЖЕТИ

Розглянуто деякі узагальнюючі аспекти стану наукового опрацювання проблеми та її теоретичного осмислення в сучасних умовах.

2008 рік, як відомо, проголошений в Україні роком вшанування пам'яті наших співвітчизників, що стали безвинними жертвами нечуваного Голодомору, влаштованого 75 літ тому сталінською тоталітарною системою. Це був справжній злочин геноцидного характеру проти української нації, здійснений у витончено-цинічній формі масового терору голодом. У такий блюзнірський спосіб були винищені мільйони селян-українців, які завжди уявлялися імперським силам царської Росії та СРСР головним джерелом живлення «українського націоналізму» чи «сепаратизму», оскільки вважалися (і цілком слушно!) основними носіями й хранителями національної культури, мови, традицій, звичаїв, моральних цінностей. Не випадково, мабуть, в одному з таємних документів спецслужб – циркулярі ДПУ УСРР від 4 вересня 1926 р. «Про український сепаратизм» – наголошувалося, що саме «село привертає особливу увагу націоналістів» із середовища української інтелігенції, а відтак, організаційну роботу з її нейтралізації слід найтіснішим чином пов'язувати «з роботою по селу» [29, с. 31, 32].

Пізніше, на початку 1930-х рр., якраз по селу, де мешкало 99% етнічних українців, й було завдано нищівного удару Голодомором, щоб,

як кажуть, раз і назавжди покінчити з їх волелюбними устремліннями, несприйняттям нової аграрної політики більшовиків, викорінити щонайменші порухи національної самосвідомості та самоідентифікації на селі. Навряд чи хто нині вже сумнівається, що це була своєрідна, але невимовно жорстока помста українському селянству з боку кремлівських вождів за відчайдушний спротив у здійсненні розбійницької колективізації та усіх елементів її карально-репресивного супроводу, котрі докорінно змінили характер і спосіб життя основної маси населення республіки. Утім, як і всієї країни у цілому.

Власне, таке мотиваційне підґрунтя й закладено в листопадовий 2006 р. Закон «Про Голодомор 1933-1933 років в Україні», у якому вперше де-юре визнається, що він є «геноцидом Українського народу» (ст. 1). Подібні оціночні заяви по цьому історичному питанню зробили уряди багатьох країн у відповідь на звернення вищого політичного керівництва нашої держави до ООН про засудження антиукраїнської політики і практики тогочасного компартійного режиму в СРСР. До речі, з боку світової спільноти такий крок міг би стати й певною моральною спокутою за те, що не наважились тоді відкрито втрутитися у ситуацію. Хоча, попри різноманітні технології маскування, на Захід все ж таки просочувалась деяка інформація про масову смертність українців від голоду, зокрема, через представників дипломатичного корпусу, іноземних журналістів, членів численних делегацій з-за кордону, що відвідували в ті роки Україну, знайомлячись з радянським досвідом державотворення і суспільних трансформацій, а також через зарубіжних інженерів, техніків та робітників, які безпосередньо брали участь у виробничих процесах, працюючи на новобудовах та промислових підприємствах УСРР. Чимало з них побували і на Дніпропетровщині або обрали її місцем своєї тимчасової трудової імміграції в період перших п'ятирічок.

Принагідно нагадаємо, що понад півстоліття Голодомор як один з найболючіших «нервів» нашої радянської минушини ретельно приховувався, замовчувався або безсоромно фальсифікувався тодішнім режимом та історіографією, і лише з розгортанням горбачовської «перебудови» почав поволі «оживати», підіймаючись із небуття у площину поглиблених, системних досліджень. І тон цілком закономірно задавали відомі професійні історики В. Васильєв, В. Верстюк, С. Кульчицький, В. Литвин, В. Марочко, Ю. Мицик, Р. Пиріг, В. Сергійчук, Ю. Шаповал та ін. [2; 4; 6; 7; 13; 16; 17; 19; 20]. Багато в чому саме їх дослідження служать надійною фактологічною базою для кваліфікації голоду 1932–1933 рр. в Україні злочиним геноцидним ривня.

Примітно, що Ю. Мицик одним з перших в Україні організував за допомогою студентів спочатку Дніпропетровського, а потім й інших університетів, головно Києво-Могилянської академії, збір свідчень очевидців, тих, кому довелося пережити жахи національної трагедії, і видати їх за своєю редакцією у фундаментальному шеститомнику «Український голокост 1932–1933» [27]. Значний внесок у цю справу зробила також громадська фундація – Асоціація дослідників Голодоморів в Україні, заснована у 1992 р. з ініціативи українських патріотів подружжя письменника В. Маняка і журналістки Л. Коваленко-Маняк [2, с. 10–23].

Загалом на початок 2000-х рр. в Україні було видано близько 7 тис. найменувань «Голодоморівської» літератури найрізноманітнішої тематичної спрямованості [6], а на даний момент вже понад 10 тис. [27, т. 6, с. 5]. Такого стрімкого приросту друкованої продукції за часів української незалежності не знає жоден інший період чи змістовний модуль вітчизняної історії.

Це дозволило заповнити практично усі більш-менш значущі лакуни та «плями» в історії українського «голокосту», хоча спірні проблеми, ясна річ, ще лишаються, викликаючи гарячі дискусії в колах науковців, політиків, широкого загалу громадськості як в Україні, так і за її межами. І найгостріша з них, безсумнівно, – проблема визнання Голодомору злочином геноциду, проти чого, незважаючи на відповідні оцінки, закріплені у згаданому вище Законі України 2006 р. та серії указів глави держави, виступає частина істориків, політологів, політиків, аргументуючи свою позицію тим, що в той час у Радянському Союзі, мовляв, масово гинули не тільки українські селяни, а й громадяни Росії, Білорусії, Казахстану. Звідси висновок: виокремлювати та ідентифікувати геноцидний характер Голодомору в Україні немає ані підстав, ані сенсу.

Між тим, такий підхід, на думку українського професора-юриста В. Василенка, ігнорує національний вимір українського Голодомору, на що вказує багато дослідників, зокрема, такі відомі на Заході й пострадянському просторі фігури, як Р. Конквест і Дж. Мейс [1, 4 окт.].

Особливо завзято, більш того, болісно реагують на оціночні дефініції Голодомору як геноциду наші російські колеги й представники політичного істеблішменту, про що свідчать численні факти та публічні заяви вчених-істориків і посадовців найвищого рангу, число яких різко зросло останнім часом, в період підготовки до скорботної дати 75-річчя Голодомору, виступаючи одним з каталізаторів посилення міждержавного протистояння у взаєминах України та Російської Федерації. При цьому сторони, схоже, не просто не розуміють, а й навіть не бажають почути одна одну, внаслідок чого нерідко замість ва-

гомих, науково доказових аргументів в хід йдуть банальні емоції та взаємні звинувачення.

Здавалося, пише наш знаний дослідник Голодомору С. Кульчицький у роздумах після представницької наукової конференції під назвою «Україна і Росія: історія та образ історії», що відбулася у квітні 2008 р. в Москві, цей форум мав би допомогти українським і російським учасникам віднайти точки дотику бодай по ключових аспектах винесеної на обговорення проблематики й тим самим наблизити свої позиції у розумінні її глибинної суті. Проте цього не сталося, констатує учений, а отже, доведеться продовжувати важкий діалог з метою пошуку основ порозуміння на даному напрямку нашого гуманітарного співробітництва [17, 8 квіт.]. У тому числі, як запропонував президент Росії Д. Медведєв у тільки-но оприлюдненому в засобах масової інформації відкритому листі українському колезі В. Ющенку, шляхом долучення авторитетних експертів з обох сторін, аби сформувати спільний, обґрунтований підхід до тлумачення трагічних подій 1932–1933 рр. [14].

Думається, у цьому зв'язку не зайвим буде нагадати два базисні положення, сформульовані професором С. Кульчицьким: «По-перше, геноцидом ми називаємо не голод 1932–1933 рр., а Голодомор, що зачепив два регіони, в яких питома вага українців серед населення перевищувала (УСРР) або приблизно дорівнювала (Кубань) двом третинам. Тільки в цих регіонах голод переріс в голодний мор з рівнем смертності в десятки разів більшим, ніж в інших регіонах...

По-друге, так звані «москалі» (за термінологією О. Солженіцина) не мають відношення ні до Голодомору в Україні, ні до голоду 1932–1933 рр. в СРСР» [17, 10 квіт.].

Інакше кажучи, в організації штучного Голодомору на українських теренах винні аж ніяк не Москва, не російський народ, а цілковито Кремль і сталінський тоталітарний режим, які влаштували той безпрецедентний за масштабами та наслідками терор голодом як різновид геноциду, тобто цинічне вилучення всіх істивних ресурсів у селян, що призвело до загибелі лише у січні 1933 р. щонайменше 3,5 мільйонів українців [17, 10 квіт.]. Адже якщо державою навмисно створюються умови, несумісні з елементарним біовиживанням великих мас людей, то що ж це як не злочин проти людяності, причому у ієзуїтській формі нищення голодом?

А поки що антиукраїнська риторика з Голодоморівським підтекстом лунає з трибуни чергової наукової конференції, яка щойно відкрилася в російській столиці і приурочена, судячи з усього, спеціально до роковин голодного лихоліття початку 30-х в СРСР...

Як бачимо, всім нам ще потрібно докласти чимало зусиль, щоб до кінця і в повному обсязі розібратись в правових та конкретно-історичних колізіях, суперечностях й хитросплетіннях феномена Голодомору, остаточно звільнитись від застарілих стереотипів і штампів, елементів теоретико-методологічного консерватизму і упереджених, політизованих інструментів у його інтерпретації. І принципово важливо тут не тільки освоєння і введення до наукового обігу нових масивів невідомих раніше документів, особливо із закритих фондів центральних архівосховищ Росії (включаючи архів президента РФ і так звані «особливі папки»), але й осягнення справді виважених, толерантних, зрозумілих для всіх підходів та схем у висвітленні однієї з найбільших гуманітарних катастроф ХХ ст. А ще кожен, хто береться за перо чи виходить в ефір, намагаючись власноруч, так би мовити, доторкнутися до цієї надто болючої теми, не повинен забувати про свою професійну сумлінність, людську порядність і мудрість.

Тим часом на загальному тлі бурхливого розвитку історіографічного процесу в Україні помітні зрушення в актуалізації «Голодоморівської» тематики, перетворенні її на самостійний, соціально значущий вектор науково-просвітницької діяльності відбулися в регіонах, у тому числі на Дніпропетровщині, де з'явилася низка свіжих, документально насичених праць про голодне лихоліття. А чи не першою «ластівкою» тут стала книжка нашого земляка і журналіста Ю. Семенка, опублікована у 1993 р. в серії «Українське зарубіжжя». Річ у тім, що вона вийшла друком ще до 30-річчя Голодомору в Мюнхені (1963) і мала позитивні відгуки серед західних читачів та дослідників української історії сталінської епохи. Нове, доповнене видання, увібрало спогади багатьох свідків нашого національного «голокосту» початку 30-х років, проливаючи світло на деякі важливі штрихи та особливості перебігу тодішніх драматичних подій, зокрема, в Нікопольському, Верхньодніпровському, Новомосковському, Павлоградському та інших районах Дніпропетровської області [3].

Того ж року побачила світ ще одна подібна збірка під промовистою назвою «Упокорення голодом», підготовлена М. Мухіною за унікальними матеріалами Комісії конгресу США на чолі з Дж. Мейсом і Міжнародної комісії з розслідування українського Голодомору, а також з архіву Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Нью-Йорку. Поряд з іншим у ній уміщено цілу серію більш ніж красномовних документів по Криничанському району і повністю оприлюднено одну з небагатьох на сьогодні книги реєстрації смертей мешканців с. Романкове Кам'янського району за ті голодні роки [28].

Тривалий час вважалося, що архівних свідчень Голодомору немає. Насправді ж вони існують. І чи не вперше по нашому регіону

це засвідчив збірник документів та матеріалів, підготовлений і виданий до 60-річчя трагедії науковцями класичного університету переважно на основі місцевих архівів [21]. Невдовзі один з укладачів цієї збірки Н. Романець захистила кандидатську дисертацію, в якій з нових позицій і з залученням багатьох невідомих документів секретних фондів з архівів СБУ були переосмислені досвід і уроки колективізації на Дніпропетровщині крізь призму спротиву селянства насильницьким методам її здійснення, показані справжні причини і масштаби Голодомору в одній з традиційних житниць України, царської Росії, СРСР [25].

Попередні документальні публікації та наукові розвідки регіонального характеру, щоправда у більш широких хронологічних рамках, з виходом на перший «радянський» голод початку 1920-х рр., помітно доповнює книга криворізького дослідника О. Мельника «Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі» [5]. Зусиллями дніпропетровського журналіста і патріота Ф. Сухоноса впорядкована й видана збірка «Не підлягає забуттю: Голодомор-геноцид українського народу 1932–1933 рр.» [23], в якій подано чимало оригінальних свідчень сучасників, публіцистичні та літературні твори митців з України і діаспори. Образотворчий ракурс Голодомору разом зі спогадами та змістовною вступною статтею Л. Маркової презентовано у праці художника Ф. Климента [18]. А нещодавно вийшла друком у Києві наша з Н. Романець книжка, котра являє собою спробу узагальненої характеристики причин, мотивів, механізму, особливостей та наслідків Голодомору в краї [12]. До 75-річчя трагедії побачили світ ще кілька регіональних видань, зокрема, таких, як «Дорогою скорботи» [8], «І поліг наш народ, наче скошене жито...» [11], «Про Голодомор – вустами молодих» [24] та ін.

Звичайно, Дніпропетровщина як одна з найбільш постраждалих від голоду областей незмінно фігурує практично в кожному із загальноукраїнських видань, присвячених цій гостросюжетній у всіх відношеннях проблематиці.

Підсумовуючи сказане, можемо з певністю стверджувати, що за останні півтора-два десятиріччя сталися дійсно кардинальні зміни проривного характеру у дослідженні нашого Голодоморівського минулого, внаслідок чого українська історіографія вийшла на якісно новий ступінь його розуміння та засвоєння. І ця позитивна динаміка дедалі посилюється, слугуючи переконливим доказом того, що відновлення історичної правди про Голодомор 1932–1933 рр., вжиття вичерпних заходів щодо встановлення адекватної картини його причинно-наслідкових зв'язків та поіменного увічнення безвинних

жертв цілком логічно і справедливо висунулося нині в число найважливіших пріоритетів державної політики, вітчизняної історичної науки, стало професійним і громадянським обов'язком властей, всіх, хто бодай щонайменше причетний до цієї загальнонаціональної справи.

Одним з фундаментальних завдань істориків на сучасному етапі є підготовка Національної та регіональних книг пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр., яке здійснюється під егідою Українського інституту національної пам'яті за участю центральних і місцевих органів державної влади та управління, Національної академії наук України, інших зацікавлених структур й громадських об'єднань.

Активна організаційно-пошукова робота у цьому напрямку розгорнулася на Дніпропетровщині. Для загальної координації дій, своєчасної і якісної підготовки обласної Книги пам'яті створена редакційна колегія на чолі з заступником голови облдержадміністрації Є. І. Бородиним, а при ній – науково-редакційна робоча група з числа провідних істориків під керівництвом декана історичного факультету Національного класичного університету С. І. Світленка, на яких покладена відповідальність за вірогідність і узагальнення матеріалів, включених до обласного тому, вироблення й реалізацію конкретних механізмів його формування та видання. Безпосередньо до практичної роботи у пошуку й доборі відповідних матеріалів для Книги пам'яті залучені обласні управління внутрішньої політики (начальник Г. О. Пригунов), освіти і науки (В. В. Сиченко), культури (К. М. Самарець), міські та районні адміністрації, сільські (селищні) ради, фахівці Державного архіву Дніпропетровської області (директор Н. В. Киструська), Історичного музею ім. Д. І. Яворницького (Н. І. Капустіна), обласного центру охорони історико-культурних цінностей (Л. М. Голубчик), обласної наукової бібліотеки (Н. М. Тітова) та інших структур.

Сьогодні можемо з задоволенням відзначити, що ця багатомірна і напружена робота успішно завершилась виданням першого тому, який щойно був презентований в облдержадміністрації, діставши схвальну оцінку науковців, освітян, краєзнавців, літераторів, журналістів [22].

Не заглиблюючись в його аналіз, зауважимо лише, що всього в результаті проведеної пошуково-дослідницької роботи встановлено імена понад 65 тисяч мешканців Дніпропетровщини, померлих у ті лиховісні роки здебільшого від голоду та породжених ним хвороб. Цифра, що називається, вражаюча, хоч і не остаточна, оскільки далеко не по всіх сільрадах збереглися відповідні відомості або не є повними, фіксуючи стан мартирологічної ситуації лише, як правило, за один з потрібних років, внаслідок чого важко, а то й просто неможливо відтво-

рити загальну картину явища в конкретних населених пунктах за весь період Голодомору.

Інакше, мабуть, не могло і бути в умовах катастрофічного становища, що склалося у заблокованому владою українському селі тих часів, офіційної заборони на поширення статистичної інформації про Голодомор, а також недосконалості існуючих методик та інструментів її обробки. Не можна не погодитись з ученим-правником В. Василенком, який підкреслює: «Жахливі обставини злочину унеможливають встановлення як точної кількості викликаних голодом смертей безвинних людей, так і вичерпного поіменного списку жертв» [1, 18 окт.].

Натомість спробуємо таки визначити загальні втрати населення Дніпропетровщини від голоду в 1932–1933 рр., спираючись, зокрема, на дані про зростання у цей період так званого коефіцієнта смертності. Так от, за офіційними відомостями обласного відділу охорони здоров'я (явно заниженими, на наш погляд), у 1932 р. коефіцієнт смертності в розрахунку на 1000 осіб збільшився порівняно з 1931 р. на 3,2% [9, арк. 48]. У 1933 р., за підрахунками Р. Конквеста, цей показник становив вже 20-25% [15, с. 281], щоправда, у розрахунку на 100 осіб, або зріс приблизно на 186–236%. Аналогічними даними оперує і інший західний дослідник Голодомору С. Максудов, теж називаючи цифру 25% [26, с. 161].

Враховуючи, що за переписом населення 1926 р. на Дніпропетровщині проживало 3 483 665 осіб, у 1932 р. порівняно з 1931 р. надмірна смертність в регіоні становила 11, 147 тис. осіб, а у 1933 р. – від 648, 31 тис. до 822, 49 тис. осіб [10, арк. 21, 22, 44]. Таким чином, загальні втрати населення області від голоду та суміжних хвороб у 1932–1933 рр. можуть складати орієнтовано 659–833 тис. осіб.

Надзвичайно важливим надбанням обласної Книги пам'яті є вміщення у ній 192 безцінних свідчень не тільки безпосередніх очевидців трагічних подій в нашому краї, а і спогади їх рідних – дітей, онуків. Нині, на превеликий жаль, прямих свідків Голодомору залишилося зовсім мало, а тому маємо все зробити, аби встигнути зафіксувати для нащадків повідану ними правду і тим самим відновити штучно розірваний зв'язок поколінь як могутній чинник духовно-моральної спорідненості та єдності української нації. Додамо, що загальна кількість свідчень-спогадів, зібраних на Дніпропетровщині й зафондованих в обласному державному архіві, нараховує кілька тисяч.

Отже, як видно з викладеного, не так просто досягнути і адекватно усвідомити все те, що упродовж десятиліть усіляко приховувалося від людей, складаючи чи не одну з найбільших таємниць вищого радянського керівництва. Проте мусимо це зробити заради власного

ж передбачуваного майбутнього. Головне, як справедливо наголошує упорядник згаданої вище книги «Не підлягає забуттю» Ф. Сухоніс, треба врешті-решт збагнути, що «кожен із нас нині на землі сущих має не лише моральний обов'язок не забути тих, хто пішов з життя у страшних голодних конвульсіях. Ми повинні добре усвідомити – Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. – це наша національна Голгофа, котра завжди буде мірилом нашої здатності називатися нацією, цивілізованою спільнотою, зрештою, бути людьми» [23, с. 3].

Вихід у світ обласної Книги пам'яті й поіменне увічнення на її сторінках наших земляків – мешканців Дніпропетровщини, що стали безвинними жертвами національної трагедії початку 1930-х рр., без перебільшення, є вагомим, достойним внеском в цю благородну, воістину шляхетну справу.

Бібліографічні посилання

1. Василенко, В. Голодомор 1932–1933 годов в Украине: Правовая оценка / В. Василенко // Зеркало недели. – 2008. – 4, 18 окт.
2. Веселова, О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників Голодоморів в Україні (АДГУ) / О. Веселова / Відп. ред. Л. Лук'яненко. – К., 2007.
3. Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства / Упор. Ю. Семенко. – Д.; Мюнхен, 1993.
4. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Голова ред. ради В. А. Смолій, відп. ред. В. М. Литвин. – К., 2003.
5. Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі / Упор. О. О. Мельник. – Кривий Ріг, 2003.
6. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик / Упор.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; Редкол.: О. Ф. Ботушанська, С. В. Кульчицький (відп. ред.), В. Мотика. – Одеса – Львів, 2001.
7. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, В. І. Марочко, Р. Я. Пиріг; Упор. Р. Пиріг. – К., 2007.
8. Дорогою скорботи: Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині / За ред. О. В. Марченко. – Д., 2008.
9. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19, оп. 1, спр. 587. – Далі: ДАДО.
10. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 588.
11. «І поліг наш народ, наче скошене жито...» / Упор.: О. Г. Ратнер, Л. Н. Степовичка, М. П. Чабан. – Д., 2008.
12. Іваненко, В. Голодомор 1932–1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині / В. Іваненко, Н. Романець. – К., 2008.
13. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001.
14. Комсомольская правда в Украине. – 2008. – 15 ноября.

15. *Конквест, Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор / Р. Конквест. – К., 1993.
16. *Кульчицький, С.* Чому ОН НАС знищив? Сталін і український Голодомор / С. Кульчицький. – К., 2007.
17. *Кульчицький, С.* Україна і Росія: історія та образ історії. Роздуми після конференції / С. Кульчицький // День. – 2008. – 8, 10 квітня.
18. *Маркова, Л. М.* Голод на Дніпропетровщині 1932–1933 років / Л. М. Маркова // Клименко Ф. Голодомор: Реквієм на відстані часу / Ф. Клименко. – Д., 2007. – С. 6–16.
19. *Марочко, В.* Голодомор 1932–1933 рр. / В. Марочко. – К., 2007.
20. *Марочко, В.* Творці Голодомору 1932–1933 рр. / В. Марочко. – К., 2008.
21. Народна трагедія: Документи і матеріали про голод 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині / Відп. ред. В. В. Іваненко. – Д., 1993.
22. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / Редкол.: Є. І. Бородін (голова) та ін. – Д., 2008.
23. Не підлягає забуттю: Голодомор-геноцид українського народу 1932–1933 рр. / Упор. Ф. А. Сухоніс. – Д., 2007.
24. Про Голодомор – вустами молодих / Упор. Ф. А. Сухоніс. – Д., 2008.
25. *Романець, Н. Р.* Селянство і радянська влада у 1928–1933 роках: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області): Автореф. дис... канд. іст. наук. / Н. Р. Романець. – Д., 1995.
26. Україна: Голод 1932–1933 років (За повідомленнями британських дипломатів) // Всесвіт. – 1989. – № 11. – С. 153–161.
27. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. В 4 т. / За ред. О. Ю. Мищика. – К., 2003. – Т. 1.; К., 2004. – Т. 2.; К., 2006. – Т. 3.; К., 2007. – Т. 4.; К., 2008. – Т. 5.; К., 2008. – Т. 6.
28. Упокорення голодом: Збірник документів / Упор. М. Мухіна. – К., 1993.
29. *Шаповал, Ю.* ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Золотарьов, В. Пристайко. – К., 1997.

Надійшла до редколегії 15.11.08.

II. ПРОБЛЕМИ ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.

УДК 94 «1932/1933»

Є. І. Бородин

Дніпропетровська обласна державна адміністрація

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ

Розкрито основні напрями роботи з увічнення пам'яті жертв народної трагедії – Голодомору 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області.

Основоположне значення для розгортання роботи з увічнення пам'яті жертв народної трагедії 1932–1933 рр. став Указ Президента України В. А. Ющенка від 28 березня 2007 р. № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» [1, с. 22–26]. З метою забезпечення належного вшанування пам'яті жертв геноциду Українського народу та на підтримку ініціатив Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні було видано розпорядження голови облдержадміністрації «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору в Україні» від 10 липня 2007 р. № Р-274/1/3-07, яким утворено організаційний комітет з підготовки та проведення в Дніпропетровській області заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та «Про створення редакційної колегії та внесення змін до розпорядження голови обласної державної адміністрації від 10 липня 2007 р. № Р-274/1/3-07» від 4 березня 2008 р. № Р-79/0/3-08, яким створено редакційну колегію та тимчасову групу зі створення регіональної книги пам'яті.

Одним із найголовніших завдань, визначених Указом Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні», стала підготовка регіональної книги пам'яті.

У жовтні 2008 р. цей значущий науковий й соціальний проект здійснився. «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область» вчасно вийшла в світ. Презентація фундаментального видання відбулася 20 листопада 2008 р. у приміщенні Дніпропетровської облдержадміністрації. Регіональна книга пам'яті, об'ємом 1248 сторінок, являє собою науково-публіцистичне видання [2]. У ньому на достатньо широкій та різноманітній першоджерельній базі розкриваються причини, сутність і важкі наслідки народної трагедії 1932–1933 рр. Згідно з методичними настановами Українського інституту національної пам'яті том складається з великої вступної статті, чотирьох розділів (мартиролог, документи, свідчення очевидців, фотодокументи) та іменного й географічного покажчиків. Найбільш вагомий внесок у підготовку видання до друку зробили співробітники Державного архіву Дніпропетровської області (директор – Н. В. Киструська) та науковці-історики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (професори В. В. Іваненко, С. І. Світленко, О. І. Журба, О. Б. Шляхов, доценти Г. М. Книш, В. Д. Мирончук та ін.).

У процесі роботи з увічнення пам'яті жертв геноциду відбувалося формування єдиного реєстру документів, матеріалів, пов'язаних із Голодомором 1932–1933 рр. в Україні. При цьому Державним архівом Дніпропетровської області було створено перелік документів, пов'язаних з Голодомором 1932–1933 рр. Серед цього масиву джерел виявлені факти випадків опору сільського та районного керівництва хлібозаготівельній кампанії, вилученню у селян засобів для існування, їхньому виселенню та інших репресивних актів влади в 1932–1933 рр. Усього цей корпус джерел налічує 1414 документів. Крім того, складено перелік із 834 сіл та населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1932–1933 рр., які виявлені в документах Державного архіву Дніпропетровської області. До того ж виявлено й опрацьовано 52 фотодокументи та 29 матеріальних експонатів, пов'язаних із тематикою Голодомору.

Першочергового значення набула робота зі складання списків жертв, переліку постраждалих та збір свідчень очевидців Голодомору 1932–1933 рр. Науково-дослідницькими групами вивчалися архівні матеріали, книги записів цивільного стану, книги реєстрації смерті, фонди обкому компартії України, обласної прокуратури, обласного відділу охорони здоров'я та спогади осіб, що пережили Голодомор. У результаті станом на 1 листопада 2008 р. в Дніпропетровській області виявлено 65518 жертв Голодомору 1932–1933 рр. Відповідна інформація формується згідно даних Державного архіву Дніпропетровської області.

В усіх містах та районах області за участю науковців, освітян, краєзнавців, представників громадських організацій, учнівської та студентської молоді проводилася робота зі збору свідчень очевидців Голодомору та складання списків людей, які постраждали від Голодомору 1932–1933 рр. Станом на 1 листопада 2008 р. виявлено 79009 постраждалих від Голодомору та зібрано 9424 свідчень.

У процесі роботи з увічнення пам'яті драматичних подій 1932–1933 рр. було багато зроблено з встановлення в населених пунктах області пам'ятників та пам'ятних знаків жертвам Голодомору, зокрема (хрестів, меморіальних дошок, стел, обелісків, брил тощо). Відповідна робота проводилася не лише в тих населених пунктах, які безпосередньо постраждали від Голодомору, але і в тих, що були засновані набагато пізніше, однак, мешканці яких пережили Голодомор 1932–1933 рр.

14 вересня 2008 р. в Дніпропетровській області відбулось урочисте відкриття Меморіалу жертвам Голодомору та політичних репресій на 9 км Запорізького шосе за участю Президента України В. А. Ющенка. Висота пам'ятника складає 6,4 м та укладена з 4 основних блоків. Це, на сьогодні, найвища скульптура увічнення пам'яті жертв політичних репресій та Голодоморів в Україні. Монумент був зведений авторським творчим колективом під керівництвом скульптора, заслуженого художника України Гарніка Хачатряна. Колектив став переможцем обласного конкурсу на кращий ескізний проект жертвам політичних репресій та Голодомору в Дніпропетровській області.

У наступні місяці монументальне увічнення жертв народної трагедії тривало. Майже в усіх адміністративно-територіальних одиницях області встановлено 154 пам'ятники та пам'ятних знаки. Лише в листопаді 2008 р. відкрито 24 пам'ятні знаки жертвам Голодомору. До кінця 2008 р. також заплановано встановлення пам'ятних знаків.

Важливого соціального значення набуло поліпшення медичного, соціально-побутового обслуговування, сприяння у веденні присадибного господарства, надання матеріальної допомоги особам, які пережили Голодомор 1932–1933 рр. Працівниками соціальної сфери проводиться робота з мешканцями області з опитування громадян, які пережили Голодомор, формується база даних на цих осіб. Особам, які пережили тяжкі випробування 1932–1933 рр., надається всебічна допомога: грошова, натуральна у вигляді гарячих обідів, продуктів харчування, промислових товарів, медикаментів. Крім того, надаються послуги перукаря, з ремонту взуття та одягу, побутової техніки. Проводиться забезпечення санаторно-курортними путівками, засобами реабілітації та пересування. Надається допомога в обробці присадибних ділянок. Для надання допомоги залучаються волонтери, учні, підприємства, організації, спонсори.

У територіальних центрах соціального обслуговування пенсіонерів та самотніх непрацездатних громадян області проводяться засідання клубів, лекції, організовуються експозиції, присвячені темі Голодомору.

У рамках роботи із вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. проводилася велика просвітницька діяльність. Засоби масової інформації області широко висвітлювали трагічні події 1930-х рр., причини виникнення Голодомору та його наслідків, публікували матеріали про гіркі спогади ветеранів, свідків тих тяжких подій, коментарі відомих людей, розповідали про заходи, що здійснюються місцевими органами влади по вшануванню пам'яті жертв Голодомору, а також громадян, які пережили Голодомор.

Тема Голодомору висвітлювалася у пресі, зокрема у спеціальних тематичних рубриках: «Голодомор», «Уроки історії: Голодомор 1932–1933 років», «Не підлягає забуттю», «Тіні минулого», «Страшна трагедія в історії українців», «Пам'ять», «До 75-их роковин Голодомору», «Запалимо свічки!», «Далеке – близьке!», «Долі», «До чергової річниці Голодомору», «Дзвони пам'яті», «Віє жахом від слів», «Пам'ятаємо», «Про Голодомор вустами молодих», «2008 рік – рік вшанування пам'яті жертв Голодоморів та політичних репресій», «Свідки Голодомору говорять...», «Національна пам'ять», «Голодомор свідченнями наших земляків». Районні газети систематично розповідали про пошукову роботу родин, які постраждали від Голодомору.

У новинах та програмах обласної телерадіокомпанії, міської студії телебачення (34 канал), 11, 9, 27 каналів та обласного радіо теж систематично з'являлася інформація з вищезазначеної тематики. У ефірі Дніпропетровської обласної державної телерадіокомпанії було започатковано показ телевізійного фільму «Голодомор на Дніпропетровщині». Ця тема висвітлювалася й у програмах художнього об'єднання обласного радіо «Береги», «Джерела», «Сповідальна пора», «Доля», «Думка-шумка», «Красне слово», «Стежка-мережка», а також у програмі «Новини регіону».

На вшанування пам'яті жертв Голодомору, з нагоди 75-ої річниці цієї трагічної дати, в радіо циклі «Смертельна нива більшовизму» прозвучали передачі про Голодомор на Дніпропетровщині – за дослідженнями місцевих істориків і краєзнавців. У інформаційній передачі «Вечірня панорама» виходила постійна рубрика, в якій озвучувалися історії та спогади свідків Голодомору. В ефірі обласного телебачення в рамках передачі «Без коментарів» виходили списки винуватців у трагедії Голодомору, оприлюднені СБУ.

На веб-сайті облдержадміністрації створено рубрику «Голодомор 1932–1933 років», де розміщена інформація Державного архіву Дніпро-

петровської області «Документи свідчать»; список пам'яток писемності, що зберігаються у фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького за темою Голодомору 1932–1933 рр.; свідчення очевидців Голодомору, зібрані пошуковими групами в містах та районах області; електронний варіант регіонального тому Національної книги пам'яті жертв Голодомору; виставка «Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу».

У рамках заходів щодо відзначення 75-х роковин Голодомору 1932–1933 рр. у області проводилися просвітницькі та інші заходи за участю громадськості, направлені на об'єктивне висвітлення подій того часу. Так, у навчальних закладах було посилено увагу до висвітлення подій 75-річної давнини, зокрема проводилися тематичні уроки, лекції, класні години, години інформування, вечори пам'яті, літературні читання, зустрічі зі свідками Голодомору 1932–1933 рр., лекції, бесіди тощо. Серед цих заходів своє місце посів і спецкурс для учнів 10 класів освітніх закладів з історії рідного краю «Голодомор 1932–1933 років. Україна пам'ятає». У бібліотеках ВНЗ та загальноосвітніх шкіл організовувалися виставки архівних документів, фотоматеріалів, експозиції, присвячені Голодомору. 21 листопада 2008 р. у навчальних закладах області проведено єдиний Урок пам'яті (лекції, виховні години, перегляд кінофільмів про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні).

Усього в навчальних закладах області проведено близько 14 тисяч просвітницьких та інших заходів: конференції «Чорна сповідь Голодомору», «Пам'ять великого болю», «Злочин проти нації», круглі столи «Ці трагічні тридцять роки», мітинги-реквієми «Голгофа голодної смерті», «Беззвучний стогін лине над Дніпром», вечори пам'яті «Незгасний дух Янгола скорботи», літературні читання «У ті роки, коли під ручки голод з смертю танцювали...», «Розіп'ята душа на хресті всевишньої печалі», конкурси віршів «Нехай завжди хватає хліба...», «Не звільняється пам'ять, відлунює знову роками».

На базі Державного архіву Дніпропетровської області проведено учнівську конференцію за підсумками обласного етапу Всеукраїнської краєзнавчої акції «Колосок пам'яті» за участю науковців, істориків, письменників, юних дослідників – переможців обласного етапу Всеукраїнської краєзнавчої акції «Колосок пам'яті» та юних дослідників – краєзнавців Івано-Франківської області.

На основі наданої Українським інститутом національної пам'яті електронної версії виставки «Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид Українського народу», облдержадміністрацією було організовано роботу з виготовлення відповідних плакатів. Виставка розпочала роботу в травні 2008 р. в холі діорами «Битва за Дніпро»

Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Розроблено відповідні графіки щодо експонування виставки в містах та районах області та організації екскурсій учнівської та студентської молоді для перегляду пересувної виставки «Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид Українського народу» протягом 2008 р. У серпні – жовтні 2008 р. виставка експонувалась в історико-краєзнавчих музеях таких міст, як Павлоград, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, а також у Васильківському районі. З 18 листопада 2008 р. виставка «Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид Українського народу» працює в історичному музеї м. Жовті Води.

Продовжено організацію постійно діючих експозицій, виставок архівних документів, фотоматеріалів, творів мистецтва та літератури, які відображають події, пов'язані з геноцидом українського народу, формування та оновлення відповідних музейних зібрань, зокрема в краєзнавчих музеях.

Важливе значення мало проведення різних конкурсів для молоді. Проведено обласний конкурс дитячого малюнку «Жалоба серця», присвяченого 75-им роковинам Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Кращих 200 дитячих малюнків відібрано для створення каталогу.

Відбувся обласний етап Всеукраїнської краєзнавчої акції «Колосок пам'яті», в ході якої представлені пошукові, краєзнавчі роботи учнів, студентської молоді, педагогічних та науково-педагогічних працівників, а також описові матеріали та ілюстрації, які висвітлюють історичні факти Голодомору та розкривають сучасну пошуково-дослідницьку роботу. На огляд обласного журі з 30 районів і міст області було представлено 124 дослідницьких роботи, 27 історичних фотокопій, 21 фотосвідчення. Переможцями обласного конкурсу стали 12 учнівських робіт, які направляються для участі у Всеукраїнській виставці-огляді «Україна – пам'ятає», яка пройшла у листопаді 2008 р. в м. Київ.

Понад 5 тисяч школярів, студентів та педагогічних працівників взяли участь у Всеукраїнському просвітницько-патріотичному конкурсі вчинених дій щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. «Голодомор 1932–1933 років. Пам'ять народу». Переможцями стали 12 педагогічних працівників та 11 школярів і студентів.

Незабутнє емоційне враження справляли на учасників різноманітні акції пам'яті. У Дніпропетровській області організовано проведення Всеукраїнської акції «33 хвилини». З 6 вересня 2008 р. щосуботи громадськість області збиралась в районах обласного центру з метою вшанування пам'яті жертв Голодомору. 1 листопада до акції приєдналися районі центри та міста обласного підпорядкування. 22 листопада 2008 р. о 12.00 у м. Дніпропетровськ у сквері ім. Л. В. Писаржевського

відбувся завершальний захід у рамках Всеукраїнської акції «33 хвилини». Під час заходу були зачитані прізвища жертв Голодомору 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області та свідчення очевидців тих подій. Участь в акції взяли члени молодіжних громадських організацій, школярі, студентська молодь, громадськість. На завершення акції всі присутні запалили свічки, поклали квіти до пам'ятного хреста жертвам Голодомору та вшанували пам'ять загиблих хвилиною мовчання.

14 листопада 2008 р. в Дніпропетровській області відбулося проведення Міжнародної акції «Незгасима свічка». Під час акції були проведені заходи: зустріч делегації Запорізької області та передача естафети Дніпропетровській області на кордоні; проведення просвітницької акції в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького; скорботна хода з історичного музею до Преображенського собору; запалення Свічі перед Преображенським собором; панахида за жертвами Голодоморів у Преображенському соборі; передача Свічки Донецькій області.

Правду про народну трагедію 1932–1933 рр. доносять нові науково-популярні та публіцистичні книжки. Тому для бібліотек навчальних закладів області придбано такі книжкові видання, як «Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу» Ф. Моргуна, «Голодомор 1932–1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині» В. Іваненка та Н. Романець, «Голодомор. Ціна життя» Г. Бідняка, видання Дніпропетровського обласного інституту післядипломної освіти «Дорогою скорботи. Голодомор 1932–1933 років на Дніпропетровщині», «І поліг наш народ наче скошене жито» О. Ратнера, Лесі Степовички, М. Чабана, «Голодомор. Реквієм на відстані часу» Ф. Климента, збірка поезій та прози «Про Голодомор вустами молодих» (упорядник Ф. Сухоніс).

Дніпропетровською обласною універсальною науковою бібліотекою було видано бібліографічний покажчик «Серп і молот – зате голод», присвячений трагічним сторінкам історії нашого краю: подіям 1921–1922, 1932–1933 та 1946–1947 рр. та бібліографічний покажчик «Нестихаючий біль України: Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років на Дніпропетровщині».

Особливо важливе значення мають видання архівних документів. Так, Службою Безпеки України спільно з Дніпропетровською обласною державною адміністрацією видано книгу «Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВС», а Державним архівом Дніпропетровської області – каталог виставки документів і матеріалів «Індустріалізація селянства». Каталог містить інформацію про кількість колгоспів, що заносилися на «чорні дошки»

та відомості про кількість постраждалих від голоду по районах області, де зустрічаються прізвища постраждалих та померлих. До того ж Державним архівом Дніпропетровської області видано й збірник статей «Спадщина».

Відповідна робота щодо видання книг з тематики Голодомору проводиться в містах та районах області. Межівською районною централізованою бібліотечною системою видано книгу «Свідки Голодомору. Межівщина на зламі історії: 1932–1933 рр.». У школах Юр'ївського району вийшла у світ 12 книг з тематики Голодомору: «Забуттю не підлягає...», «Минуле стукає в наші серця», «На колінах стою перед Вами, сповідаю жалобу свою», «... То був страшний навмисний злочин, такого ще земля не знала», «Тих жаклихивих часів гіркота», «Схиляємося на могилах тих, хто відійшов у вічність», «Голодомор 1932–1933 рр.», «Не маємо права забути», «Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу», «Голодний рік, голодний вік», «Голодомор на Україні та на водянській землі», «Чорні крила Голодомору». У Магдалинівському районі вийшла з друку книга «Магдалинівщина», ініціатором розробки якої виступила райдержадміністрація. Видання містить в тому числі трагічні сторінки життя регіону, такі, як Голодомор, спогади свідків тих часів. У Апостоловському районі видано районну Книгу пам'яті.

Містами та районами області триває робота по створенню документальних фільмів про події часів Голодомору 1932–1933 рр. Зокрема, у 2008 р. було знято фільми в м. Тернівка, в Павлоградському та Нікопольському районах. 11 листопада 2008 р. в ефірі Дніпропетровської обласної державної телерадіокомпанії відбулася презентація фільму «Засвіти свічку», знятого в Нікопольському районі членом Асоціації дослідників Голодомору в Україні А. П. Носенком. У Нікопольському районі готуються до випуску нові серії документального фільму «Сповідь дітей Голодомору Нікопольщини». 20 листопада 2008 р. відбулася презентація регіонального документального фільму про події часів Голодомору 1932–1933 рр. «Чорна сповідь» (режисер О. Д. Волошина).

22 листопада 2008 р. у Дніпропетровській області відбулися заходи із вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.: молебень у Свято-Троїцькому соборі, концерт-реквієм у Дніпропетровському державному академічному театрі опери та балету. На 9 км Запорізького шосе біля Меморіалу жертвам Голодомору та політичних репресій відбулась жалобна церемонія покладання траурних композицій. Під час заходу всі присутні приєдналися до загальноукраїнської хвилини мовчання та акції «Запали свічку».

Ще одним необхідним компонентом роботи із вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. стало перейменування вулиць, площ, провулків, проспектів, парків, скверів, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та політичних репресій. У містах та районах області проведена робота щодо виявлення та складання переліків населених пунктів, вулиць, площ, провулків, проспектів, парків та скверів, назви яких пов'язані з такими особами.

Відповідно до наданого Українським інститутом національної пам'яті списку осіб вищої керівної ланки комуністичної партії СРСР та УРСР, причетних до Голодомору 1932–1933 років в Україні, на території Дніпропетровської області було виявлено такі топонімічні назви (вулиці, площі, провулки, проспекти, парки, сквери тощо), присвячені цим особам:

- м. Дніпропетровськ: вул. Косіора, вул. Постишева;
- м. Кривий Ріг: вул. Косіора, вул. Постишева, вул. Чубаря, вул. Хатаєвича, вул. Задонського;
- м. Апостолове: вул. Постишева;
- с. Чумаки (Дніпропетровський район): вул. Косіора;
- с. Китайгород (Царичанський район): вул. Постишева;
- с. Преображенка (Царичанський район): вул. Косіора.

По деяких з цих топонімічних назв питання щодо їхнього перейменування вже було порушено. Так, зокрема, у дорученні голови Царичанської райдержадміністрації від 17.07.2008 № 38 про хід виконання заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні було рекомендовано селищному та сільським головам розглянути питання щодо перейменування в установленому порядку вулиць, провулків, названих на честь осіб, причетних до організації і здійснення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та політичних репресій.

У м. Дніпропетровськ було створено робочу групу «З вивчення питання щодо демонтажу пам'ятників, пам'ятних знаків та перейменування вулиць, площ, провулків, проспектів, парків та скверів у м. Дніпропетровську, назви яких пов'язані з особами, причетними до організації та здійснення Голодомору 1932–1933 років в Україні». Відповідні локальні групи були створені також в усіх районних у місті радах.

Таким чином, у Дніпропетровській області накопичено багатий досвід роботи у справі вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Його узагальнення для подальшої популяризації та розвитку в майбутньому сприятиме відродженню історичної пам'яті та утвердженню української національної свідомості як важливого чинника консолідації нації та сучасного державотворення.

Бібліографічні посилання

1. Голодомори в Україні: Збірник законодавчих і нормативних документів. Станом на 7 лютого 2008 р. – Д., 2008.

2. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / Редкол.: Є. І. Бородин (голова) та ін. – Д., 2008.

Надійшла до редколегії 21.11.08.

УДК 94 «1932/1933»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. у ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Розглянуто досвід роботи з відродження історичної пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр. у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара

Відродження історичної пам'яті народу про події минулого є однією з найважливіших складових національної свідомості, яка значною мірою визначає світосприйняття і світорозуміння окремої людини й національної спільноти в цілому, є одним із чинників формування менталітету – «психічного складу розуму, душевного складу, напряду думок, способу думок або характеру роздумів, духовного світу» [5, с. 87; 9, с. 180]. Сучасний стан національної свідомості в українському суспільстві залежить від багатьох чинників, одним з яких, безумовно, є історична пам'ять, яка впродовж десятиліть формувалася в обстановці тоталітарної або посттоталітарної суспільно-політичної системи.

Принагідно зазначити, що за радянських часів у вищій школі не могло бути й мови про постановку й вивчення історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та в окремих регіонах союзної республіки, адже в навчальних програмах ця сторінка української історії була суттєво деформована. Характерно, що там не було згадки навіть про голод. Тон в інтерпретації цієї теми задавали академічні видання. Так, у багатотомній «Історії Української РСР» цей період історії українського села подавався виключно в контексті «перемоги колгоспного ладу» і «підкування партії та уряду про поліпшення матеріального станови-

ща трудящих» [4, с. 210-249]. Не випадково, моя власна інформація як студента історичного факультету Дніпропетровського державного університету періоду 1974–1979 рр. про події 1932–1933 рр. вичерпувалася вкрай уривчастими згадками бабусі Юлії Вікторівни (проживала тоді у невеликому місті Часів Яр на Донбасі) про те, що в той важкий час люди харчувалися лободою, використовували в їжу горобців та граків, кішок та собак).

Лише на зорі творення сучасної незалежної держави Україна почали створюватися сприятливі умови для вивчення теми Голодомору 1932–1933 рр. Уже в 1993 р. у ДДУ вийшов у світ збірник документів і матеріалів про голод 1932–1933 рр. «Народна трагедія» (відповідальний редактор проф. В. В. Іваненко) [6]. Значення цього видання полягало, насамперед, у тому, що вперше в університетській практиці ця тема, в попередній період практично викреслена з наукового та навчально-виховного обігу, стала об'єктом евристичної роботи викладачів і студентів, які дістали важливий досвід збору, систематичної обробки та публікації джерел усної історії України, зокрема місцевого краю. Роль цієї діяльності по збору й опублікуванню свідчень трагічних подій 1932–1933 рр. в українському селі важко переоцінити, адже, як визнавав свого часу ще Б. Андерсон, «друковані мови заклали підґрунтя національної свідомості» [1, с. 65]. З часом тема Голодомору 1932–1933 рр. знайшла своє належне місце в навчальних і робочих програмах з таких дисциплін, як «Історія України» (для неісторичних спеціальностей), «Новітня історія України», «Історичне краєзнавство» (для спеціальності «Історія»), а відтак зазвучала на повний голос на вузівських лекціях та семінарських заняттях, знайшла відображення в курсових і дипломних роботах студентів.

Проте найбільш системно вивчення й популяризація знань про Голодомор 1932–1933 рр. почала здійснюватися впродовж 2007–2008 рр., що пов'язано з 75-річчям народної трагедії 1932–1933 рр. При цьому ця проблема новітньої історії досліджувалася як на загальноукраїнському, так і регіональному рівнях, у тому числі засобами історичного краєзнавства. Первісне узагальнення досвіду цієї роботи є метою представленої статті.

Найбільш значущим проектом у справі вивчення народної трагедії 1932–1933 рр. стала підготовка регіонального тому «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область» [7]. Від Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара до складу редакційної колегії цього видання (голова – заступник голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації Є. І. Бородін) увійшли проректор з науково-педагогічної роботи у сфе-

рі гуманітарної освіти та виховання молоді, проф. В. В. Іваненко і декан історичного факультету, проф. С. І. Світленко. Помітна роль науково-педагогічних кадрів істориків університету і у складі авторського колективу, в якому, крім вищезазначених професорів, працювали проф. О. І. Журба, проф. О. Б. Шляхов, доц. Г. М. Книш, доц. В. Д. Мирончук, магістри історії Л. Ю. Жеребцова та Т. В. Портнова. Відповідальне редагування видання було доручено автору цих рядків [7, с. 2].

Написання регіонального тому «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область» здійснювалося в рамках відповідного загальноукраїнського проекту під егідою Українського інституту національної пам'яті (акад. І. Р. Юхновський) та Дніпропетровської обласної державної адміністрації (голова – В. В. Бондар). Поряд із науковцями університету виконували цей соціально значущий проект представники низки обласних установ, зокрема Державний архів Дніпропетровської області (директор – Н. В. Киструська), Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького (директор – Н. І. Капустіна), Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека імені Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія (директор – Н. М. Тітова).

Копітка евристична робота над виданням розпочалася у 2007 р. в Державному архіві Дніпропетровської області, матеріали якого стали джерельною основою книги. З весни 2008 р., коли була створена науково-редакційна робоча група з науково-педагогічних кадрів істориків ДНУ, розгорнулася активна науково-редакторська робота з підготовки археографічної публікації. Велику організаційну допомогу у цій справі надавала Дніпропетровська обласна державна адміністрація (Є. І. Бородін, Г. О. Пригунов, К. М. Самарець, В. В. Сиченко та ін.). Дніпропетровська обласна рада (голова – Ю. Г. Вілкул) ухвалила рішення про фінансування видання.

Технічна робота над книгою не переривалася в літні місяці 2008 р. У серпні – жовтні до неї були залучені і студенти історичного факультету університету. Їхня технічна допомога в процесі неодноразових правок тексту (нерідко навіть у вихідні дні) стала доброю школою не тільки професійного зростання, а й патріотизму. В результаті спільних зусиль видання загальним обсягом 1248 сторінок було підготовлено у стислі терміни і підписано до друку в останній декаді жовтня 2008 р. Видавництво «АРТ-ПРЕС» зробило все можливе, щоб регіональна книга пам'яті побачила світ вже на початку листопада і була виконана на сучасному поліграфічному рівні.

«Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область» є науково-публіцистичним видан-

ням, яке вводить до наукового обігу цілий пласт різноманітного першоджерельного матеріалу, що розкриває причини, сутність і важкі наслідки народної трагедії 1932–1933 рр. Структура видання визначалася Українським інститутом національної пам'яті і складалася з переднього слова голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації В. В. Бондаря, вступної наукової статті проф. В. В. Іваненка та доц. Н. Р. Романець, чотирьох розділів, іменного і географічного покажчиків.

Наукову складову видання забезпечувала змістовна вступна стаття проф. В. В. Іваненка та доц. Н. Р. Романець «Сталінський терор голодом на Дніпропетровщині: анатомія злочину в регіональному вимірі», написана з сучасних теоретико-методологічних позицій, а також археографічні передмови до трьох основних розділів й указані покажчики.

Найбільшу питому вагу має перший розділ – «Мартиролог», який укладався на підставі записів актів громадянського стану по 259 сільрадах і містив поіменний список 65332 виявлених та документально підтверджених померлих під час Голодомору 1932–1933 рр. У зв'язку з тим, що зазначати голод, як причину смерті у ті часи було заборонено, до мартирологу занесені всі громадяни, які померли у цей період. Публікація першого масового списку загиблих у 1932–1933 рр. є суттєво важливим і з погляду на проведення подальших конкретно-історичних та джерелознавчих наукових досліджень, і з погляду на необхідність викриття фальсифікації історії колишнім комуністичним режимом, який впродовж десятиліть ретельно приховував правду минулого. Фактичний матеріал «Мартирологу» сприяє показу величезних масштабів народної трагедії 1932–1933 рр. у регіоні. Це першоджерело переконливо свідчить, що жертвами тодішньої політики влади ставали люди, незалежно від віку, статі, етнічного походження, хоча здебільшого українці, які проживали на теренах Дніпропетровської області.

До розділу 2 «Документи» увійшло 98 найбільш репрезентативних документів (здебільшого з фондів Державного архіву Дніпропетровської області), які висвітлюють соціально-економічний перелом в українському селі кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Насамперед, це накази, постанови, розпорядження, акти, повідомлення і довідки вищих органів влади СРСР та УРСР, окружних, районних і партійних органів, сільських рад, колгоспів, органів прокуратури, міліції, охорони здоров'я. Значна частина цих документів введена до наукового обігу вперше.

Розділ 3 «Свідчення очевидців» містить 192 свідчень очевидців трагічних подій Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині. Переважна частина цих спогадів була зібрана учнями і вчителями шкіл області й відкладалася у фонді 6468 ДАДО. Поряд з цими наративами, введеними до наукового обігу вперше, ряд оповідних джерел являють

собою археографічні повтори. Публікація документів і наративів підготовлена за всіма сучасними археографічними вимогами, включаючи атрибуцію, легенди першоджерел.

У розділі 4 «Фотодокументи» розміщено фотоматеріали та фотодокументи 1932–1933 рр., що стосуються Голодомору та наочно відображають події того часу.

Безсумнівно, згаданий регіональний том не вичерпує археографічних завдань, які стоять перед сучасними істориками в річищі цієї проблематики. Утім його поява сприятиме відродженню історичної пам'яті про трагічні події 1932–1933 рр., увічненню масових жертв тієї історичної доби.

Поряд з публікацією першоджерел у науково-публіцистичному виданні «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область» тривала робота із пошуку першоджерельного матеріалу засобами розвитку такого напрямку, як усна історія. Зокрема, студенти університету продовжували збирати оповіді очевидців або їх нащадків про події Голодомору 1932–1933 рр. Ця робота велася у 2007–2008 рр. за участю багатьох викладачів історичного факультету. Особливо активну роль у ній відіграв доц. кафедри історії України О. Ф. Нікілев, який очолює обласний осередок Асоціації дослідників Голодоморів в Україні.

У січні 2008 р. за ініціативою історичного факультету ДНУ та часопису «Бористен» (шеф-редактор Ф. А. Сухоніс) було організовано огляд-конкурс «Про Голодомор вустами молодих», який відбувався до листопада 2008 р. В огляді-конкурсі на сторінках «Бористена» взяли участь понад 100 студентів та учнів. Студенти історики, філологи збирали свідчення очевидців, писали публіцистичні есе, віршовані твори, творчі роботи тощо. 14 листопада 2008 р. в Палаці студентів Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара відбулася презентація книги «Про Голодомор вустами молодих» (Д., 2008. – 171 с.), а також підбиття підсумків огляду-конкурсу в науковій та художній номінаціях. Зокрема, в художній номінації перемогла студентка 3 курсу історичного факультету Світлана Крамар.

Важливим напрямом роботи з відродження пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр. стало проведення різних публічних наукових і науково-популярних заходів, таких як наукові читання, лекції, презентації, конференції тощо. Наприклад, у листопаді 2007 р. були проведені наукові читання «Голодомор 1932/33 років в Україні: витоки, перебіг, наслідки» за участю проф. С. І. Світленка, доц. О. Ф. Нікілева та студентів історичного факультету. Тоді ж у клубі творчої молоді університету за участю професорів В. В. Іваненка, С. І. Світленка, методиста

Гуманітарного центру В. О. Архирєєвої пройшло спеціальне засідання, присвячене 75 річниці початку народної трагедії. З публічною лекцією на цю тему виступив автор цих рядків. Аудиторія, основу якої складали активісти студентського самоврядування різних факультетів, уважно слухали годинну розповідь про трагічні події 1932–1933 рр., а по її завершенні задали декілька запитань. Відчувалося, що молоде покоління прагне знати правду історії без купюр.

У 2007–2008 рр. учені-історики університету разом із київськими колегами провели кілька презентацій новітніх науково-популярних праць з проблематики Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та на Придніпров'ї зокрема. У листопаді 2007 р. першими заходами такого роду стали презентації книги доктора історичних наук В. І. Марочко «Голодомор 1932/33 років в Україні» перед студентами історичного факультету університету та вчителями історії м. Дніпропетровська за участю доктора історичних наук В. А. Брехуненка (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України), голови методичного об'єднання вчителів м. Дніпропетровська М. М. Епіка та автора цієї статті.

22 лютого 2008 р. була організована науково-практична конференція «Творці Голодомору 1932/33 років в Україні» та презентація однойменної книги доктора історичних наук В. І. Марочко. У цих заходах взяли участь студенти історичного факультету ДНУ та понад 100 вчителів історії.

17 вересня 2008 р. на історичному факультеті університету відбулась презентація книги проф. В. В. Іваненка і доц. Н. Р. Романець «Голодомор 1932/33 рр. на Дніпропетровщині та Запоріжчині», в якій взяли участь понад 120 студентів-істориків. Того ж дня в обласному Інституті післядипломної освіти відбулася ще одна презентація цього першого загальноючого науково-популярного видання з цієї проблематики. У ній взяли участь викладачі та учні загальноосвітніх закладів.

Помітний вклад у справу відновлення історичної пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр. на Придніпров'ї зробили обласні наукові історико-краєзнавчі конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя». III згадана конференція пройшла 6-7 грудня 2007 р. Тема Голодомору 1932–1933 рр. у згаданому регіоні знайшла висвітлення в інформативних і цікавих доповідях проф. В. В. Іваненка, проф. О. М. Ігнатуші, доц. Н. Р. Романець [2; 3; 4]. IV аналогічна конференція, яка відбулася 21/27 листопада 2008 р., була присвячена 75-річчю Голодомору 1932–1933 рр. Відповідна проблематика посіла на конференції центральне місце. За результатами цієї роботи сформовано спеціальний збірник наукових праць, присвячений проблемі Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині.

Ще одним важливим напрямом роботи стала підготовка інформаційних матеріалів для міста і області на тему «Голодомор 1932/33 років – трагічна сторінка історії українського народу», участь у спеціальних телепрограмах «Голодомор 1932/33 років в Україні: причини і наслідки», у читанні лекцій «Голодомор 1932/33 років в Україні: витоки і наслідки народної трагедії». Ці форми роботи забезпечували такі доценти кафедри історії України, як О. Ф. Нікілев, О. В. Іщенко та ін.

Таким чином, у 2007–2008 рр. науково-педагогічними кадрами та студентами університету було чимало зроблено з метою відродження історичної пам'яті про трагічні події Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та на Дніпропетровщині зокрема. Ця робота велася достатньо системно і передбачала підготовку наукових, науково-популярних видань та окремих статей, інформаційних матеріалів, збір усних свідчень очевидців та їх нащадків, проведення наукових і науково-практичних конференцій, читань, презентацій, читання публічних лекцій тощо. Вся ця діяльність мала не тільки важливе наукове, а і суспільне значення.

Бібліографічні посилання

1. *Андерсон, Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – 2-е вид., перероб. – К., 2001.
2. *Іваненко, В. В.* Голодомор 1932–1933 рр. і Дніпропетровщина: деякі аспекти історії, методології та історіографії / В. В. Іваненко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. / Відп. ред. С. І. Світленко. – Д., 2007. – С. 167–176.
3. *Ігнатуша, О. М.* Голодомор 1932–1933 рр. на території Запорізького краю / О. М. Ігнатуша // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. / Відп. ред. С. І. Світленко. – Д., 2007. – С. 177–186.
4. *Історія Української РСР: у 8 т.; 10 кн. – Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / Відп. ред. П. П. Гудзенко. – К., 1977.*
5. *Кресіна, І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітологічний аналіз: Моногр. / І. Кресіна. – К., 1998.
6. *Народна трагедія: Докум. і матер. про голод 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині / Відп. ред. В. В. Іваненко. – Д., 1993.*
7. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / Кер. авт. кол. Є. І. Бородин; Відп. ред. С. І. Світленко. – Д., 2008.*
8. *Романець, Н. Р.* Хлібозаготівельні кампанії 1931–1933 рр. та особливості їх здійснення на Дніпропетровщині / Н. Р. Романець // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. / Відп. ред. С. І. Світленко. – Д., 2007. – С. 187–196.
9. *Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б. В. Попова. – К., 1998.*

Надійшла до редколегії 24.11.08.

Н. В. Киструська

Державний архів Дніпропетровської області

**ВІДТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОДОМОР
1932–1933 рр. СПІВРОБІТНИКАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Розглянуто роботу, проведену Державним архівом Дніпропетровської області зі створення джерельної бази для вивчення подій, що призвели до Голодомору 1932–1933 рр., та роботу над регіональним томом Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.

У листопаді 2008 р. виповнюється 75-та сумна річниця трагедії українського народу. Насильницька масова колективізація, жорстока політика розкуркулення, грабіжницькі хлібозаготівлі, ганебні «чорні дошки», кривавий терор призвели до Голодомору 1932–1933 рр.

Події Голодомору – це не далеке минуле, а болюча рана українського народу, що не загоюється. Економічні наслідки знищення міцних селянських господарств під час колективізації, Україна відчуває й сьогодні. Голодомор був наслідком не якогось стихійного лиха, а свідомими діями тоталітарного режиму, вказівок з центру та слухняного виконання на місцях.

Багато десятиліть інформація про Голодомор замовчувалася. Наукова та археографічна роботи підпорядковувалися ідеологічно-пропагандистським завданням, публікація документів цілком залежала від вимог державної політики. Архівні документи були частково знищені або засекречені. Проте, в сім'ях багатьох мешканців Дніпропетровщини з покоління в покоління передавалися усні свідчення тих трагічних часів, людська пам'ять зберегла імена померлих рідних та близьких.

Перші спроби відновити історичну пам'ять про Голодомор дніпропетровські архівісти здійснили ще у 1989 р., коли було започатковано колекцію спогадів мешканців області про голод 1932–1933 рр. в Україні.

На початку 1990-х рр. після проведення розсекречення документів фондів обласної прокуратури та обласного відділу охорони здоров'я відкрилися факти, які схвилювали широку громадськість і остаточно підтвердили факт, що Голодомор був штучно сфабрикований державною політикою, що проводилася на селі. У місцевих засобах

масової інформації було надруковано серію статей та публікацій архівних документів, які отримали велику кількість відгуків мешканців області, що пережили страшні часи Голодомору. У виставковій залі Державного архіву області було відкрито виставку розсекречених документів 1932–1933 рр., що розповідали про голод.

Новим поштовхом у виявленні та оприлюдненні архівних документів стало прийняття Верховною Радою України Закону «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні». На виконання цього Закону нашими архівістами було розпочато планомірну роботу по перегляду архівних фондів і виявленню відповідних документів. На засіданні науково-методичної ради Державного архіву області було прийнято рішення щодо розширення хронологічних рамок і створення джерельної бази для вивчення історичних передумов Голодомору, тобто з 1929–1933 рр. Найбільш змістовні і цікаві документи були відібрані для експонування на виставці: «Індустріалізація селянства. Колективізація, розкуркулення, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки)». У 2007 р. були видані електронна та друкована версія каталогу цієї виставки.

Наприкінці 2007 р. архів достроково прийняв на державне зберігання від органів юстиції книги записів актів цивільного стану за 1932–1933 рр. Саме ці документи були опрацьовані архівістами, складено переліки на 65332 громадянина, що померли в 1932–1933 рр. Ці документи покладено в основу Мартирологу жертв Голодомору 1932–1933 рр. регіональної книги пам'яті.

У ході виконання Указу Президента України від 28 березня 2007 р. № 259 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», в Держархіві Дніпропетровської області було складено перелік із 313 фондів, до складу яких входить майже 18 тисяч справ, в яких містяться документи 1929–1933 рр., що висвітлюють передумови, перебіг та наслідки Великої трагедії.

Дніпропетровщина, до складу якої в 1932–1933 рр. входили Запорізька область, частини сучасних Кіровоградської, Миколаївської та Херсонської областей, зазнала відчутних демографічних втрат. Сьогодні існує чимало білих плям в історичних дослідженнях Голодомору і в першу чергу – це кількість померлих від голодування та супутніх захворювань. У районних відділах записів актів цивільного стану збереглося лише 259 томів із записами про смерть. За підрахунками архівістів це приблизно 15% документів, що мали бути у наявності. Не збереглося жодної книги по Апостолівському і Широківському районах. По Дніпропетровському та Криворізькому районах збереглися документи тільки по двох сільрадах, по П'ятихатському району – по п'яти, Солонянському району – по трьох, Софіївському району – по

одній сільських радах. Рівень смертності за даними облздороввідділу в 1932–1933 рр. перевищував середній по Дніпропетровській області у п'ять, а по таких районах, як Павлоградський, навіть у сім разів.

Проти архівних документів та свідчень очевидців нічого не проти-ставиш. Ті, хто гучно заперечують штучне створення Голодомору, має усвідомити факт цілеспрямованого знищення українського селянства.

Перші кроки колективізації супроводжувалися опором, який чинили одноосібні господарі, захищаючи власне майно, худобу, домівки, проте в середині 1932 р. рівень усупільнених господарств по області дорівнював у середньому 85%. Після Голодомору опір селян практично припинився. Хлібороб-господар зник, замість нього держава отримала покірного, але байдужого до всього раба. Голодомор мав не тільки демографічні і економічні, а також психологічні і духовні наслідки. Було зруйновано вікові народні традиції, зникли звичаї предків, згас сам дух вільного Українства, носієм яких споконвіків віку був селянин.

Хронологічні рамки документів, що опрацьовані нашими фахівцями, охоплюють 1929–1934 рр. – сталінську війну з українським селянством, яка відбивалася у перебігу хлібозаготівель, вилучення усіх, без винятку, продуктів харчування, майна, худоби, розкуркулення та виселення за межі України, практика ведення «чорних дошок», введення паспортного режиму, заборона на поширення інформації про голод та його наслідки – все це прямі докази штучного характеру Голодомору.

Незважаючи на величезні втрати, які архів зазнав у роки Другої світової війни, а також зусилля радянської влади, спрямовані на приховування та знищення інформації, що компрометує радянську владу, документів про події, що передували Голодомору, перебіг та його наслідки збереглося чимало. У першу чергу це – накази, постанови, розпорядження, директивні вказівки, повідомлення та довідки вищих органів влади СРСР та УРСР, окружних (обласних), районних, сільських державних і партійних органів, колгоспів, заготівельних установ, органів міліції, судів, прокуратури, охорони здоров'я тощо, наочна агітація та бібліотечний фонд.

Документи про події Голодомору, що зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області, представлені в експозиціях Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького, документальних виставках Державного комітету архівів України, архівів Запорізької, Херсонської областей та Автономної Республіки Крим. При відборі документів перевага була надана документам місцевого походження, які менш відомі не тільки науковцям, а й взагалі широкій громадськості.

При вивченні всього комплексу архівних джерел вдалося виявити назви 834 населених пунктів області, мешканці яких гинули від голодування. По документах колишнього обкому КП(б)У та газетного фонду знайдено назви 154 колгоспів, які були занесені на «чорні дошки», і мешканці відповідних сіл таким чином були приречені на смерть. На жаль, в архівних документах можна знайти не всі необхідні дані і, безперечно, знайдені відомості не можна вважати повними і остаточними. Не вдалося знайти переліки всіх населених пунктів, які згідно адміністративно-територіального поділу входили до складу сільських рад створеної у 1932 р. Дніпропетровської області. Не змогли також встановити назви населених пунктів, в яких розташовувалися близько 20% колгоспів, що заносилися на «чорні дошки».

Навесні 2008 р. фахівці архіву за допомогою колег з Центрального державного архіву вищих органів влади виявили джерела щодо переселення селян інших областей України, Росії та Білорусії у постраждалі райони нашої області з метою приховування дійсних наслідків Голодомору та виправлення демографічної ситуації в області.

Для поліпшення роботи дослідників Голодомору і всіх небайдужих громадян створено електронний реєстр документів, виявлених у фондах Державного архіву області, який містить 1526 записів.

Ми не ставимо крапку в дослідженні теми Голодомору. Історія цих подій вимагає подальшого тривалого і глибокого вивчення, усвідомлення, визнання, копіткої роботи істориків, архівістів, краєзнавців не тільки в місцевих, а й у центральних і, особливо, зарубіжних архівних установах.

Бібліографічні посилання

1. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» від 28.11.2006 № 376–V// Відомості Верховної Ради. – 2006. – № 50.
2. Указ Президента України від 28 березня 2007 № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні».
3. Указ Президента України від 25 вересня 2008 № 856/2008 «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні».

Надійшла до редколегії 14.11.08.

III. ГОЛОДОМОР У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ КІНЦЯ 1920-х – 1930-х рр.

УДК 323.28(477.63) «19»

Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
НАДУ при Президентові України*

*Науково-редакційний центр Дніпропетровської обласної редколегії по
підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»*

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ В ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ І ГОЛОДОМОРУ

Проаналізовано політичні репресії на Дніпропетровщині в період колективізації та Голодомору 1932–1933 рр., зокрема такі їх форми, як арешти і різні міри покарання за звинуваченнями в контрреволюційній діяльності, «розбазарюванні хліба», «саботажі» хлібозаготівель тощо.

Проблема політичних репресій на Дніпропетровщині у 20–30-х рр. ХХ ст. отримала досить широке висвітлення в літературі. Достатньо назвати п'ять томів серії книг «Реабілітовані історією», виданих обласною редколегією наприкінці 1990-х – у першій половині 2000-х рр.: «Відроджена пам'ять» (1999 р.), «Свідчення з минувшини. Мовою документів» (2001 р.), «Минуле з гірким присмаком. Репресії в історичній перспективі» (2002 р.), «Повернені імена. Мартиролог» (2002–2004 рр.), «Важкий шлях до правди» (2006 р.) загальним обсягом біля 150 друк. арк. Захищено також ряд дисертацій, опубліковано десятки статей. Проте публікацій, в яких би аналізувалися політичні репресії у нашому регіоні в період колективізації та Голодомору, дуже мало. Метою даної статті є заповнення існуючої прогалини і введення у науковий обіг нових матеріалів з цієї проблематики.

Проголошена у 1921 р. нова економічна політика, зі ставкою на матеріальну зацікавленість селян у результатах своєї праці, досить швид-

ко дала результати і дозволила вийти на довоєнний рівень валового збору зерна. Але з початком індустріалізації попит на зерно різко зріс, проте, унаслідок розриву майже у два рази між ринковими та державними заготівельними цінами, селяни втратили матеріальну зацікавленість у реалізації хліба і взимку 1927–1928 рр. виникла хлібозаготівельна криза. Держава застосувала проти них надзвичайні заходи у вигляді чергової, другої за радянських часів продрозкладки, законодавчо підготовлені ще в 1926 р. Варто зазначити, що і всі наступні державні кампанії й акції в аграрному секторі (приміром, самооподаткування, «розкуркулення», суцільна колективізація тощо), котрі здебільшого суперечили природним устремлінням та інтересам основної маси селянства, були добре забезпечені з юридичної точки зору. Так, селян карали за саботаж хлібоздачі, самочинне підвищення цін, відмову (або неспроможність) сплачувати податки, належність до «шкідливих», «антирадянських» категорій (куркулів, підкуркульників, до яких за певних обставин могли потрапити й середняки разом з бідняками), антиурядову агітацію, навіть не за «таких» родичів. Діапазон покарань коливався від позбавлення виборчих прав до позбавлення життя або пайка (що в принципі нерідко також означало смерть) [1, с. 12].

Але основний вихід у вирішенні проблеми хлібозаготівель та збільшенні виробництва товарного зерна уряд вбачав у переході до колективізації сільського господарства, курс на яку був проголошений XV з'їздом ВКП(б) наприкінці 1927 р. Рішення XV з'їзду партії виходили з ленінських настанов і передбачали дотримування принципу добровільності, підготовку організаційних, матеріально-технічних, ідеологічних умов для створення колективних господарств. Виходячи з цього, протягом другої п'ятирічки (1933–1937 рр.) передбачалося колективізувати 30% індивідуальних господарств України, а в цілому по СРСР 18–20%. Проте, з метою перетворення селянства на слухняного виконавця, влада вирішила здійснити колективізацію за принципом «червоногвардійської атаки на селянина», як це проводилось у 1918 р., тобто, швидко, не зупиняючись ні перед якими перешкодами і, перш за все, не рахуючись з волею і інтересами самого селянства.

Розуміючи, що добровільно селяни до колгоспів не підуть, влада, поряд з запровадженням, насамперед, податкових пільг для колгоспників, розробила і здійснила цілу систему репресивних заходів, зокрема, «розкуркулення» і депортацію десятків тисяч жителів села, застосування у процесі колективізації брутальних методів проти селян, а також політичні репресії. «Розкуркулення» і депортація стали першими і найбільш масовими з них. Таким чином сільським трудівникам показували, що може влада зробити з ними в разі спротиву її діям, вилучаючи

найбільш заможну і активну частину сільського населення, справедливо побоюючись, що саме вона може стати найбільш потужною силою опору колективізації. У процесі «заганяння» селян до колгоспів часто використовувалося побиття та утримання в холодних клунях тих, хто опирався, стягування з них підвищених податків, обшуки, описи майна тощо. Ефективним засобом стали і прямі політичні репресії – арешти та різні міри покарання за звинуваченнями в контрреволюційній діяльності: антирадянська агітація, участь у контрреволюційних організаціях, участь у різних формах протесту – стихійних мітингах, так званих «волинках», повернення з колгоспів свого майна.

30 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», за яким передбачались репресивні заходи проти значної частини селянства. Виконуючи партійну директиву, Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) 2 лютого 1930 р. видало наказ «Про заходи по ліквідації куркульства як класу», в якому зазначалось: «З метою більш організованого проведення ліквідації куркульства як класу і рішучого придушення всіляких спроб протидії куркулів заходам Радянської влади по соціалістичній реконструкції сільського господарства – в першу чергу в районах суцільної колективізації – в найкоротший строк куркулю, особливо його найбільш багатій і активній контрреволюційній частині, має бути нанесений нищівний удар. Опір куркуля повинен бути і буде рішуче зламаний.

Заходи органів ОДПУ повинні розгортатись за двома основними напрямками:

1. Негайна ліквідація контрреволюційного куркульського активу, особливо кадрів діючих контрреволюційних і повстанських організацій, угруповань і найбільш злісних, махрових одинаків (перша категорія). Вони мають бути ізольовані у в'язницях і концтаборах.

2. Масове виселення (в першу чергу з районів суцільної колективізації і прикордонної смуги) найбільш багатих куркулів (колишніх поміщиків, напівпоміщиків, місцевих куркульських авторитетів і всього куркульського кадра, з якого формується контрреволюційний актив, куркульського антирадянського активу, церковників і сектантів) і їх сімей у віддалені райони СРСР з конфіскацією їх майна (друга категорія).

Для найбільш швидкого і безболісного проведення кампанії по виселенню куркулів і їх сімей у першу чергу необхідно, щоб наші органи рішуче і негайно ліквідували всі діючі контрреволюційні куркульсько-білогвардійські і бандитські кадри і, особливо, створені ними і оформлені контрреволюційні організації, угруповання і банди» [2, с. 163–164].

Акцент на тому, що основну небезпеку становлять куркулі, був явним перебільшенням, спекуляцією на існуючих протиріччях на селі, оскільки на кінець 1920-х рр. частка власне куркулів у структурі сільського населення була незначною, не перевищувала 3–4% від його загальної кількості. Багато найбільш далекоглядних заможних родин на цей час, не витримуючи тиску непосильних податків, різного роду штрафів, позбавлення виборчих прав, розпродавали майно і виїжджали з села. Ті, що залишилися, серйозно вплинути на процеси колективізації не могли, проте розкуркулення і депортації набули масового характеру. За даними, оголошеними секретарем ЦК КП(б)У П. Постишевим на XII-му з'їзді партії, в Україні було розкуркулено і депортовано близько 200 тисяч сімей, тобто не менше одного мільйона осіб [3, с. 309].

Залучення селян до колективних господарств часто супроводжувалось діями, що скромно називались в офіційних документах «викривленням партійної лінії». У селах Голубівка Перещепинського району, Спаському Новомосковського району, Ковпаківці Котовського району та інших мали місце факти примусового усупільнення насіння, худоби, птиці; погрози, обшуки. У селах Воронківці, Новоселівському, Обухівці Карло-Марксієвського району, щоб змусити йти до колгоспу, описувалось і вилучалось домашнє майно у бідноти. У селах Красне і Миколаївка Верхньодніпровського району практикувались незаконні арешти як засіб тиску на селян [4].

У селі Знаменівка Новомосковського району селян загнали до холодної клуні і тримали там декілька днів, вимагаючи написати заяви про вступ до артїлі. Коли цей захід не допоміг, до села прибули працівники ДПУ і заарештували 9 осіб. Трьох з них: ветеринарного лікаря А. Малишка, церковного регента Х. Лопату, селянина-бідняка І. Миршавку. Особлива нарада ДПУ УСРР звинуватила в контрреволюційній агітації і прирекла до розстрілу, інших – до різних строків ув'язнення [5, с. 109].

Для перетворення селянства в слухняних виконавців владної волі широко застосовувались репресії за політичними мотивами. Найбільш розповсюдженим було звинувачення в контрреволюційній агітації. Необережне слово, несхвалення колективізації, не говорячи вже про виступ на зборах чи ще де-небудь, кваліфікувалися як пряма контрреволюція і супроводжувалися суворими покараннями аж до вищої міри. 22 березня 1930 р. за цим обвинуваченням рішенням Особливої наради ДПУ УСРР були засуджені до страти жителі села Підгородне Дніпропетровського району М. Барабич і Н. Животовський, 30 березня 1930 р. – А. Ганзюк з села Олександрівки Божедарівського району, 2 серпня 1930 р. – одноосібник з села Попельнасте Синельниківського

району А. Бичок і багато інших. Всього за «контрреволюційну агітацію» постраждало майже дві тисячі осіб [6].

Понад триста селян Дніпропетровщини покарали за участь у міфічних контрреволюційних організаціях. Так, у квітні 1930 р. Дніпропетровський окружний відділ ДПУ заарештував групу жителів Васильківського, Новомосковського і Павлоградського районів за звинуваченням у створенні «контрреволюційної організації». В обвинуваченні зазначалось: «Реконструкція сільського господарства на основі колективізації і ліквідації куркуля як класу викликали посилення куркульської активності. Вона характеризувалась переходом від відкритих форм виразу ворожих Радянській владі настроїв до організованої форми об'єднання споріднених по класу, ідеологічно пов'язаних між собою незадоволених Радянською владою елементів для підготовки до збройного повстання проти Радянської влади. Не маючи твердого плану і чіткої програмної установки, але переслідуючи мету повалення Радянської влади, ця група зуміла за короткий час залучити нових членів, придбати зброю в кількості 2 револьверів, обріза і 60 патронів і намітила ряд осіб місцевого активу для здійснення в підходящий момент терористичних актів».

Як зазначалось у цьому документі, крім нарад, ніяких конкретних дій «організація» не проводила, проте Г. Воробйова засудили до смертної кари, М. Мамаєв, С. Фоменко – до 10 років таборів, інших відправили на заслання [7].

У лютому 1931 р. була розпочата справа «контрреволюційної організації», за звинуваченням в участі в якій заарештували 60 селян з Павлоградського і Васильківського районів. Керівниками організації слідчі назвали одноосібників І. Держевицького, М. Волкова і працівника Олександрівського пайового товариства К. Трохименка. Члени «організації» ніколи не збирались, ніяких конкретних антирадянських дій не вчиняли. Всі докази обвинувачення базувались на показаннях підслідних. Особлива нарада ДПУ УСРР 11 осіб засудила до смертної кари, 26 – до ув'язнення в таборах, іншим – різні строки заслання. Подібні «організації» викривались і в 1932 та 1933 роках [8].

Використовуючи широкий арсенал засобів – від обіцянок різних благ до погроз і прямих репресій, – влада протягом 1930–1933 рр. зуміла залучити більшість селян до колгоспів. Тепер постало завдання: примусити господарства забезпечити державу хлібом. Він вилучався за різними формами: «перша заповідь» – хлібоздача державі, гарнцевий збір за роботу млинів, з появою машинно-тракторних станцій – натуроплата за обробку колгоспних ланів тощо. Реалізація ж цих форм ускладнювалася через слабкість новостворених артілей. Одне усуспіль-

нення виробників і найпростішого реманенту, тяглової сили не могло, тим більше зразу, дати потрібного ефекту. Не було досвіду колективної праці і відповідних кадрів, не існувало чіткої системи організації і оплати праці. До цих негараздів додавалось директивне керівництво з боку владних структур, котрі надсилали до господарств різного роду вказівки, не беручи відповідальності за наслідки їх виконання.

У 1930 р. колгоспи, радгоспи, одноосібники дали державі близько 6,3 млн т хліба, в той час як половина колгоспників України на трудодні одержала чи дуже мало, чи взагалі нічого. 1931 р. виявився несприятливим за погодними умовами, проте розміри завдань хлібоздачі залишались незмінними, хоч хліба зібрали значно менше. Питома вага зданого державі зерна сягала до 80 % від кількості виробленого. Заготівлі йшли з великими труднощами і затяглися до весни 1932 р. Будь-які спроби місцевого керівництва довести нереальність завдань розцінювались центром як саботаж з відповідними наслідками. Почався вивіз фуражних і навіть насінневих фондів. У 96 % господарств колгоспники на трудодні не одержали нічого, що зумовило початок голоду зі смертними випадками. Не кращим було становище в 1932 р. Хоча завдання з хлібозаготівлі зменшили на 640 тис. т, але воно значно перевищувало можливості України. До того ж колгоспники не бажали працювати, нічого не одержуючи за свою працю. Разом з багатьма організаційними негараздами все це призводило до скорочення виробництва зерна.

Увесь 1932 р. і значна частина 1933 р. пройшли під знаком жорстоких репресій, пов'язаних з хлібозаготівлями. Карали всіх: одноосібників, рядових колгоспників, бригадирів, обліковців, особливо голів колгоспів. Щоб запобігти неминучому в умовах голоду, як тоді казали, «розбазарюванню хліба», ВЦВК і РНК СРСР приймають 7 серпня 1932 р. постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», яка відкривала надзвичайно широкі можливості для розправ з селянством. Про розмах репресій свідчить те, що Дніпропетровський обласний суд лише за липень-грудень 1932 р. засудив 5 125 осіб, з них 174 до розстрілу [9].

20 листопада 1932 р. Раднарком УРСР прийняв постанову «Про заходи по посиленню хлібозаготівель», що надавала право районним виконавчим комітетам віддавати державі натуральні фонди, утворені в колгоспах, які незадовільно виконують планові завдання, забороняла видачу авансів хліба колгоспникам. Якщо зерна роздали понад 15% від фактичного обмолоту, вимагалось його негайне повернення, бо «цей хліб розданий незаконно». Голів колгоспів, які допустили такі речі, при-

тягали до відповідальності за розтрату зерна. Постанова зобов'язувала запровадити натуральне штрафкування колгоспів, у першу чергу шляхом м'ясозаготівель як за рахунок усупільненої худоби, так і тієї, що залишалась в індивідуальному користуванні [10, с. 548–549].

Постанова виконувалась з великим завзяттям. 21–22 грудня 1932 р. в селі Миколаївка Криничанського району виїзна сесія Дніпропетровського обласного суду розглянула справу по звинуваченню в розбазарюванні зернохліба в колгоспі «Держинець». Хоча і під час попереднього слідства, і в суді підсудні доводили, що хліба в колгоспі немає, здавати державі нічого, суд нічого не брав до уваги. Голову колгоспу П. Омельченка, рахівника О. Краснокутського, завгоспа А. Омельченка засудили до смертної кари з заміною на 10 років ув'язнення, інших керівників господарства до різних строків перебування в таборах [11].

14 грудня 1932 р. бюро Апостолівського районного партійного комітету розглянуло справу голови колгоспу «Вільний» І. Гаврющенка. У рішенні райкому зазначалось: «За відсутність заходів по виконанню завдань з хлібоздачі, не дивлячись на категоричні застереження з боку РПК унаслідок чого виконання завдань було зірвано, відсутність рішучого наступу на куркульську частину села, потурання куркулям, пропонувати райвиконкому з роботи зняти, з партії виключити». Після чого за справу взявся районний відділ ДПУ. За його поданням Особлива нарада визначила І. Гаврющенку 10 років виправно-трудових таборів [12; 13].

До в'язниць відправляли не тільки керівників колгоспів. Три роки ВТТ одержав секретар партійного осередку А. Бережний з села В'язівка Павлоградського району, 10 років – М. Пономаренко з села Чернеччина Магдалинівського району, по 5 років – голова Васильківського райвиконкому І. Манжелій, голова Потоківської сільради Божедарівського району В. Можаровський, голова Широківської сільради Криворізького району Л. Нежигай.

Дуже великого розголосу набула справа керівників Оріхівського району (тепер він входить до Запорізької області). Інформація про «саботаж» хлібозаготівель у ньому дійшла до Й. Сталіна. За його розпорядженням усім партійним органам СРСР надіслали циркуляр, в якому керівництво Оріхівського району оголошувалось дурисвітами, саботажниками і шахраями, що спритно проводили куркульську політику під гаслом своєї згоди з генеральною лінією партії. Й. Сталін вимагав заарештувати і суворо покарати винних. Насправді ніякої вини за оріхівцями не було. У районі вимерзли озимі, суховій висушив ярові – урожай складав 2–3 центнера з гектара. Вдалося зібрати всього 27,5 тис. т, а план району складав 21,4 тис. т (за іншими даними 35 тис. т.). Намагання ра-

йонного керівництва довести в області неможливість виконання плану нічого не дало. Та ще й справа дійшла до Й. Сталіна. До суду притягли 16 осіб. Агронома райземвідділу М. Аністрата засудили до вищої міри покарання, інших – до різних строків ув'язнення [14].

Під репресії підпадали цілі колгоспи і села. Одним з методів каральної політики стало занесення на «чорну дошку» Місцеві власті вирішили скористатись таким ефективним засобом тиску на селянство і почали використовувати його в широких масштабах. 23 грудня 1932 р. Дніпропетровський обком партії прийняв рішення про занесення на «чорну дошку» колгоспів «за злісне невиконання плану хлібозаготівель, за приховування хліба від держави і організований куркульськими елементами саботаж» [15].

Занесення на «чорну дошку» було найменшою мірою моральним покаранням. Воно передбачало повну блокаду села, вивезення товарів з крамниць, дострокове стягнення всіх платежів і поставок, у тому числі м'ясозаготівель, припинення помолу зерна тощо. Село оточувалось військами, що у поєднанні з конфіскацією продуктів прирікало селян на голодну смерть. Як сповіщав Дніпропетровський обком КП(б)У цей захід було застосовано до 223 сіл, поставивши таким чином тисячі людей на межу виживання [16].

Державна політика щодо селянства призвела до Голодомору 1932–1933 рр. Утім партійно-державне керівництво такий стан речей абсолютно не хвилював. Й. Сталін назвав Голодомор «продовольчими труднощами в ряді колгоспів». На першому з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р., тобто в самий розпал Голодомору, коли в країні вмирили десятки тисяч людей, він заявив: «Головні труднощі вже пройдено, а ті труднощі, що стоять перед вами, не варті того, щоб серйозно розмовляти про них. В усякому випадку, в порівнянні з тими труднощами, що переживали робітники 15–20 років тому назад, ваші теперішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою» [17, с. 243]. Більшого блюзнірства і облуди важко собі уявити.

Таким чином, політичні репресії стали одним з важливих інструментів тоталітарного режиму у приборканні українського села, позбавленні його на довгі роки творчого потенціалу, історичної пам'яті, прагнення до самостійного економічного і національно-державного життя.

Бібліографічні посилання

1. *Марочко, В. І.* Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: причини і наслідки / В. І. Марочко. – К., 1994.
2. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: документы и материалы. 1927–1939 : В 2 т. – М., 2000. – Т. 2.

3. Політичний терор і тероризм в Україні. – К., 2002.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 18, оп. 1, спр. 4, арк. 40. – Далі: ДАДО.
5. Голод: збірка спогадів, документів. – Мюнхен; Київ, 1993.
6. За даними «Повернені імена. Мартиролог». – Д., 2002–2004. – Т. 4 – Кн. 1–4.
7. ДАДО. – Ф. 6478, оп. 2, спр. 22319, арк. 238, 250.
8. ДАДО. – Ф. 6478, оп. 2, спр. 4359, арк. 122–123.
9. ДАДО. – Ф. 1, оп. 1. спр. 212, арк. 57.
10. Колективізація і голод на Україні. – К., 1993.
11. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 98, арк. 8.
12. ДАДО. – Ф. 6478, оп. 2, спр. 10871, арк. 13.
13. ДАДО. – Ф. 6478, оп. 2, спр. 1078, арк. 24.
14. *Ченцов, В.* Покарання за хліб / В. Ченцов, Н. Романець // Борисфен. – 1998. – № 4. – С. 11.
15. ДАДО. – Ф. 3204, оп. 1, спр. 11, арк. 62.
16. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 495, арк. 401.
17. *Сталін, Й.* Промова на з'їзді колгоспників-ударників / Й. Сталін // Твори. – К., 1951. – Т. 13.

Надійшла до редколегії 15.11.08.

УДК 94(477) «19»(063)

О. В. Касьянов

Державний архів Дніпропетровської області

ПОШУК ШЛЯХІВ ПОДОЛАННЯ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНОЇ КРИЗИ КІНЦЯ 1920-х рр. КЕРІВНИЦТВОМ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОКРУГИ (ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕДУМОВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА ПРИДНІПРОВ'І)

Розглянуто історичні умови, хід і проведення наради партійно-господарського активу Дніпропетровської округи 6 вересня 1929 р. з питань хлібозаготівлі за участю А. І. Микояна, що проходила у переломний період, який передував масовій насильницькій колективізації і розкуркуленню.

Перед початком революції 1917 р. в Російській імперії вже існували два основні напрями розвитку сільського господарства: фермерський і латифундиський. Декрет про землю 1917 р., який дав хід націоналізації й зрівняльному землекористуванню, все-таки надав право сіль-

ським виробникам на безоплатне одержання землі, що неминуче привело до збільшення кількості одноосібних господарств. Колективні форми були зазначені як зразок майбутніх суспільних господарств, створених на добровільних засадах. Таким чином, селянам було запропоновано знову два шляхи розвитку, але в нових формах, політичних й економічних умовах.

Із проголошенням непу, пройшовши через продрозверстку воєнного комунізму і лихоліття громадянської війни, індивідуальні сільські виробники стали поступово нарощувати свій економічний потенціал, перетворюватися в значну політичну силу. Комуністи, виступаючи за союз робітничого класу з найбіднішим селянством, із залученням або нейтралізацією середняків, намагалися обмежити політичну й економічну самостійність заможних селян, позбавивши їх виборчих прав, установивши високий сільськогосподарський податок і при цьому зберігши низькі закупівельні ціни на продовольчі товари. Колективним господарствам створювалися найбільш комфортні умови з боку держави через звільнення від оподатковування й пільгове кредитування.

Усі 1920-ті рр. навіть у таких некомфортних умовах одноосібники залишалися основними товаровиробниками на селі і довели свою життєздатність. Особливо це стосувалося України і Дніпропетровщини зокрема, де родюча земля давала можливість отримувати добрі врожаї при відносно невисокій механізації праці.

Вивченню питань колективізації і розкуркулювання, що її супроводжувало, тобто заміну селян-одноосібників колгоспами й радгоспами, присвячена велика кількість історичних робіт. Устояною, одночасно й офіційною, точкою зору до кінця 1980-х рр. вважалося твердження про єдиний правильний шлях розвитку сільського господарства в СРСР через ліквідацію одноосібних господарств і заміну їх найбільш прогресивними колективними формами, що необхідно було здійснити при переході від капіталізму до соціалізму, у період, названий «диктатурою пролетаріату». 1929 р. був визнаний роком великого перелому в цьому питанні. Індивідуальне селянське господарство визнавалося одним з основних перешкод на шляху «подальшого розвитку всього народного господарства, підйому добробуту народу» [13, с. 277]. Про насильницький характер проведення колективізації вказувалося тільки як про тимчасове викривлення лінії партії. Розкуркулювання розглядалося як боротьба з найбільш заможною частиною селянства, що експлуатувала бідних сільських трудівників.

Починаючи з кінця 1980-х рр., в історичній літературі виявилася зворотна тенденція. Вийшло безліч робіт, у яких стверджується, що колективізація й розкуркулювання наприкінці 1920-х – початку

1930-х рр. призвели до ліквідації основного сільського виробника – селянина-власника. Колективні форми господарювання – колгоспи й радгоспи, які утвердилися в СРСР, не дали як в 1920-і рр., так і пізніше очікуваного ефекту, а повна ліквідація одноосібників зупинила природний хід розвитку економіки на селі, спричинила перманентну кризу сільського господарства. З 1929 р. колективізація проводилася майже винятково насильницьким шляхом, а розкуркулювання торкнулося не тільки так званих куркулів і середняків, але й частини найбіднішого селянства.

Розвиток колективних форм господарювання на селі Катеринославщини-Дніпропетровщини в період непу розглядався в роботі Н. Р. Романець [14]. Розглянувши всі існуючі на той час форми колективної обробки землі, автор приходить висновку, що вони були економічно малоефективні в порівнянні з одноосібними господарствами. У їхньому користуванні перебувало ледве більше 10% сільськогосподарських угідь Дніпропетровської і Криворізької округ, а 90% їх членів були найбідніші селяни. Нестача тяглової худоби й сільгоспінвентарю призводила до швидкого розпаду колективних господарств. Часто приводом для створення селянами колективних об'єднань було лише одержання пілг і кредитів, після чого господарства швидко розпадалися. Підкреслювалося, що до 1929 р. об'єднання селян було добровільним. Той же автор разом з Л. А. Гаркушею в іншій роботі вказали, що курс на насильницьку колективізацію остаточно був взятий у 1928 р. [2, с. 113–119]. У роботах В. Ченцова та Н. Романюка вказується кінець січня 1930 року як час початку масового розкуркулювання на Дніпропетровщині. [18, с. 15–16]. Це підтверджують облікові й особисті картки на громадян, розкуркулених і висланих за межі України, які заповнені в 1930-1931 рр. [9]. Також необхідно відзначити роботи в цьому напрямку В. Іваненка, А. Нікілева, І. Елінова, І. Субочева, Д. Архієрейського, де підтверджена теза про насильницький характер проведених реформ на селі наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. [10; 12; 16].

Проте, необхідно звернути увагу на дослідження інших методів і форм роботи на селі в 1920-і – початку 1930-х рр., які не знайшли свого подальшого розвитку, на їхні потенціальні можливості. Доцільно розглянути історичну ситуацію у цей переломний період розвитку Радянського Союзу.

Звертаючись до подій того часу, необхідно відзначити, що немало важну роль у політиці по відношенню до села в 1920-х рр. зіграла політична боротьба, що розгорнулася всередині ВКП(б) спочатку проти «об'єднаної лівої опозиції», яку очолювали Троцький, Зинов'єв і

Каменев, потім проти «правоопортуністичної групи» Бухаріна, Рикова й Томського – «правих ухильників».

Саме Троцький пропонував прискорити темпи індустріалізації, що було названо «надіндустріалізацією» і милітаризувати економіку. Він закликав до економічного тиску не тільки на куркуля, але й на середняка, шляхом перенесення на них основного тягаря податків, встановлення більш високих цін на промислові товари в порівнянні з сільськогосподарськими, вилучення оборотних коштів з кооперації [1]. Така політика впливала з його теорії перманентної революції, невизнання можливості перемоги соціалізму в одній, окремо взятій країні.

При безумовному домінуванні установки на створення колективних господарств, підтвердженій XV з'їздом ВКП(б), проголошенням курсу на колективізацію в 1927 р. все-таки не зникла тенденція, що відводила важливу роль індивідуальним селянським господарствам в економічному зростанні країни, орієнтування на ринкові важелі керування селом. Економісти М. Кондратьєв і А. Чаянов були прихильниками розвитку саме цього напрямку. В особі Бухаріна, Рикова, Томського та їхніх прихильників на місцях одноосібники знаходили політичну підтримку зверху. Тим більш, що при твердому класовому підході, колективні господарства, що існували у вигляді комун, артілей і Тсозів, часто виявлялися неефективними, незважаючи на те, що отримували незрівнянно більше сприяння з боку держави.

Також необхідно відзначити, що найважливішу роль мали не тільки економічні, але й ідеологічні установки, якими керувалися люди, що приймали рішення про шлях розвитку країни. Наприкінці 1920-х рр. термін «індустріалізація» застосовувався не тільки в значенні зміцнення й розвитку промисловості, але й відносно переведу сільськогосподарського виробництва на «промислові рейки». Виходячи з таких ідеологічних посилок, були спроби підсилити розвиток радянських господарств – радгоспів, – які так і називали фабриками зерна. У той час навіть уживалося словосполучення «індустріалізація населення». У 1930 р. одним із втілень такої ідеології було рішення президії Дніпропетровського окрвиконкому про знищення хуторів й об'єднання їх у великі села – «майбутні центри індустріалізації сільського господарства» [2, с. 115].

Ситуація, що склалася з появою значного класу земельних власників, міцних індивідуальних хазяїв наприкінці 1920-х рр. поставила максимально гостро питання про їхню роль в політичному житті країни. Для тих, хто став визначати політику Радянського Союзу, важливим стало питання: – якого селянина вважати куркулем? У ході постійної дискусії про відношення до куркуля, установлювалися критерії, по

яких можна було б віднести того або іншого селянина до цієї категорії населення. Відповідь на це питання давала зрозуміти, наскільки масштабні й глибокі були зміни на селі за роки радянської влади і якою буде подальша політика відносно селян. У частини керівництва ВКП(б) з'явилися побоювання, що країну «захлисне дрібнобуржуазна стихія». У 1926 р. голова Дніпропетровського окружного виконкому Гаврилов у циркулярному листі на ім'я підлеглих йому керівників виконавчих органів писав: «90% українського селянства – це цифра значна. Його культурна свідомість і політична самостійність зростають із кожним днем» [7, арк. 6–7]. Гаврилов закликав усіма можливими способами втягувати в соціалістичне будівництво селянські маси, більше 90% яких становили одноосібники.

У контексті пошуку критеріїв соціального статусу селян вийшла постанова Ради народних комісарів УСРР № 186 від 6 вересня 1929 р. «Про ознаки куркульських господарств, до яких необхідно застосовувати Кодекс законів про працю» [11]. Тут поряд з основною ознакою – використання найманої праці – були внесені ще чотири: володіння певним арсеналом сільськогосподарської техніки, здача майна в найм, торгівля та інші атрибути матеріального статку.

Розпочата радянським керівництвом боротьба за «ліквідацію куркульства як класу» показала, що ознаки, відзначені в указаній вище постанові, були далеко не вичерпними критеріями, за якими селяни піддавалися розкуркулюванню й висилці.

Кризи хлібозаготівлі 1927 й 1928 рр., що виникли внаслідок небажання селян продавати хліб за низькими цінами в порівнянні із промисловими товарами, так звані ножиці цін, приводило керівників СРСР до думки про посилення адміністративних, репресивних мір. До того ж хліб став відігравати найважливішу роль у поповненні валютних запасів, необхідних для проведення проголошеної індустріалізації. На додачу до перерахованого вище, кон'юнктура міжнародного ринку в умовах світової економічної кризи, що почалася в 1929 р., також сприяла підвищенню значення товарного зерна в економіці країни. Хліб, експортований з СРСР за демпінговими цінами, й раніше й під час світової економічної кризи давав можливість лідерам ВКП(б) натискати на країни Заходу [15, с. 6], що врешті-решт привело до політичного визнання СРСР. Відомо, що завдання стояли більш масштабні – доведення Західних країн до економічного банкрутства й здійснення світової революції. Риторика директиви СНК УСРР від 24 жовтня 1929 р. тому підтвердження: «Останні політичні події на міжнародному фронті, щоденна підготовка до війни всіх капіталістичних держав, і особливо, західних сусідів ... – все свідчить про те, що міжнародна буржуазія

питання про війну проти СРСР усе наполегливіше ставить на порядок денний» [8, арк. 53].

Проте не слід односторонньо оцінювати політику ВКП(б), а також наполягати на визначально насильницькому підході у вирішенні питання колективізації наприкінці 1920-х рр. Як не було єдності у верхівці компартії, так й у Дніпропетровській окрузі керівники окремих партійних і радянських органів і до 1929 р. й пізніше проявляли «правоопортуністичні тенденції», заявляючи про те, що курс на будівництво колгоспів і радгоспів був неправильний, і всіляко підтримували так звані куркульські господарства [13, с. 284]. У 1929 р. на рівні окружного керівництва планувалося проведення масової колективізації до кінця п'ятирічки.

Без сумніву, необхідним і корисним є вивчення подій, що відбувалися наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр., аналіз всіх факторів, які привели до зупинки ненасильницьких реформ на селі.

В умовах ринку, особливо в 1927–1928 рр., селяни-одноосібники стали притримувати хліб, очікуючи вищих цін на сільськогосподарську продукцію, що призводило до перебоїв поставок продовольства до міст. Сталін назвав це «куркульським страйком». Кризи заготівель сільськогосподарських культур наприкінці 1920-х рр. стали регулярними і змушували радянське керівництво міняти форми роботи із селом. Нарада партійно-господарського активу, що відбулася 6 вересня 1929 р. у Дніпропетровському окружному комітеті КП(б)У за участю А. І. Микояна, досить наочно показує всю складність і не завжди однозначний підхід, на той момент, у рішенні цієї проблеми представниками вищих органів влади СРСР і правлячої верхівки Дніпропетровської округи. Зміст стенограми цієї наради дозволяє припустити, що розмова там була досить відверта, коли ще було можливо висловлювати думки, які буквально через рік-два могли привести до сумних наслідків для їх авторів. Цінність стенограми наради полягає й у тому, що на цій зустрічі був піднятий широкий спектр життєво важливих питань, досить вільно давалися оцінки тих або інших подій або явищ, пропонувалися різні шляхи вирішення насущних проблем.

Звичайно ж, виступ А. Микояна на початку наради відразу окреслив «ширину» й «глибину», питань що обговорювалися. Його промова свідчить про посилення ролі центральної влади, у наявності всі ознаки авторитаризму, але Анастас Іванович, з властивою йому обережністю й далекоглядністю вмів, у той же час, обходити гострі кути й не переходити на відвертий диктат.

Московський гість відзначив труднощі, якими два останні роки супроводжувалися хлібозаготівлі, націлив на необхідність створення за-

пасу хліба на чорний день для управління господарством усередині країни і як резерв індустріалізації, відзначив важливість цього питання в міжнародній політиці. Особливо звернув увагу на те, що «міська спекуляція», що зростала за звичаєм до середини року, в 1929 р. стала «процвітати» вже на його початку, що викликало в селян настрій очікування підвищення цін. Виникла небажана для споживача конкуренція серед хлібозаготівельних організацій. Але Анастас Іванович попереджав, що колгоспи й радгоспи дадуть ефект не відразу, тим більше, що вони найчастіше, також як одноосібники, вирішували свої матеріальні проблеми через продаж хліба на базарах за вільними цінами. З огляду на значно збільшений план хлібозаготівлі, низькі врожаї в Сибіру, Башкирії й на інших територіях, Микоян зажадав боротьби із безконтрольним продажем хліба колективними господарствами, що, за його словами, було «шкідництвом робітничому класу».

Він, принаймні, на словах, підтвердив установку на союз із середняком, заявивши: «...середняк іде з нами, то колгоспи повинні й поготів бути з нами» [6, арк. 1]. Звернув увагу дніпропетровських керівників на використання адміністративних методів. Було прямо сказано: «Однією агітацією в цій справі не допоможеш і ДПУ повинне відіграти в цій роботі велику роль» [6, арк. 3]. Все необхідно було підкорити виконанню завдання, поставленого ЦК ВКП(б) – за будь-яких умов створити непопорушний запас хліба в містах у розмірі 3-місячного запасу. Цікава його ремарка, що може характеризувати уявлення людей у вищих ешелонах влади про економічне становище на селі: «Жоден селянин не живе з таким запасом, з яким живе наша держава» [6, арк. 1].

У той же час, радянський лідер націлював на роботу із селянином ринковими методами. Насамперед, пропонував економічно стимулювати: видавати кредити через Сільбанк, завозити промислові товари в сільську місцевість для зацікавленості селянина продавати хліб, але також посилювати дисципліну повернення кредитів. На його думку, акуратна робота з одноосібниками була викликана тими обставинами, що найближчим часом колгоспи й радгоспи не могли бути основними постачальниками хліба [6, арк. 1].

У 1929 р. Україна повинна була надати 812 млн пудів, проти 550 млн у минулому році. Микоян також висловив побажання підвищити для деяких районів план. При цьому підставою для такої заяви стала переказана ним бесіда із шофером автомобіля, на якому партійний і державний керівник приїхав у Дніпропетровськ: «шофер говорив, що врожай гарний...» [6, арк. 3].

Цікава заява одного з головних керівників країни щодо статистики: «статистика – це не просто арифметичний процес, тим більше –

статистика по сільському господарству, тому що тут мають значення політичні питання. Іноді статистика веде явну лінію для того, щоб створити враження кризи, труднощі й тому тут необхідно максимум перевірки». [6, арк. 3]. Відомо чим закінчилося таке відношення до статистики й до статистиків уже наприкінці 1930-х років.

Про те, як сприймали завдання партії й уряду окремі керівники говорять випадок, озвучений тим же Микояном, що відбувся в Запорізькій окрузі, де місцевий комітет компартії вже був готовий виконати план хлібозаготівлі, навіть за рахунок вивозу посівного й залишеного для місцевого споживання хліба [6, арк. 3]. На той момент така рішучість виконати завдання партії була засуджена вищим керівництвом і названа чомусь «правим ухилом». Можливо тому, що боротьба із правими ухильниками була більш актуальна на той момент.

Необхідно відзначити, що й селяни теж не були готові до повноцінних ринкових відносин. Про це говорилося на нараді. По кредитах, які видавалися Сільбанком, селяни несвоєчасно розплачувалися або не розплачувалися зовсім. Звичайно, не можна не враховувати, що така поведінка селян часто була обумовлена неможливістю, а не небажанням їх виплачувати. Неможливість своєчасної виплати селянами по кредитах сприймалася досить банальною причиною: «Селянин проп'є багато й платити йому буде сутужніше» [6, арк. 4]. Безсумнівно, причин було більше й проблеми були глибше. Це й ті ж ножиці цін, і непомірні податки, і неврожай.

У селян була можливість і бажання купувати махорку, сірники, одяг, чого місто дати не могло у потрібній кількості. Місто пропонувало трактори, але навіть колективні господарства не завжди могли собі дозволити їх придбати. Тому в 1929 р. було ухвалено рішення про створення машинно-тракторних станцій для обслуговування колгоспів, у той час як одноосібникам, які могли купувати, ще в 1928 р. продаж тракторів був заборонений.

Мала економічна ефективність колгоспів і радгоспів, принаймні, у тій їх формі, що існувала в той період, були помітні вже до початку суцільної колективізації. Один з тих, що виступали на нараді, прямо сказав: «Виходить потворне положення, коли хліб соціалістичного сектора одержати трудніше, ніж хліб від індивідуальних селянських господарств» [6, арк. 4].

При усій твердості постановки питання закупівлі хліба, пропонувалося зацікавлювати селян через поставки необхідних їм товарів, тобто збільшенням товарообміну між містом і селом [6, арк. 6]. До того ж на нараді стверджувалося, що 90% закупівель хліба проводилася за рахунок «самопливу», тобто завдяки стихії ринку, а не адміністративними

мірами. Але надії на ринок у керівників було мало, тому що він мало передбачуваний, а тому небезпечний. При завершенні наради Микоян висловив судження, яке багато в чому визначило рішення вищого керівництва країни: «План не може бути увесь час однаковим. Деякі відхилення від плану будуть. Ви не можете планувати, як і скільки хліба селянин привозить на ту або іншу станцію, як ми можемо планувати прибуття поїзда з однієї станції на іншу. Вся суть у тім, щоб мати резерв і швидко маневрувати» [6, арк. 30]. Як ми бачимо, упор був зроблений у бік прогностичності кількості закупівель продовольства, що виразилося в проведенні суцільної колективізації й одержання хліба в необхідній кількості за твердими цінами.

Проте було визнано, що певний час ще держава буде купувати хліб у одноосібників, які в значній їх частині були «куркулями», точніше такими вважалися. На нараді називалася цифра 40% хліба, що повинна була бути отримана у так званих «куркулів». Однак у думці про те, як поведеться селянин, учасники наради в Дніпропетровську розійшлися. Одні сподівалися на той же «самоплив», інші стверджували, що хлібозаготівельники зіштовхнуться із завзятим опором селянства. Протириччя в дніпропетровській верхівці наочно відбивали дискусію в компартії про шляхи, строки й форми проведення колективізації, що на той момент вже стала неминуchoю. Форми ведення дискусій у партії еволюціонували у бік знищення своїх опонентів впритул до фізичного усунення.

Голос на захист економічної доцільності існування значної маси селян-одноосібників було чути усе менше. Найближча мета загородила бачення подальшої перспективи. Виявилось прагнення до простих і швидких рішень проблем. Уже звучали голоси: «Якщо буде потрібно порушити питання перед партійним Комітетом, щоб виділити, так званих комісарів...» [6, арк. 25]. Треба визнати, що наприкінці 1929 р. на ці слова ще звучали протестуючі вигуки «тільки не комісарів». І виступаючий був змушений пом'якшити свій тон: «Не треба розуміти це так, що вони будуть стояти з наганом у руках, перед Начальником Вашої станції. Потрібно розуміти слово «комісар» – помічник, що буде допомагати Вам у Вашій складній справі, але якщо буде потрібно порушити питання про те, щоб начальників станцій, що не впоралися зі справою, зняти з роботи – ми церемонитися не будемо» [6, арк. 25].

І не церемонилися. Уже в листопаді 1929 р. пленум ЦК ВКП(б), що виключив із ВКП(б) Н. Бухаріна і А. Рикова ухвалив рішення щодо переходу до суцільної колективізації й направленні 25-тисяч робітників до села для зміцнення колгоспного будівництва. У резолюції пле-

нуму «Про сільське господарство України й про роботу на селі» було затверджене рішення про завершення колективізації в УСРР протягом року.

При цьому тверді заходи супроводжувалися пропагандою тих методів, які проповідували Бухарін і його прихильники. Селянам пропонувалося вступати в колективні господарства у формі артілей, а фактично це були комуні з максимальним ступенем усупільнення засобів виробництва. Насильницький характер залучення селян у колгоспи подавався як природна перемога більш прогресивної форми господарювання. Коли неможливо стало приховувати масову насильницьку колективізацію, було лицемірно заявлено про «перекручування» й «запаморочення від успіхів». Однак, після покарання «тих, хто особливо відзначився» усе тривало як і раніше.

Було оголошено про перехід від «обмеження експлуататорських тенденцій куркулів» до «повної ліквідації куркульства як класу». Відповідно до постанови ЦВК і СНК СРСР від 1 лютого 1930 р. «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації й по боротьбі з куркульством» [17] ухвалювати рішення щодо розкуркулювання й висилки за межі районів, областей і країв одержали право не тільки судові органи, але й виконавчі комітети рад відповідних рівнів. Для прогнозованої «правильності» прийняття рішень виконкомів були проведені дострокові перевибори сільських рад і районних виконкомів згідно прийнятої раніше постанови Президії ЦВК СРСР від 31 січня 1930 р. «Про дострокові перевибори сільських рад і районних виконавчих комітетів» [17]. Перед цим, у 1929 р. також було проведено чищення держапарату. Але, як показала практика, чищення й перевибори не дали бажаного результату. Вищим органам влади довелося по ходу колективізації й розкуркулювання значно міняти кадровий склад райвиконкомів і райкомів КП(б)У. Дніпропетровська округа, а згодом область, була яскравим тому підтвердженням [4, 143–146 зв.; 5, арк. 155–156].

У боротьбі двох тенденцій розвитку села переміг принцип революційної доцільності, ідеологічної вивіреності, а також бажання збереження влади будь-якою ціною. На кінець 1929 р. у верхівки керівництва СРСР вже не було відвертих прихильників індивідуальних сільських виробників. Селянство ж не мало достатніх політичних важелів і реальних політичних інститутів для захисту своїх інтересів. Стихийний характер опору селян насильницькій політиці радянської влади є тому підтвердженням.

Бібліографічні посилання

1. *Васецкий, Н. А.* Биографический очерк: Л. Д. Троцкий: политический портрет / Н. А. Васецкий // Л. Д. Троцкий. К истории Русской революции / Л. Д. Троцкий. – М., 1990.
2. *Гаркуша, Л. А.* Здійснення колективізації на Дніпропетровщині / Л. А. Гаркуша, Н. Р. Романець // Дослідження з історії Придніпров'я: Зб. наук. пр. ДДУ. – 1991.
3. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-6483. – Далі: ДАДО.
4. ДАДО. – Ф. П-19, оп. 1, спр. 484.
5. ДАДО. – Ф. П-19, оп. 1, спр. 494.
6. ДАДО. – Ф. П-19, оп. 1, спр. 1377.
7. ДАДО. – Ф. Р-122, оп. 1, спр. 10.
8. ДАДО. – Ф. Р-1109, оп. 1, спр. 31.
9. ДАДО. – Ф. Р-6483.
10. *Елинов, И. М.* О «раскрестьянивании» на Днепропетровщине / И. М. Елинов // Скарбниця рідного краю: Зб. матеріалів наук.-практ. конф. – ВПОП «Дніпро». – Д., 1993.
11. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. № 22, Відділ перший. 8 жовтня 1929 р.
12. *Іваненко, В.* До витоків більшовизації українського села [на Дніпропетровщині] / В. Іваненко, Д. Архирейський // Бористен. – 1994. – № 8. – С. 24–26, № 9. – С. 20;
13. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – Д., 1979.
14. *Романець, Н.* Колгоспний рух на Дніпропетровщині в період непу: особливості й суперечності становлення / Н. Романець // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. праць / Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2004. – Вип. 1.
15. *Сергійчук, В.* Український хлібний експорт як один з головних чинників Голодомору-геноциду в 1932–1933 роках / В. Сергійчук // Український хліб на експорт: 1932–1933. – К., 2006.
16. *Субочев, І.* Роль органів юстиції у хлібозаготовчих компаніях за часів колективізації сільського господарства в Україні (1928-1933 рр.) / І. Субочев // Бористен. – 2001. – № 10.
17. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. № 1, Отдел первый. – 11 января 1929 г.
18. *Ченцов, В.* Покарання за хліб: [Репресії проти селянства Дніпропетровщини у 1928–1933 роках. Придніпров'я] / В. Ченцов, Н. Романець // Бористен. – 1998. – № 2. – С. 15–16.

Надійшла до редколегії 15.11.08.

IV. СОЦІАЛЬНІ ТА ДУХОВНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

УДК 94 (477) «1932–1933»

О. А. Проценко

Криворізький факультет

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

СЕЛЯНИ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ У РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Розглянуто події Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпровському Надпоріжжі на основі спогадів очевидців та аналізу постанов місцевої та регіональної влади.

Страшною трагедією для українського народу став голод 1932–1933 рр., організований сталінським керівництвом для того, щоб зламати опір українського села політиці суцільної колективізації. На початку 1932 р. в Україні практично не залишилося запасів продовольства. Дії партійного керівництва прирекли мільйони людей на повільну мученицьку смерть. Багато років це свідомо замовчувалося. Лише після 1991 р. почали досліджувати та збирати свідчення громадян про Голодомор 1932–1933 рр. Так причини та наслідки Голодомору ще не зовсім з'ясовані, не встановлено кількість померлих, не названо імен всіх тих, хто став жертвою більшовицьких планів. Тож збірники документів про Голодомор 1932–1933 рр., наукові розробки вітчизняних та зарубіжних вчених розкривають події Голодомору на території України [1; 2; 5].

У нашому дослідженні ставимо за мету розглянути події Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпровському Надпоріжжі на основі спогадів очевидців та аналізу постанов місцевої та регіональної влади. Аналіз постанов переконує, що причини Голодомору на Дніпровському Надпоріжжі були ті ж самі, що й в інших регіонах України.

Навряд чи буде перебільшенням сказати, що колективізація з її руйнуючими наслідками була однією з найтрагічніших подій в укра-

їнській історії. Більшовики завжди вважали, що з часом колективне господарство в аграрному відділі повинно прийти на зміну дрібному, індивідуальному. Вони розуміли, що перевиховати його в дусі таких поглядів буде дуже важко і займе багато часу. Селяни фактично проігнорували колективне господарство. Виходячи з цього, більшовики при складанні першого п'ятирічного плану розраховували охопити колективізацію в кращому випадку 20% селянських господарств. Зосередившись на індустріалізації, радянське керівництво, зважаючи на це, ще не наважувалося на радикальні перетворення у сільському господарстві. Й. Сталін, роздратований непоступливістю селян, яку він охарактеризував як саботаж, вирішив, що кращим засобом для виконання першого п'ятирічного плану буде встановлення повного політичного й економічного контролю над селянством.

Й. Сталін і його оточення, будучи великими майстрами соціального насильства, були на рідкість безталанним у галузі сільського господарства. Нерідко партпрацівники, які керували колгоспом, віддавали розпорядження сіяти культури, зовсім непридатні для тієї чи іншої місцевості. Під час збирання урожаю 1931 р. втрати зерна склали третину. Загальна площа земель, які обробляли в Україні, скоротилася на одну п'яту. Стан ускладнився засухою, яка огорнула південь України, непосильними для селян хлібозаготівлями, конфіскацією владою продовольчих запасів, надмірним хлібним експортом, економічними прорахунками, а також небажанням колгоспників працювати в громадському господарстві. Це і призвело до Голодомору 1932–1933 рр.

Отже, політика сталінського уряду була антиселянська, повністю скерована проти звичайного селянина-колгоспника та вцілілих селян-одноосібників. Хлібозаготівлі стали справжнім лихом і для селян Криворіжжя, але незважаючи на дії місцевої влади, досягти планів по заготівлі хліба не вдалося. І результатом тиску на село стало поширення голоду.

Ми маємо найрізноманітніші свідчення, залишені очевидцями – селянами, яким пощастило вижити у ті страшні роки. Свідок Голодомору, Людмила Іванівна Кошель, яка народилася 1926 р. в селі Григорівка Лихівського (нині П'ятихатського) району Дніпропетровської області, а зараз проживає у Кривому Розі, згадує:

«Батьки працювали в колгоспі. Мама була в жіночому комітеті. На початку 1931 р. в селі проживало 216 чоловік, із них 58 дітей віком до десяти років. Восени 1932 р. партійці забирали зібраний врожай, худобу, навіть зварену їжу, а також одяг, взуття і вивозили за територію України. Люди вмирили сім'ями. Залишалися пусті будівлі. У першу чергу вмирили діти. Щоб спасти їх від голоду, жіночий комітет організу-

вав ясла. Дітей годували два рази на день і піклувалися про них. Одного разу, коли мене привели в ясла, то помітила, що немає Вані Корнієнка. Забили тривогу, жіночий комітет вирішив відвідати його сім'ю. Члени жіночого комітету побачили жахливу картину. У горщиках варилося щось – це були залишки Вані. Жінки були дуже вражені. Голод – жахлива річ. Восени 1943 р. в селі залишилося лише 42 людини» [7, арк. 1].

Людмила Іванівна Суперека, 1922 р. народження згадує, що у її родині було дев'ять душ. Голодомор не минув і її сім'ї: «Їли шкарлупки з картоплі, траву, лободу змішували з висівками. Вночі ходили нишком на поле і збирали колоски. Їли все живе. Працювали лише Шура і Федя в місті, але до нього було 20 кілометрів. У нас від голоду пухли руки й ноги. Першою померла Груня, їй було лише один рік. Згодом помер і брат Юрій також маленьким хлопчиком. (На очах Марії Никифоровни виступили сльози і замість подальшої розповіді показала нам фотографію померлого братика). У школу в той час не ходили, не було сил, та й найближча школа була за сім кілометрів. У роки Голодомору проживала поблизу рудника Леніна, селище Роза, по вул. Високовольтна, що в м. Кривому Розі» [8, арк. 1].

Наступний свідок – Марія Андріївна Ягубець, 1929 р. народження, жила у Кривому Розі, біля шахти «Гвардійська». Зі сльозами на очах згадує: «Мені тоді було чотири рочки, але пам'ятаю, як сиділа на полу, склавши долоньки між колінами, качалась уперед – назад і все повторяла: «Їстоньки, їстоньки, їстоньки...» – так і засипала. А пробудившись, то знову качалась: «Їстоньки, їстоньки...». Коли мама виводила мене на вулицю, то завжди міцно тримала за ручку, а я старалась щось ухопити, чи то землю, чи траву, і в ротик. Люди поїли собак та котів. Були випадки, коли викрадали малих дітей, щоб з'їсти. Також їли померлих дітей. На вулиці скрізь лежали лежачи помираючі та мертві люди. Було організовано спеціальні бригади, які забирали на вулицях покійників і на бричках вивозили. Там, де зараз пляж (зупинка «7 підстанція») є кладовище, там рили великі квадратні ями, а потім закопували. У нас був малесенький город, там ми вирощували бурячок. Мама варили той бурячок, юшку пили ми, а бурячок брав на тормозок старший брат, який працював у шахті. Коли брат приносив додому трішечки хліба, то мама віддавала його мені. На що брат казав: «Навіщо ти їй даєш? Якщо вона помре, ми нічого не втратимо. А якщо ти помреш, то ми пропадемо». Ще в мене є старша сестра Соня, зараз їй 93 роки, а тоді було 18. Вона працювала у пекарні і жила у гуртожитку. Але вона була зла і жорстока, і ніколи не принесла ні шматочка хліба. Пізніше, коли почав з'являтися хліб у нашому житті, були величезні черги. Поруч завжди була міліція. Щоб якось боротися з чергами, людям було наказано пошити торби з прізви-

шем, щоб легше було розподіляти хліб. Але очікуваного результату це не принесло. Діти ходили з цими торбами через плече і кричали:

«Встань, Ленін, подивись,

Ми на торби розжились.

Нема хліба ні куска

І міліція не пускає».

То був дуже тяжкий час, про який важко згадувати» [10, арк. 1].

А в Криворізькій родині Марії Михайлівни Повар і досі згадують частушки тих страшних часів:

«Як був цар Микола дурачок,

Був фунтик хліба – п'ятачок,

А як стала республіка –

Фунтик хліба – три рубліка,

Як став Совет – хлеба нет.

В 32-му году ми вже їли лободу,

Нема хліба, нема сала –

Комсомолія забрала.

Питається СОЗ морозу:

«Чи будуть чоботи для СОЗу?»

Нема чобіт самі лапті

Розколовся СОЗ на клапті.

Нема хліба, нема моні –

Ми прохлопали в долоні.

Жито та пшеницю

Вивезли за границю.

А ячмінь та кукурудзу –

Для Радянського Союзу.

Лише трошки буряків

Для Радянських дурачків.

Лежить Ленін у почоті,

А Сталін – в багноті,

Що робили куркулям,

Те буде бідноті» [9, арк. 1-2].

Численні спогади очевидців підтверджують, що на Дніпропетровщині та сусідніх з нею регіонах становище селян в роки Голодомору було дуже жакливим. За даними ЦК К(б)У від 15 березня 1933 р. серед інших регіонів республіки Дніпропетровська та Запорізька області опинилися чи не в найскрутнішому становищі. На них припало 60% усіх загальноукраїнських відомостей про кількість тих, хто голодував і понад 70% зареєстрованих смертей. За неповними даними ДПУ, станом на 5 березня 1933 р. у 40 районах, перевіре-

них ДПУ, голодувало близько 7300 сімей, в яких безпосередньо від голоду померло 1844 особи [4, с. 43].

На 1 січня 1932 р. у Кривому Розі (проживало 137619 осіб) Міська рада була змушена прийняти постанову «Про рішучий відсів мертвих душ, виявлення двійників і рішучого припинення розтринькування харчових продуктів». Було проголошено початок реконструювання сільського господарства в приміській смузі з зернового направлення на високопродуктивне тваринництво, городництво, садівництво [3, с. 132]. Але фактично 1932 р. був роком знищення колгоспів за рахунок недбалої політики уряду та місцевої влади.

Щомісяця перевірки знаходили тисячі «мертвих душ» (так називали людей, прізвища яких вписували для отримання кількох норм на одну людину або які фактично не працювали на даному підприємстві). Високопродуктивне приміське господарство не було створено, а в існуючих колгоспах не було кому працювати: переважна більшість працівників знесилилась голодом або померла, тому врожай 1932 р. не зібрали як слід. Подальші хлібозаготівлі не виконувалися, тому почалися масові репресії, вилучення зерна та харчів з приватного господарства. На Криворіжжі не вистачало картоплі для громадського харчування в кількості 18000 тон в той час, як на полях гнила городина [3, с. 156].

Через погане харчування загрозливе становище було на будівництві Криворізького металургійного комбінату, шахт, Криворіжбуду. 31 жовтня на Криворіжжі почала працювати надзвичайна комісія з хлібозаготівлі. Наслідком її діяльності було насильницьке вилучення з сіл району майже всього товарного зерна [3, с. 161].

Посівні роботи 1933 р. проводилися без допомоги держави, у цей же час спостерігалася масова загибель від виснаження не тільки людей, але й коней, корів. Щоб зібрати насіннєві фонди, в колгоспах почали створювати польові табори з переобмолоту соломой. План посівної не було виконано, тому поширюються політичні репресії. У колгоспах проходять збори бригад, де «очищують від куркульського елементу», виключають з колгоспу, штрафують, ставлять питання про виселення за межі України [3, с. 192].

У зв'язку з тим, що в лютому Криворізький залізрудний басейн не отримав ні цукру, ні жирів, у Кривому Розі було дозволено торгувати хлібом і м'ясом за комерційними цінами, виділивши для цього спеціальні фонди [3, с. 196]. З початку 1933 р. місцева влада Криворіжжя неодноразово зверталася за допомогою до обласних та республіканських установ, але допомога була надана лише позикою, яку треба було повернути з 1933 р. [3, с. 197]. Криворізька міська рада була змушена прийняти рішення про охорону засівів. Про стан врожаю 1933 р.

свідчить те, що план поставок картоплі виконано лише на 39,5%. Це свідчило, що в колгоспах, на селі, не було чим засівати та обробляти поля, і не було кому працювати.

Багатостраждальна історія нашого краю і народу. Ми не маємо права забути страшних її сторінок. Страшно навіть через 75 років ступати стежками жакливої трагедії, яка сталася на благословенній землі квітучого краю. Досі не віриться, щоб тут – у житниці України – раптово зник хліб, люди залишалися вмирати голодними.

1933 рік. Найчорніший час в історії України. У світі не зафіксовано голоду, подібному тому, що випав тоді на долю однієї з найродючіших і найблагодатніших країн. Зібравши і проаналізувавши свідчення очевидців (20 осіб), ми бачимо, що від голоду постраждали всі регіони України однаково: усюди панувала жаклива смерть, спостерігався канібалізм, самогубство, страх і сльози, масові порушення соціалістичної законності (за термінологією того часу).

Голодомор 1932–1933 рр., пройшовся від хати до хати, від села до села і простягнувся по всій Україні. Для декого це було вигідно, адже майно, а в першу чергу земля, переходила від померлих від голоду та репресованих селян у власність держави, тим самим збільшуючи державний земельний фонд. Не можна стверджувати, що Кривий Ріг та Криворіжжя Голодомор торкнувся меншою мірою. Страшний голод в 1932–1933 рр. охопив усю Україну, не обминув жодного українського села, жодної сім'ї і ще багато століть буде озиватися відлунням болю та жалю у серцях українського народу.

Бібліографічні посилання

1. *Верстюк, В.* Україна під ярмом тоталітаризму та після його падіння / В. Верстюк. – Донецьк, 2004.
2. *Ганжа, О.* Опір селян становленню тоталітарного режиму в Україні / О. Ганжа. – К., 1996.
3. Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі / Упорядник О. О. Мельник. – Кривий Ріг, 2003.
4. *Іваненко, В.* Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині та Запоріжчині / В. Іваненко, Н. Романець. – К., 2008.
5. *Конквест, Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор / Р. Конквест. – К., 1993.
6. *Костюк, Г.* Сталінізм в Україні / Г. Костюк. – К., 1995.
7. Спогади Кошель Л. І. – Особистий архів О. А. Проценко.
8. Спогади Супереки М. Н. – Особистий архів О. А. Проценко.
9. Спогади Повар М. М. – Особистий архів О. А. Проценко.
10. Спогади Ягубець М. А. – Особистий архів О. А. Проценко.

Надійшла до редколегії 15.11.08.

К. В. Левчук

Державний архів Дніпропетровської області

**ЗАХОДИ ПО БОРОТЬБІ З ДИТЯЧОЮ СМЕРТНІСТЮ В
ПЕРІОД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА ТЕРИТОРІЇ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Розглянуто заходи щодо боротьби з дитячою смертністю під час Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині на основі комплексу документів з фондів Державного архіву Дніпропетровської області. Визначено основні види діяльності органів державної влади щодо допомоги голодуючим дітям на території регіону.

Масова дитяча смертність стала однією з найжахливіших сторін трагедії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні й, зокрема, на Дніпропетровщині. Влада більше опікувалася населенням міст, ніж сіл. Залишені у прозябанні тисячі сільських мешканців марно шукали притулку в містах. Особливо важкою виявилася доля дітей, які залишилися без батьків або в неповних сім'ях.

Історіографії даного питання практично не існує. Ця стаття є першою спробою висвітлити питання охорони здоров'я дітей та боротьби з дитячою смертністю під час Голодомору 1932–1933 рр. на території Дніпропетровської області.

Джерельною базою статті є офіційні документи органів державної влади на території Дніпропетровської області зазначеного періоду, а саме: інформаційні довідки керівництва обласного комітету та місцевих осередків КП(б)У; органів прокуратури; обласних та районних відділів охорони здоров'я; документація райвиконкомів тощо. У сукупності, використання інформації цих джерел дає можливість створити цілісну картину незадовільної роботи щодо охорони здоров'я дітей та запобігання дитячій смертності.

Метою даної статті є висвітлення питання дитячої смертності та вкрай поганої роботи органів державної влади щодо запобігання цій тенденції в період Голодомору 1932–1933 рр. Завдання статті: 1) огляд документів, виявлених у фондах ДАДО; 2) дослідження масштабів дитячої смертності на Придніпров'ї в 1932–1933 рр.; 3) розгляд основних форм та методів боротьби з дитячою смертністю, які намагалися вживати регіональні та місцеві органи влади в цей період; 4) визначення проблеми ефективності цих заходів та причин, чому вони не привели

ли до суттєвого зниження дитячої смертності.

Смертність від голоду почалася вже восени 1932 р., з березня 1933 р. вона стала масовою. Майже скрізь органи ГПУ реєстрували випадки смерті від виснаження, людодства і трупоїства. Станом на 1 березня 1933 р. прояви голоду за даними обкому мали місце в 31 районі області. Кількість зазначених фактів голодування по області складає понад п'ять тисяч [1, арк. 29]. Випадки людодства та трупоїства були неодноразово відмічені у Високопольському, Павлоградському, Васильківському районах [1, арк. 39]. Наприклад, у с. Заградовка Високопольського району у селянки був знайдений труп померлого хлопчика 12 років закопаний в хаті, в якого були «вирублені: руки між кістями та плечима, ноги між ступнів та стегон, відрізані вуха і вирублені на тілі всі частини м'яса до кісток, які цією колгоспницею були вжиті в їжу». На ґрунті недоїдання в неї помер чоловік, труп якого лежав також у хаті доки вона не прийшла до сілради і заявила: «если Вы его не уберете я начну его есть». Обстеження цієї сім'ї виявило, що три дитини віком від 2 до 11 років всі опухлі і слабкі від недоїдання, в такому ж стані і сама колгоспниця [2, арк. 673–674]. У Васильківському, Високопольському, Павлоградському, Софіївському, Царичанському районах колгоспники приходять «на скотомогильники, вырывают трупы закопанных сапных лошадей, больных свиней, делятся мясом, которое впоследствии употребляют в пищу» [2, арк. 674]. Внаслідок цього спостерігається дуже велика кількість отруєнь, кишково-шлункових захворювань та смертності.

Найнестерпнішим був вигляд маленьких дітей, в яких висохлі, як у скелета, кінцівки звисали по боках роздутого живота. Голод стер з їхніх облич ознаки дитинства, перетворивши їх в змучені страхітливо видіння.

Смертність дітей сягала, за деякими неповними підрахунками, 50 і більше відсотків до загальної кількості померлих. Діти значно швидше захворювали внаслідок тривалого недоїдання і фізичного виснаження.

У 1932–1933 рр. смертність дітей становила щонайменше половину померлих від голоду селян України. За неповними даними лише кількість учнів у початкових, неповних середніх, професійних школах, а також дітей у дошкільних закладах за три голодних роки зменшилася на 1 млн 71 тис. осіб. Стали пустими сільські школи, бур'яном поросли дитячі майданчики, а відсутність учнівсько-педагогічного колективу сягала подекуди 90–95 % рівня попередніх років. Були випадки, коли батьки відбирали найбільш улюблених, зазвичай, старших дітей і якимось їх підтримували, залишаючи молодших напризволяще.

Перевіряючи книги ЗАГСів про смерть по районах, було виявлено,

що найбільша кількість смертей припадає на дітей від 1 до 10 років та на людей похилого віку. По селах вимирали один за одним цілі родини з 7–10 осіб день за днем протягом тижня. Першим помирали наймолодші діти, потім старші і врешті-решт – батьки.

Для забезпечення життєздатності дитячого організму, необхідно було мати щодня хоча б 300 г хліба, склянку молока, пів'яйця, 5 г цукру і жирів, 25 г м'яса. Такі норми не мали навіть робітники у містах, а тим паче діти. Уряд дбав про новобудови п'ятирічки, зводив підвалини «світлого майбутнього», а замучені голодом діти мріяли тоді про рятівний шмат хліба.

Радянська статистика того часу відома своєю низькою достовірністю. Тому визначити чисельність жертв голоду дуже складно. Тим більше, що далеко не всіх померлих заносили в книги реєстрації смерті як в селах, так і в містах.

З доповідної записки секретаря Партколегії Розенфельда, датованої 23 травнем 1933 р., ми бачимо, як складаються справи з утриманням дітей в яслах населених пунктів Мелітопольського району: «Большая смертность также и по яслям. 1/IV умерло по 4 яслям 44 человека, а ясли организованы всего з 8/III. Сейчас много больных и пухлых детей по яслям, которых кормят совершенно недостаточно, впроголодь, они совершенно голы, а правление колхозов совершенно не интересуется яслями, додумываются до экономии на них, даже из продуктов полученных из Райздрава, экономят на штате работников. Отсутствие всякой воспитательной работы среди детей, нет работы о топке – ясли предоставлены сами себе. Хлеб дают меньше нормы» [2, арк. 675–676]. І така ситуація спостерігається майже по всіх районах області.

На початку весни 1933 р. до лікарень приймаються хворі з безбілковими набряками, лікарні перевантажені. На 100 лікарняних ліжок припадає приблизно 135–140 хворих. Кожного дня помирало 5–7 людей. У раціоні хворих абсолютно не було жирів і майже не було білків. Продукти харчування лікарням відпускали без урахування збільшення хворих на 30–40%. Не вистачало ліжок, білизни та ковдр. Усі ці труднощі щоденно відбивалися у звітах інспектур при райвиконкомх до облздороввідділу [7, арк. 27].

Масштаби трагедії, яка винищувала цілі покоління, змусили уряд замислитися над остаточними наслідками Голодомору, особливо серед дітей. Раднарком УСРР переглянув закони про припинення централізованого продовольчого постачання дитячих установ. Було трохи збільшено мережу притулків та ясельних будинків в селах і містах. 6 травня 1933 р. ЦК КП(б)У прийняв постанови «Про боротьбу з дитячою безпритульністю». Знову з'явилася Всеукраїнська комісія для ро-

боти з безпритульними дітьми, але порівняно з повоєнними роками їх було значно більше. Вона діяла при Раді Народних Комісарів УСРР, до її складу входили представники від ДПУ, Наркомздорів'я, Нарком освіти, Нарком праці, Уповнарком шляхів. Комісія займалася різними справами: створювала дитпритулки, влаштовувала харчування в школах, стримувала в'їзд безпритульних дітей до міст, притягала до відповідальності осіб, що не допомагали голодним дітям, і т. ін. Чутки про діяльність комісії дійшли сіл. Селяни сподівались, що у містах приймуть їх дітей до ясел. Почався масовий приток дітей до міст. На вулицях з'явилися тисячі безпритульних дітей. «Щоденно на вулицях вмирали діти та підлітки, що ні день, то з'являються на вулицях міст малі діти, звичайно їх забирають до дитбудинку, але—ж він надмірно перевантажений, а через це і в дитбудинку становище кошмарне, багато умирає дітей від голоду, на базарнім майдані сила безпритульних дітей, які займаються крадіжками продуктів та віднімають з рук продукти» [2, арк. 674]. ЦК КП(б)У організував планове переселення безпритульних дітей з міст до колгоспів, розселяли по дитбудинках і яслах групами по 5–20 осіб.

Протягом квітня Дніпропетровський облздороввідділ провів обстеження стану лікування та утримання дітей в сільських дитбудинках і яслах. Було встановлено, що «замість запланованих 1800 ліжок на 90 тис. дітей, організовано 2000 ясел з охопленням 106400 дітей, причому в 20-ти вражених голодом районах замість плану на 610 ясел з охоптом 32800 дітей організовано ясел 980 з охопленням 54000 дітей» [3, арк. 46]. Розгортання ясел було забезпечено з обласних ресурсів продуктами харчування на березень та частину квітня. Для подальшого постачання ясел продуктами конче потрібна була допомога Наркомату охорони здоров'я України (далі НКОЗУ). Намічено організацію санаторних установок при школах для дітей з послабленим харчуванням в 31 районі, причому в містах і райцентрах 91 санустанова на 2650 дітей, а в сільській місцевості цих же районів 445 на 12650 дітей, всього на 15300 дітей.

Облздороввідділом була надана допомога лише 5-ти районам у сумі 10 тис. крб. Перешкоду організації цих установок становила відсутність продуктів харчування та фінансова допомога. Місячна потреба для виконання плану розгортання санустановок на місяць становила: хліба – 64 т, круп – 11,5 т, цукру – 7,5 т, жирів – 7,5 т.

Для дітей-сиріт та підкинутих в області існувало лише 4 постійних дитбудинки на 250 ліжок. У цих будинках знаходилося 705 дітей. До того ж у 9 районах відкриті примітивні дитбудинки на 180 ліжок та відкрито новий будинок в Дніпробуді на 75 ліжок. Разом – 960 ліжок.

Слід зазначити, що по бюджету утримувалося лише 250 дітей, а інші утримувалися за рахунок цих же асигнувань. Таким чином, дитбудинки знаходилися в дуже тяжкому стані, гостро не вистачало продуктів харчування і ліжок, діти спали на підлозі.

Для правильної роботи дитбудинків та дальшого їх поширення потрібна була допомога НКОЗУ в сумі 100 тис. крб. та постачання їх продуктами, мануфактурою та іншим. Районам була надана директива щодо заборони сільрадам вивозити дітей до міст. Облздороввідділом також вжито заходів щодо надання стаціонарної допомоги їм на місцях.

Дорослих хворих на виснаження шпиталізували по існуючих лікарнях. Крім того в м. Дніпропетровську було відкрито спеціальне відділення на 50 осіб. Для їх утримання виділено 15 тис. крб.

На вимоги Облздороввідділу Облспоживспілкою дано розпорядження Райспоживспілкам про постачання дитзакладів з фондів, надісланих на весняну сівбу, і в першу чергу, посудом, милом та мануфактурою. Однак, в більшості районів це розпорядження не виконувалося [3, арк. 47].

У с. В'язівка Павлоградського району годували виключно тих дітей, які регулярно відвідували школу. Тому інспектором районного відділу охорони здоров'я було поставлене питання перед секретарем райкому КП(б)У про створення піонерських бригад для обслуговування «розносним харчуванням» хворих учнів, які не мали змоги відвідувати школу у зв'язку з набряками ніг.

У цьому селі з 1 по 20 квітня померло 54 дитини через неможливість відвідування школи і отримання харчування.

«В колгоспі «Большевиетские темпы» видано 5 штук рибок для 48 дітей. В селі Кочережки учні школи отримують по 100 грамів хліба на день без вареної їжі. Дуже виснаженим дають 2 рази на день кукурудзяну кашу без жирів. Смертність з 1 по 10 квітня сягає 60 чоловік, а з 10 по 20 квітня – 77 чоловік. П'ятдесят відсотків смертності припадає на чоловіків середнього віку» [5, арк. 35–37].

У селі Слов'янка Межівського району були випадки, коли бо-рошно замінялось на відходи і дітям давали хліб з відходів. Медико-санітарний стан ясел на 95% знаходився в тяжкому стані. Діти приймалися без медичного огляду. В одній кімнаті могло знаходитись до 60–70 дітей. Не вистачало ліжок, тому діти спали по двоє. Майже не було одягу та мила, щоб перевдягнути та помити дітей [4, арк. 15–16].

При обстеженні уповноваженим облздороввідділу Орехівського та Чубарівського районів було виявлено, що в артілях «ХП-річчя» та «Сигнал» дітям дають хліб абсолютно непридатний до вживання. «Цей

хліб випікається з борошна, що його приготовлено з «березки», гірчака та кукіля, з цього борошна випікають «орішки», за смаком ці «орішки» нагадують хінін, його видають дітям замість хліба» [6, арк. 1].

Таким чином, серед заходів, які вживалися владою по запобіганню дитячої смертності, можна виділити такі: 1) розширення мережі спеціальних закладів – ясел, санаторіїв, шкіл; 2) забезпечення належним харчуванням; 3) створення покращених умов догляду за хворими дітьми.

У результаті опрацювання комплексу документів, виявлених у фондах ДАДО, можна дійти наступних висновків. Проблема дитячої смертності та боротьби з нею посідала значне місце в політиці місцевої влади. Робилися навіть спроби тимчасово покращити стан охорони здоров'я дітей, передусім у сільських районах. Однак у більшості випадків такі заходи проводилися владою вже в період лютування масового голоду та вимирання цілих сіл. Тому результативність цих заходів була вкрай низькою. У цілому ж, на наш погляд, виявлені документи свідчать про недостатню результативність роботи місцевої влади по боротьбі з дитячою смертністю на теренах регіону.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П-19, оп. 1, спр. 609. – Далі: ДАДО.
2. ДАДО. – Ф. Р-1520, оп. 3, спр. 37.
3. ДАДО. – Ф. Р-2240, оп. 1, спр. 75.
4. ДАДО. – Ф. Р-2240, оп. 1, спр. 77.
5. ДАДО. – Ф. Р-2240, оп. 1, спр. 81.
6. ДАДО. – Ф. Р-2240, оп. 1, спр. 84.
7. ДАДО. – Ф. Р-2240, оп. 1, спр. 86.

Додаток

Витяг з листа прокурора Покровської дільниці Островського від 7 березня 1933 р. до Дніпропетровського обласного прокурора про факти знаходження трупів людей, що померли від голоду.

Таємно.

До Дніпропетровського ОБЛПРОКУРОРА.

Копія: Секретарю Покровського РПК.

«23 березня цього року повертаючись з бупру додому гр. х. Дубова Комунарівської сільради СИЗОН МАКАР СЕРГІЄВИЧ подорозі ідучи додому зайшов до Комунарівської сільради будучи надзвичайно виснаженим, але сільрада на це незвертала ніякої уваги.

Вищезгаданий СИЗОН після того пішов на господарчий двір арт.: «КОМУНАР» (х. Орли) і відтіля вийшов на вулицю ліг й потім помер.

При огляді трупа виявлено, що він помер від виснаження. Характерно що лікар Запорожець який в купі з інспектором міліції Борульником оглядали трупа цього і у висновку по огляду трупа лікар під нажимом інспектора міліції Борульника не писали справжньої причини смерті, а написали, що смерть наступила від замерзання. Це було 23 березня коли стояла зовсім тепла погода, але при другому огляді трупа встановлено, що смерть наступила зовсім не від замерзання, а від виснаження і вищезгадані Запорожець та Борульник визнали, що ненасмілились зазначити дійсної причини смерті...

...17/ІІІ-33 року було виявлено в х. Вербо́ве Олексіївської сільради труп дитини біля одного року в конюшні. При огляду цього трупа виявлено, що дитина була в цілковитому виснаженні (залишилось кожа та кістки). Є підозріння що мати навмисне її так годувала й привела його до цілковитого виснаження й потім закопала його в конюшні.

По цій справі ведеться розслідування.

26/ІІІ-33 року в с. Романках Покровського району в степу, в кукурудзі виявлено 2 трупи проходящих осіб, один труп жінки, який був з'їдений весь, залишився один лише скелет та волосся на голові (по якому й определено що жіночий скелет). Другий труп чоловіка середніх років, який лежав в кукурудзі біля свого ногого точила, з яким очевидно ходив по селах й виснажившись помер. Про що й повідомляю.

Прокурор Покровської Дільниці Островський

Машинопис. Підпис – автограф.

ДАДО. – Ф. Р-1520, оп. 3, спр. 37, арк. 439.

**Лист Райздоровінспектора Павлоградського району до завідувача
облздороввідділом про Голодомор у районі.**

Совершенно – секретно.
Заведующему облздоровотделом тов. Шрайберу.
гор. Днепропетровск.

В прошлых информписьмах я Вам писал о состоянии нашего района и о 3 случаях трупоедства. На 28 апреля с. г. мы имеем еще 3 случая трупоедства: в селе Вербово-Шевченково, Богдановка, и Вязивок. Последние два случая трупоедства сопровождались насильственной смертью.

Следствием тяжелого продовольственного положения в большинстве колхозов и сельсоветов нашего района увеличилось количество смертей колхозников и единоличников на почве недоедания. Только по официальным данным ЗАГСА за 3 месяца 1933 года умерло 2305 человек /эти сведения нужно считать уменьшенными на 40 %/, так как за последнее время много случаев непогребенных трупов не только на усадьбах, но в большинстве случаев обнаружены на поле и в балках. Во время моего пребывания в районе в с. Вязивок такие трупы были обнаружены в балках, одетые в теплой одежде. В январе и в феврале месяце [...] целыми партиями селян уходили из сел к близлежащим железнодорожным станциям и в города, и та смертность, которая наблюдалась в Райбольнице, на станциях и на полотне ж. д. хорониться как неизвестные. Эти неизвестные нужно отнести к 40% преуменьшенной статистике ЗАГСА.

Сравнивая это со смертями 1932 года, то это дает увеличение в 7 раз. За весь 1932 год по селу умерло 2425 человек, а за первые 3 месяца 1933 года – 325 человек. Характерно, отметить, что большая смертность до январь-февраля месяца падали на детскую смертность, а март и апрель на средний возраст (мужчин). Еще до сих пор поступают тревожные сигналы об увеличении смертности /Вербки, Троецк, Кочережки, Водяное, Вязивок/ не взирая на меры которые приняты РПК, РВК, УЧХ, и ДД, организация питательных пунктов и детплощадок.

Из выше изложенного видно, что наш район находится в тяжелом состоянии из за отсутствия продовольственных ресурсов и поэтому прошу оказать материальную и продовольственную помощь, для быстреего претотвращения смертности.

При сем прилагаю докладную записку от 27 апреля на имя Секретаря РПК и Председателя РВК. Меры по моей докладной записке приняты и проводятся в жизнь.

**РАЙЗДРАВІНСПЕКТОР Павлоградського району
ЩЕГЛОВ**

3 мая 1933 года.

*Машинопис. Підпис – автограф.
ДАДО. – Ф. Р-2240, оп. 1, спр. 81, арк. 33–34.*

**Додаток до доповідної записки райздоровінспектора Царичанського району до Дніпропетровського облздороввідділу про смертність в Царичанському районі з січня по квітень 1933 року.
[1933, 28 квітня].**

Секретно

СВЕДЕНИЯ О смертности по Царичанскому району Днепропетровской области по состоянию на 26/ IV с/г.

№ п/п	Наименование сельсоветов	Умерло				
		Январь	Февраль	Март	Апрель	Всего
1.	Царичанский сельсовет	17	17	28	57/22	141
2.	Китайгородский сельсовет	-	13	25	72/13	123
3.	Ляшковский сельсовет	11	9	29	-	49
4.	Нетесовский сельсовет	6	5	20	-	31
5.	Заорлянский сельсовет	5	5	35	33/10	88
6.	Дронивский сельсовет	1	11	13	-	25
7.	Рудчанский сельсовет	2	5	7	-	14
8.	Закривчанский сельсовет	13	12	-	-	25
9.	Могилевский № 1	13	14	18	31	76
10.	Могилевский № 2 сельсовет	8	5	9	21	43
11.	Ново-покрязанский сельсовет	-	10	-	-	10
12.	Бабайковский сельсовет	10	15	33	-	58
13.	Преображенский сельсовет	1	19	12	-	32
14.	Прядивский сельсовет	-	14	-	-	14
15.	Топчанский сельсовет	7	11	15	-	33
16.	Юрьевский сельсовет	1	-	5	-	6
	Всего	106	158	255	259	778

Примечание: Прочерк означает отсутствие сведений знаменателем представлены незарегистрированные в загсе

Райздоровінспектор

Машинопис. Підпис – автограф.

ДАДО. – Ф. Р-2240, оп. 1, спр. 86, арк. 56.

Надійшла до редколегії 27.11.08.

О. С. Парашевіна

Дніпропетровський державний аграрний університет

**ВИЛУЧЕННЯ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ З ВУЛИЦІ: РЕАЛІЇ
ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ УКРАЇНИ 1920-х – ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ 1930-х рр.**

Досліджено реалії повсякденного життя українського суспільства 1920 – першої половини 1930-х рр.: аспекти подолання дитячої безпритульності в Україні на прикладах Катеринославщини та становища дитячого населення в часи голоду 1921–1922 рр., Голодомору 1932–1933 рр.

Дослідження політичної історії України 20-х рр. ХХ ст. залишають поза увагою вчених багаточисельні питання історії повсякденного життя українського суспільства, серед яких неабияке місце займає проблема вилучення безпритульних дітей з вулиці та отримання ними першої соціальної допомоги в дитячих закладах, про що буде йтися мова у репрезентованій статті.

Новий напрям у методології історії, який отримав назву «історія повсякденності», зображує життя пересічного громадянина: житло, побут, традиції, умови, зміст та знаряддя праці, в що люди одягались, що їли і т. д. Історія повсякденності – актуальна сфера історичних досліджень сьогодення і є пріоритетним напрямом у наукових розвідках багатьох істориків сучасності О. А. Удада [23; 24], В. М. Мороко [21], П. М. Кравченко [18], В. В. Іваненка [15], Н. Б. Лебіної [20] та ін. Безпосередньо ж вивченню проблеми дитячої безпритульності означеного періоду присвятили свої праці відомі українські вчені: С. В. Кульчицький, С. П. Шаталіна [19], І. В. Іщенко [16; 17].

У статті досліджуються психологічна атмосфера, реалії повсякденних проблем під час облав та надання першої соціальної допомоги безпритульним дітям після вилучення їх з вулиці.

Аналіз матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, обласних державних архівів не тільки Дніпропетровської, але й Донецької, Запорізької, Одеської і Харківської областей підвів нас до висновку, що облави по місцях скупчення безпритульних дітей, відловлювання і вміщення їх в дитячі заклади був найбільш розповсюдженим видом боротьби з цим соціальним явищем в 1920-х рр. Активна участь у цій сфері відводилась органам міліції, соціального захисту та народній освіті.

На початку 1920 р. великі промислові і залізничні центри України (Катеринослав, Донецьк, Харків, Київ) та Крим стали місцем стихійного напливу по залізниці з усіх кінців Російської імперії безпритульних дітей. Діти надіялись прохарчуватись з плодючих територій України. Найбільша їх кількість, як правило, зосереджувалась прямо на вулицях, в районах базарів та залізничних вокзалів. Припинити рух голодних дітей по залізниці більшовицький уряд намагався авторитарними методами. Зокрема, в січні 1921 р. Харківський губвиконком видав циркуляр «Про проїзд дітей в залізничному транспорті», котрий забороняв «дітям до 16 років пересуватись по залізниці без супроводу дорослих» [11, арк. 32]. Проте ці заходи не могли припинити стихійні міграції голодного дитинства, які особливо збільшились під час голоду 1921–1923 рр. Активні дії з вилучення дітей з вулиці не змогли задовольнити потреби у дитячих закладах. На всіх безпритульних дітей не вистачало ні місць в дитячих закладах, ні одягу, ні продуктів харчування. Стосовно цього на засіданні Харківської Ради Захисту Дітей 4 лютого 1922 р. її голова Верклев доповідав: «Склалась важка ситуація в зв'язку зі стихійним напливом дітей. А на харчування фонди не виділяються, діти не вміщуються в помешканнях» [13, арк. 2]. Подібна проблема розглядалась і на засіданні секції Охорони дитинства Головоцвиху у м. Київ (2.01.1923 р.). У доповіді Семенова, представника залізниці, зазначалось, «що під час об'їзду магістралі залізниці було виявлено на станціях Жмеринка, Бирзула, Казатин велику кількість безпритульних дітей, які не піддаються ніякому обліку в зв'язку з плінністю. Необхідна допомога всіх організацій Допомоги дітям, так як транспортні заклади не в змозі вирішити це питання самостійно» [26, арк. 2, 4, 5].

Роботу з вилучення безпритульних дітей з вулиці проводили секції охорони дитинства у структурі губернських та повітових відділів освіти. Одним із розповсюдженим видом вилучення були нічні облави та виловлювання дітей в місцях скупчення. Найбільша кількість вилучених дітей припадає після голодних 1921–1922 рр. Так, лише в Катеринославському повіті з 15.04. по 1.06.1923 р. було підібрано і взято на облік 1924 дитини, а за 1925/1926 рр. ще 1034 дитини [2, арк. 15, 45]. Для визначення обсягів безпритульності в означений період в Україні звернемось до табл. 1.

Нічні облави проводились сплановано, у визначений термін, із залученням працівників відділів народної освіти та міліції.

Слід відзначити, що незважаючи на те, що протягом 1920–1926 рр. працівниками народної освіти була проведена значна системна робота з вилучення безпритульних дітей з вулиці, ліквідувати її повністю так і не вдалось. Стан вуличної безпритульності в Україні в 1925–1926 рр.

залишався стабільним – близько 20 тис. осіб, зменшуючись взимку і збільшуючись влітку.

Таблиця 1

Кількість підібраних з вулиці безпритульних дітей працівниками секції Охорони дитинства з 01.01.1924 р. по 01.01.1925 р. [12, арк. 58]

Назва губернії	Кількість дитячих закладів	Кількість дітей
Донецька	25	1202
Одеська	42	4067
Катеринославська	7	705
Київська	31	2482
Волинська	35	615
Полтавська	10	790
Харківська	25	1808
Подільська	18	515
Чернігівська	3	225
Транспорт	6	400
Всього	180	12929

Щоб остаточно покінчити з вуличною безпритульністю, було видано Постанову ВЦВК і РНК РСФРР «Про план боротьби з дитячою безпритульністю» (1927 р.), згідно з якою вводиться плановість, визначаються суворі терміни ліквідації та пропонується жорсткість методів боротьби з цим явищем. РНК УСРР, слідуючи лінії Кремля, приймає постанови «Про план ліквідації безпритульності на Україні» [9, арк. 394] та «Заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю» (1928 р.) [2, арк. 51], за якими термін усунення дитячої безпритульності в Україні визначався 1928 роком, а основна робота зводилась лише до підбору дітей та знищення вуличної безпритульності.

17 серпня 1928 р. ЦК ВКП(б) прийняв рішення провести в ніч з 25 на 26 серпня «одночасно по всьому СРСР кампанію по вилученню безпритульних дітей». Мета подібної акції: уточнення стану і місць скупчення безпритульних дітей в округах та стан дитячих будинків. Для проведення операції були створені центральна та окружні комісії, до складу яких входили представники міліції, охорони здоров'я, прокуратури і народної освіти. Вилучених дітей збирали в окружних приймальних пунктах, де представники відділів народної освіти проводили відбір за принципом: хворих – до лікарні, правопорушників (до 18 років) – до Комісії неповнолітніх (далі – КОН), дітей до 16 років – в дитячі будинки, підлітків (16–18 років) через органи ГПУ – в трудові колонії [3, арк. 259].

Якщо до прийняття цих постанов основну роботу з вилучення безпритульних дітей з вулиці виконували органи і установи народної освіти, то після 1928 р. починається поступове відтиснення системи освіти. А в 1929 р. цю функцію було передано до ГПУ і міліції, залишивши за народною освітою лише участь її представників у облавах, обстеження та розміщення дітей по дитячих закладах [10, арк. 32].

Хвиля «нового» сирітства в зв'язку із Голодомором 1932–1933 рр. відновила участь народної освіти у вилученні безпритульних дітей з вулиці. На 1 грудня 1932 р. працівниками міліції та народної освіти було підібрано з вулиці 6333 осіб, в тому числі: в Харківській області – 1696, в Донецькій – 798, в Київській – 2860 і Дніпропетровській – 980 [25, арк. 38].

Вихід у подоланні дитячої безпритульності в 1920-х – першій половині 1930-х рр. вбачався не тільки у вилученні безпритульних дітей з вулиці, але й у створенні широкої мережі закладів попереднього утримання, де б надавалась перша соціальна допомога дітям: нічліг, харчування, санітарна обробка, медико-педологічне обстеження, тощо. До середини 1920-х рр. склалась система таких закладів в Україні. Це – дитячі приймальники, притулки для правопорушників (ізолятори), притулки-розподільники, реформаторіуми (школи-виправлення для неповнолітніх правопорушників), колектори (лікарняно-виховні заклади).

З вулиці безпритульні діти потрапляли до приймальних пунктів. Термін перебування становив 24 години. За цей час дитина проходила санітарно-медичну обробку, на неї заводилась особова картка і справа передавалась до КОН, де вирішувалась подальша її доля [13, арк. 19]. На 1 січня 1923 р. (кульмінація безпритульності після голоду 1921–1922 рр.) в приймальниках України було 2590 дітей [22]. У приймальниках були спальні кімнати для дітей, кімнати для виховної і клубної роботи та бібліотеки-читальні. Спальні охоронялись черговими і стороннім вхід заборонявся. У приймальниках передбачалась наявність медично-санітарної частини та дезінфекційної камери.

Остаточна доля дітей, яких затримали на вулиці за правопорушення, проституцію, спекуляцію, вирішувалась на засіданні КОН: чи надати статусу «безпритульний» і помістити в дитячі заклади, чи відправити на батьківщину, до батьків або опікунів, чи помістити в колектор, реформаторіум, колонію.

На кінець 1921 р. в Катеринославській, Донецькій, Запорізькій, Одеській та Миколаївській областях діяло 12 притулків [1, с. 39]. Їхня кількість мала тенденцію до зменшення або збільшення в залежності від кількості безпритульних дітей на вулиці. В середині і в кінці

20-х рр. потреба в подібних закладах зменшилась, а в 1932–1933 рр. різко збільшилась. Їхня відсутність компенсувалась створенням у великих містах та залізничних центрах України бараків для безпритульних. Організація бараків була вимушеною мірою через наплив безпритульних з усіх кінців країни під час Голодомору 1932–1933 рр. Організовувались вони на швидку руку в непристосованих приміщеннях і виконували не стільки функцію надання соціальної допомоги, скільки задачу сховати безпритульних дітей від ока партійних керівників. Так, в доповіді тов. Соя «Про стан бараків м. Дніпропетровська» на засіданні Президії міськвиконкому від 20.11.1933 р. повідомлялось, що бараки не придатні для перебування дітей через відсутність елементарних побутових і санітарно-гігієнічних умов та скученості дітей. Для зміни визначеної ситуації на засіданні не було прийнято ні кардинальних мір, ні виділення коштів, лише винесено постанову – «закріпити за Міськздоровом і Міськнаросвітою по чотири бараки і покласти повну відповідальність на останніх» [5, арк. 41].

Спеціальними закладами для неповнолітніх правопорушників та дітей, які потребували медико-педагогічного впливу, були колектори (від лат. *collector* – збирає, заклад, що збирає дітей). Як правило, в колекторах були погані умови перебування і не створювалися належні побутові умови для дітей. Так, Катеринославський колектор містився на вулиці ім. Чичеріна, в колишньому помешканні Тіхвінського монастиря, в двох цегляних будинках. В одному із них розміщувалися класна кімната (вона ж клубна), спочивальня, педологічний кабінет і канцелярія. В нижньому поверсі були розташовані кухня, пральня та їдальня. Всього було 14 кімнат. З метою соціальної реабілітації неповнолітніх злочинців в другому будинку діяла картонажна майстерня, де йшли заняття по освоєнню професії картонажника. Штат колектору складався із 15 чоловік: завідувача, лікаря-педолога, 2-х наглядачів, 2-х вихователів, сторожа і робітників. На рік закладався бюджет на утримання вихованців – 7414 крб. Катеринославський колектор був розрахований на прийом одноразово до 20 дітей. Але архівні матеріали свідчать про перевантаження та неспроможність колектору забезпечити притулком всіх бездоглядних [6, арк. 14, 15]. Життя дітей в колекторі було дуже важким: відсутність нормальних побутових умов, білизни, одягу, бані та нормального харчування (найчастіше меню складалось із каші та несолодкого чаю). У колекторі не було влаштовано спеціальної дезінфекційної камери для хворих дітей, що приводило до високої захворюваності дітей, навіть, із смертними наслідками [7, арк. 13, 14].

Після обстеження дитини в колекторі лікарем-педологом вирішувалась її подальша доля – направлення в певний навчальний заклад:

для фізично дефективних і розумово відсталих, в нормальні дитячі будинки, колонії, але найчастіше вони потрапляли в заклади для неповнолітніх правопорушників. Прикладом такого закладу може бути Дніпропетровський напівреформаторіум для неповнолітніх правопорушників, який утворився в 1928 р. і розташовувався в 65 км від міста, в с. Шляхівка [7, арк. 1, 8, 14]. Напівреформаторіум містився в 7 цегляних будинках та мав у господарстві 4 коней, 5 корів, 29 свиней та різний сільськогосподарський реманент. Площа складала 10 десятин землі: 2 десятини – садиба, 6 десятин – орна земля, 2 десятини – старий сад. Територія огорожувалась дерев'яним парканом, повз який йшло 7 рядів колючого дроту. Діяльність цього закладу ускладнювалась відсутністю елементарних побутових умов (електричного освітлення, водопроводу, телефону), а сполучення з містом – кінне. Напівреформаторіум був розрахований на 180 дітей, але утримувалось завжди від 250 до 350 дітей, що свідчило про перевантаження та брак належних умов перебування дітей. Штат складався із: директора, ідеологічного керівника, завгоспа, лікарського помічника, 9 вихователів, 9 осіб технічного персоналу. На річне утримання виділялось із бюджету 49320 крб., що було вкрай недостатнім. Про це свідчить лист-клопотання директора Напівреформаторіуму до Губнаросвіти від 17.03.1930 р., де він просить збільшити річне асигнування до 75000 крб. (майже вдвічі більше від встановленої суми), норму денного харчування дітей із 37 копійок до 40 та витрати на одяг – із 25 до 30 крб. на рік. Виховна робота базувалась на методах трудового перевиховання дітей, на принципі самообслуговування та самоокупності. Штатна одиниця «Ідеологічний керівник» передбачала наявність працівника, який би займався комуністичним вихованням, керівництвом дитячого піонерського та комсомольського руху. Діти вимушені були постійно працювати по обслуговуванню підсобного господарства та обробці землі. Це, звичайно, було не до вподоби звиклим до безділля та легкої наживи вихованцям. Нестача коштів на утримання, відсутність елементарних умов проживання та неуккомплектованість штатами, призводили до постійних втеч вихованців із напівреформаторіуму. Звичайним стало явище, коли діти навесні йшли до міста продавати цигарки або іншим способом добувати собі харчі, а взимку повертались назад до напівреформаторіуму, як додому [7, арк. 15].

Таким чином, основна робота по ліквідації дитячої безпритульності в 1920 – першій половині 1930-х рр. зводилась до вилучення безпритульних дітей з вулиці та наданні їм першої соціальної допомоги: поміщення в первинні (попереджувальні) дитячі заклади, які підпорядковувались системі народної освіти, медичний огляд, санітарна об-

робка, забезпечення житлом, одягом, харчами. І хоча матеріальні можливості органів народної освіти були обмежені, до середини 1920-х рр. все ж таки була створена не тільки система вилучення безпритульних дітей з вулиці, але й мережа первинних (попереджувальних) закладів для тимчасового перебування та надання першої соціальної допомоги: приймальники, притулки, ізолятори, розподільники, колектори, напів-реформаторіуми, реформаторіуми. Аналіз повсякденного життя безпритульних дітей в дитячих закладах підводить нас до висновку, що умови перебування були надзвичайно важкі через брак фінансування: відсутність елементарних побутових норм, одягу, постелей, погане харчування тощо призводило до постійних втеч та плинності складу дітей. Виховання ж базувалося на трудових засадах, принципах самообслуговування та колективізму.

Бібліографічні посилання

1. Голод и дети на Украине. – Х., 1922. – 63 с.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р-305, спр. 15. – Далі: ДАДО.
3. ДАДО. – Ф. 310, оп. 1, спр. 8.
4. ДАДО. – Ф. 416, оп. 1, спр. 23.
5. ДАДО. – Ф. 416, оп. 1, спр. 153.
6. ДАДО. – Ф. 2855, оп. 1, спр. 5.
7. ДАДО. – Ф. 2855, оп. 1, спр. 864.
8. Державний архів Донецької області. – Ф. Р-2, оп. 1, спр. 372. – Далі: ДАДонО.
9. ДАДонО. – Ф. Р-2, оп. 1, спр. 390.
10. ДАДонО. – Ф. Р-2, оп. 1, спр. 394.
11. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-203, оп. 1, спр. 260. – Далі: ДАХО.
12. ДАХО. – Ф. Р-220, оп. 5, спр. 224.
13. ДАХО. – Ф. 1635, оп. 1, спр. 186.
14. ДАХО. – Ф. 1635, оп. 1, спр. 294.
15. *Іваненко, В. В.* Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі / В. В. Іваненко. – Д., 2003.
16. *Іщенко, І. В.* Здобутки і прорахунки у боротьбі з аномаліями суспільства в Україні періоду непу (1921-1928) / І. В. Іщенко // *Грані*. – 2003. – № 3. – С. 29–30.
17. *Іщенко, І. В.* Проблема боротьби з соціальними аномаліями в українському селі періоду непу. 1921–1928 рр. (За матеріалами півдня України) / І. В. Іщенко // *Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*. – Д., 2002. – С. 156–160.
18. *Кравченко, П. М.* Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. . ХХ ст.) / П. М. Кравченко // *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. – Вип. 16. – К., 2001. – С. 106–114.

19. *Кульчицький, С. В.* Становище дітей на Україні у 1931–1933 роках (Документальна розповідь) / С. В. Кульчицький, С. П. Шаталіна // *Минуле України: відновлені сторінки* / ред. кол. І. М. Хворостянський та ін. – К., 1991. – С. 168–190.

20. *Лебина, Н. Б.* Повседневная жизнь советского города. Нормы и аномалии / 1920–1930 годы / Н. Б. Лебина. – СПб., 1999. – 320 с.

21. *Мороко, В. М.* Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами) / В. М. Мороко // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* – Вип. 16. – К., 2001. – С. 250–255.

22. *СУ України.* – Харків. – 1925. – № 95. – Т. VI. – Серія VII. – Вип. 1.23. *Удод, О. А.* Житло в структурі повсякденного життя українців: кілька штрихів до історії XX століття / О. А. Удод // *Борисфен.* – 2002. – № 5. – С. 27–28.

24. *Удод, О. А.* Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. А. Удод // *Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.: Зб. наук. пр., присв. пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора: У 2 т.* – К., 2004. – Т. 2. – С. 286–113.

25. Центральний державний архів вищих органів влади України – Ф. 166, оп. 10, спр. 426. Далі: ЦДАВОУ.

26. ЦДАВОУ. – Ф. Р-166, оп. 4, спр. 909.

Надійшла до редколегії 14.11.2008.

УДК 94 (477) «1929-1933»

Н. М. Буланова

Музей історії м. Дніпродзержинська

РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. (НА ПРИКЛАДІ КАМ'ЯНСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Висвітлено особливості процесу боротьби з релігією та церквою на прикладі Кам'янського району в період колективізації, вилучення хліба та їхніх наслідків.

Вагомого значення в умовах більшовицької модернізації суспільства, що призвела до Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, набуло релігійне питання. Шалені темпи індустріалізації на рубежі 1920–1930-х рр., неоголошена війна українському селянству, культурна революція супроводжувалися посиленням антирелігійної боротьби, яка переросла у нову фазу. Особливість цього етапу боротьби з релігією, початок якого у часі співпав з початком боротьби проти селянства, полягала в ототожненні релігії з контрреволюцією. Невідповідність

між декларованим принципом свободи совісті та реальним становищем віруючих в СРСР спонукала уряд приховувати реальну картину державно-церковних відносин, що не могло не позначитися на стані наукового розроблення цієї теми. На сьогоднішній день вона належить до кола маловивчених.

Розкриття шляхів і методів нейтралізації політичного впливу церковних інституцій на суспільство, виділення регіональних особливостей атеїстичної пропаганди надає можливість поглибити характеристику суспільних деформацій, супутніх становленню тоталітарної системи, що найбільш гостро проявилися під час Голодомору 1932–1933 рр. У цьому плані характерним вбачаємо саме Кам'янський район, заснований постановою Всеукраїнського виконавчого комітету і Ради народних комісарів 5 березня 1931 р. До його складу входило 14 сільрад (Тригузівська, Карнаухівська, Аульська, Романківська, Криничанська, Ганно-Зачатівська, Кархутірска, Василівська, Миколаївська, Благовіщенська, Степанівська, Семенівська, Новоселівська, Червоно-Іванівська), підпорядкованих районному центру – місту Кам'янське [24, арк. 21–22]. Місто, як потужний промисловий центр, фактично стало донором для навколишніх селищ. Дніпровський металургійний завод, введений в експлуатацію в 1887 р. як одне з найбільш потужних підприємств Півдня України на рубежі 1920–1930-х рр. рятував від голодної смерті не лише мешканців міста. З початком хлібозаготівельної кризи та посиленням тиску на селянство найбільш мобільні мешканці навколишніх селищ кидали рідні домівки й осідали у Кам'янському: в численних землянках, виритих на окраїнах міста, знаходячи роботу на металургійному підприємстві чи на будівельних майданчиках майбутніх промислових гігантів [2, с. 18]. Прискорення темпів індустріалізації й колективізації, необхідне для виконання першої п'ятирічки, певною мірою залежали від боротьби з релігією та церквою й формування нового атеїстичного світогляду. Як і по всій країні, цей процес у Кам'янському районі відбувався по вертикалі: влада – церква – суспільство.

Формуючи власне законодавство про релігію та культу, українські більшовики взяли за основу відповідні нормативно-правові акти радянської Росії. В Україні раніше, ніж в Росії, було систематизоване законодавство про релігію. Правила про культу були включені до X-го розділу Адміністративного Кодексу України, який набрав чинності 1 лютого 1928 р.

Розуміння більшовиками релігії як такої, що належить до минулих типів культури, робило її в очах влади перешкодою на шляху нового культурного розвитку: «Партія не може бути нейтральною у від-

ношенні до релігії, – писав Й. Сталін у другій половині 1920-х рр., – і вона веде антирелігійну пропаганду проти всіх і всяких забобонів, тому що вони є одним із засобів підірвати вплив реакційного духовенства, що підтримує експлуатаційні класи і проповідує покору тим класам. Партія не може бути нейтральною у відношенні до носіїв релігійних забобонів, у відношенні до реакційного духовенства, що отруєє свідомість працюючих мас» [19, с. 131]. Ця теза на довгі роки стала ідеологічною підставою для обмеження діяльності релігійних організацій та розв'язання антирелігійної війни.

Уже в новій Конституції УСРР заборонялася релігійна пропаганда – складовий елемент свободи совісті. 8 квітня 1929 р. ВЦВК РСФСР утвердив постанову «Про релігійні об'єднання», згідно якої релігійним організаціям заборонялося «створювати фонди взаємодопомоги, надавати матеріальну підтримку своїм членам, організовувати спеціальні молитовні чи інші збори для дітей, молоді та жіноцтва, групи вивчення Біблії...», тобто їхня діяльність зводилася лише до молитовних зібрань [14, с. 230].

У січні 1929 р. листом ЦК ВКП (б) «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи» було фактично санкціоновано силовий тиск на релігійні організації. В ньому зокрема писалося: «НКВС і ОДПУ ні в якому разі не допускати порушення радянського законодавства релігійними об'єднаннями, враховуючи, що релігійні організації, церковні ради, мутавалліати, синагогальні товариства і т. п. є єдиною легально діючою контрреволюційною організацією, що має вплив на маси» [15, с. 34]. У цей період адміністративно посилилися заходи по закриттю церков. Методи не відрізнялися різноманітністю: відмова в реєстрації, тиск на віруючих, щоб примусити вийти із складу п'ятидесятки, фінансовий тиск на духовенство та знущання над ним.

29 грудня 1929 р. НКВС УСРР затвердив Положення «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культу» [21]. Цей документ було покладено в основу інструкції Секретаріата Президії ВУЦВК від 23 червня 1932 р.

До початку першої п'ятирічки зусиллями радянських органів влади вдалося налагодити контроль за діяльністю церков і добитися від них заяв щодо лояльності до сталінського режиму. Переважна більшість громад Кам'янського району, зареєстрованих у відділі культів, були православними. Це Свято-Миколаївська і Різдво-Богородична у м. Кам'янське, Свято-Покровська й Свято-Успенська – у с. Романкове, Свято-Миколаївська у с. Тритузне, Свято-Варваринська – у с. Карнаухівка, Свято-Троїцька – у с. Аули, Свято-Покровська – у с. Кархутори,

Свято-Покровська – у с. Кринички та інші. Якщо у навколишніх селах мешкали переважно представники православної конфесії, то у Кам'янському, яке відрізнялося своїм багатонаціональним складом, діяли ще й дві єврейські синагогальні громади, одна – римо-католицька, одна – старовірна, одна – лютеранська, одна громада євангельських християн-баптистів [1, с. 64]. Кожна з громад різних конфесій збиралася на богослужіння у збудованих наприкінці XIX – на початку XX ст. храмах. Лютерани й євангелісти по черзі збиралися на богослужіння у лютеранській кірсі.

Найбільш виразним для формування нового світогляду вбачалося робітництво, у відношенні до якого застосовувалися найбільш рішучі антирелігійні заходи. Відтак гоніння на віру в промислових регіонах були набагато жорсткішими, ніж у селах. Спостерігається ця різниця і в Кам'янському районі.

Наприкінці 1928 р. Кам'янський відділ культів на підставі інструкцій НКВС розпочав підготовку до закриття молитовень. Войовничий похід розпочався насамперед від робітничого міста, в якому діяв потужний осередок Спілки войовничих безвірників України. Безвірниками було ініційовано моральний тиск на духовенство: в центрі Кам'янського встановлено стенди з карикатурами, які ганьбили духовенство різних конфесій. У листопаді 1928 р. у Кам'янському відбувся карнавал. Активісти поряд з групою «народов СССР» і «наряженим ослом Чемберленом» зображували бюрократів і «бывших людей» [11, с. 1]. Серед останніх – насамперед представники духовенства, які не вписувалися у нові реалії життя. Адже найбільш мужні панотці під час проповідей нерідко називали речі своїми іменами: класову боротьбу – братовбивством, індустріалізацію та колективізацію – антихристивим будівництвом, яка приведе до Страшного Суду. Такі проповіді для суспільства, поставленого на межу виживання, були надзвичайно актуальними.

Під тиском обставин на заводській площі окремі духовні особи публічно зрікалися віри в Бога. Так, у 1927 р. заздалегідь заготовлений текст перед робітниками читав пресвітер євангельських християн Іван Бакун [12, с. 3]. Але римо-католицькі ксьондзи виявилися для влади особливо міцним горішком. Ще за царських часів призвичаєні до гонінь, згуртовані й дисципліновані, не обтяжені родинами, вони відкрито гуртували польське населення навколо костьолу, закликали зберігати національну єдність і віру батьків. Радянська влада відразу розгледіла у римо-католицькому духовенстві серйозного противника, на боротьбу з яким було кинуте всі засоби. Неодноразово викликали в НКВС і кам'янських ксьондзів – спочатку Костянтина Томашевського,

який згодом був репресований, а потім Якова Розенбаха. Останній очолював римо-католицьку громаду Кам'янського від 1925 р. Духовні особи відмовлялися співпрацювати, запевняючи у своїй лояльності до радянської влади. Так, 28 січня 1928 р. правління римо-католиків на чолі із ксьондзом Яковом Розенбахом після звинувачення ініціативної групи польського духовенства в антидержавній діяльності вирішило «підкорятися всім розпорядженням влади і взагалі лояльно триматися» [1, с. 66]. Незважаючи на це, костюл у доповіді інспектора міського відділу культів Ніколаєвського про підготовку до закриття церков був названий «осиним гніздом» [6, арк. 20], а 12 жовтня 1929 р. ксьондз Я. Й. Розенбах заарештований й відправлений на Соловки [16, с. 194].

Наприкінці 1928 р. кам'янські активісти-безвірники розпочали збір підписів за закриття храмів у цехах Дніпровського заводу, організаціях, навіть просто на вулицях. Спочатку навіть враховувалася належність до конфесій. Але раптово у лютому 1929 р. надійшла команда на якийсь час припинити кампанію [1, с. 67]. Процес збирання підписів у Кам'янському відновився лише у червні 1929 р. після прийняття резолюції загальнозаводської конференції про закриття Свято-Миколаївського собору і нової синагоги. Каталізатором виступив II з'їзд Спільки войовничих безвірників СРСР, на якому було задекларовано, що «антирелігійна боротьба – це боротьба за соціалізм».

У Кам'янському проводилися цілі дискусії відносно того, яку потрібно спочатку закрити синагогу: «На місцях існує дві думки: забрати стару синагогу через обширне подвір'я для дитячого майданчика і друга думка – не забирати цю, а забрати нову синагогу... Звичайно, та і інші думки мають свої добрі сторони і було б краще об'єднати їх, забравши обидві синагоги» [6, арк. 19].

За офіційними даними, протягом листопада 1929 р. було зібрано 20560 підписів за закриття молитовень. Згідно з переписом 1926 р населення Кам'янського становило 46 451 осіб, серед яких з правом голосу – 23 871. Звичайно, що мали місце не тільки порушення під час так званого збирання підписів, але й значні фальсифікації. Парафіяни Свято-Миколаївського собору, яким було відмовлено у реєстрації нових членів громади, скаржилися до Президії Катеринославського окружного виконкому, що підписи збиралися не тільки по заводських цехах, але й на базарах, квартирах, по кінотеатрах, крамницях, по декілька разів у однієї особи, у приїжджих, а також у неповнолітніх [6, арк. 19].

Під тиском антирелігійної кампанії розпалася Свято-Троїцька старовірна громада. Лютеранська громада не збрала п'ятидесятку, необхідну для реєстрації в органах влади і де-юре не існувала. 31 серпня

1928 р. було прийнято рішення президії Кам'янського райвиконкому про скасування угоди на оренду кірхи лютеранами. Але жодного підпису за закриття кірхи лютерани під час антирелігійної кампанії не надали. Дніпропетровський адмінвідділ направив листа до НКВС з пропозицією розірвати угоду з лютеранською громадою як такою, що не назбирала п'ятидесятки [6, арк. 6]. 20 липня 1929 р. НКВС санкціонував розірвання угоди з лютеранами, але на підставі суборенди євангелістам [6, арк. 16]. Останні збиралися на богослужіння, попередньо на власні кошти відремонтувши приміщення. Враховуючи цей фактор, НКВС рекомендував передати кірху в оренду євангелістам і підготувати ґрунт для подальшого закриття [6, арк. 16]. Напередодні офіційного закриття в кірсі розмістили адресний стіл, незважаючи на те, що там відбувалися богослужіння, мешкали пастор з сім'єю та безпритульний євангеліст.

5 листопада 1929 р. на президії Кам'янської міськради розглядалося клопотання ради безвірників про закриття молитовних будинків у Кам'янському та відведення їх для культурних потреб. «Рахуючись з вимогами абсолютної більшості працюючих міста про закриття молитовних будинків (20 560 підписів із загальної кількості користуючихся виборчими правами 23 871 осіб.), а також беручи до уваги гостру житлову кризу та абсолютну відсутність приміщень під культурні установи та організації, вимоги працюючих задовольнити» [8, арк. 64]. Для отримання дозволу уряду УСРР направили делегацію Ради «Безвірник» до Харкова. Згодом прийняте рішення було затверджене Пленумом Кам'янської міськради: «город Каменское является крупным промышленным центром, населенным преимущественно рабочим классом, не может ни в коей мере допустить того, чтобы на 12 году Советской власти, проходящей сейчас культурной революции у нас в стране допущено было бы существование молитвенных домов в Каменском — этих очагов распространения дурмана и контрреволюции, столпов и цитаделей реакции, кабалы и эксплуатации, этих агитаторов старо-помещичьего и буржуазного строя на территории, где живут рабочие» [7, арк. 51].

Закриття храмів було проведено у рекордно короткі строки, фактично за декілька днів. Ранком 10 грудня 1929 р. до Кам'янського райвиконкому викликали голову єврейської громади Шаю Тресса і повідомили про закриття нової синагоги. Разом з ним відкрили храм, за кілька годин переписали майно, яке навантажили на підводи і вивезли до старої синагоги. Останньої миті відібрали ключі. Згідно з вже опробованим сценарієм протягом трьох наступних днів було переписане і вивезене майно з собору, костюлу і кірхи. Храми опечатали,

щоб перетворити «кубля чорної реакції... на вогнища культури», як писав «Держинець». Згодом в сплюндрованих церквах були відкриті різноманітні клуби: польський – в костьолі, піонерський – у кірсі, і навіть інтернаціональний – для німців, євреїв, білорусів, бесарабців – у синагозі. У Свято-Миколаївському соборі деякий час була книгозбірня, а 25 квітня 1932 р. там розмістив свою експозицію один із перших в Україні Музей революції, центральним експонатом якого став маятник Фуко [1, с. 71]. Церковне майно частково було перевезене до підвалів Свято-Миколаївського собору. Багато церковних старожитностей було знищено.

Тимчасове згортання кампанії примусової колективізації, викликане статтею Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», відбилися й на релігійному фронті. У середині березня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі», в якій одночасно засуджувалось «адміністративне закриття храмів без згоди більшості населення» [15, с. 34]. Була названа надмірною також боротьба з церковними дзонами. Це відразу позначилося на релігійному житті як у країні, так і в конкретному Кам'янському районі. Відчувши послаблення, громади збирали п'ятидесятки й подавали документи на реєстрацію. Так, 14 липня 1930 р. до органів влади надійшла заява від Свято-Троїцької старовірної громади з проханням про реєстрацію [4, арк. 20]. Окрім Кам'янського, вона охоплювала Верхньодніпровський і Криворізький райони. Після оформлення документів священник старовірів о. Павло (Глухов) відновив богослужіння в Свято-Троїцькому храмі на Нових планах в Кам'янському.

Від 26 лютого 1930 р. Кам'янський район, поряд з іншими шести районами Дніпропетровщини, було оголошено районом суцільної колективізації [3, арк. 17]. Процес колективізації означав не лише кампанію проти землі, а й національності і релігії. Розкуркулення було слушною нагодою для атак на церкву та окремих священників.

Ще на квітневому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у 1928 р. Сталін наголошував, що «хлібозаготівельна криза є проявом першого, в умовах непу, серйозного виступу капіталістичних елементів села проти Радянської влади» [18, с. 324]. Думку про необхідність наступу на куркульство в поєднанні з активізацією антирелігійної пропаганди в масах було продовжено генеральним секретарем на зборах активу Московської партійної організації [13, с. 214]. Згідно з оприлюдненою ним тезою про загострення класової боротьби, Сталін визначив політичне місце церкви в таборі ворогів соціалізму [19, с. 45]. Такі спроби були й раніше, але особливого пожвавлення вони набули в період хлібозаготівельної кризи 1928 р., коли в багатьох виданнях оприлюд-

нювалися матеріали про саботаж заготівлі хліба куркулями і священиками. Релігійні громади все частіше оголошувалися «провідниками буржуазних настроїв», «агентами куркульсько-непманської агентури», а церкви – «сторожовим псом капіталізму», тому «всякий свідомий трудівник повинен боротися з контрреволюцією» [23, с. 2].

Після закриття основних храмів упродовж 1928–1929 рр. у Кам'янському, в районі з оголошенням у 1932 р. безбожної п'ятирічки, розпочався новий етап боротьби з релігією, особливість якого полягала в тому, що антирелігійна кампанія перекинулася на навколишні села. Перша хвиля репресій на селі, що поглинула заможних селян-куркулів супроводжувалася депортацією священиків. Влада намагалася звинуватити священиків у зв'язках із вигаданими «куркульськими організаціями», що мало «особливо небезпечні наслідки» [13, с. 214].

Від селян вимагали вступати в осередок безвірників, проявляти ініціативу переходу свого села на колективне господарство, залучаючи до колгоспів нові маси одноосібників. Саме завдяки діяльності безвірних осередків було остаточно закрито й зруйновано переважну більшість храмів, знищено християнський календар польових робіт, традиційний уклад життя в українському селі. Щороку за участю священиків поля обов'язково освячувалися, відправлялися молебні про дощ, про порятунок від шкідників тощо, на що тепер була заборона. З іншого боку, колгоспна власність на землю позбавляла селянина від священного відношення до землі.

Під час збиральної кампанії та хлібозаготівель 1932–1933 рр. безвірники внесли в договори про соцзмагання такі пункти: повний вихід на роботу під час релігійних свят, бойкот церкви та сект, відмова від усіх релігійних обрядів, щоденна участь у перевірці виконання договорів [20, с. 13].

Голод і смерть чинили великий вплив на віросповідання і релігійні переконання, підриваючи тим самим соціальну базу церкви на селі. Передусім ці фактори позначилося на зменшенні кількості парафіян. Так, Свято-Миколаївська православна громада с. Тритузне до радянської влади налічувала 3 660 осіб, станом на 1 січня 1923 р. – 1958, на 1 січня 1924 р. – 1874, на 1 січня 1925 р. – 748, на 1 липня 1932 р. – 267, всі – українці [5, арк. 6]. За соціальним складом громада поділялася так: 5 робітників, 186 хатніх господарів, 2 кустарі, 16 звільнених від сільгосподатку, 76 – оподаткованих за індивідуальним порядком [7, арк. 64]. 19 грудня 1932 р. були призначені загальні збори громади для обрання членів п'ятидесятки натомість тих, які вибули [7, арк. 64]. Але громаді так і не вдалося в голодному 1933-му назбирати п'ятидесятку. 8 квітня 1934 р. на засіданні Всеукраїнського Центрального виконав-

чого комітету прийнято рішення «задовольнити прохання трудящих і дозволити РВК та МК закрити такі молитовні будинки, щоб використати приміщення їх для культосвітніх потреб: церкву в с. Тритузне Кам'янської міськради» [7, арк. 64]. Така ж участь спіткала й Свято-Троїцький храм с. Аули, який віддали під зерносховище. А в будинку священика оселився голова сільради Борик [9, арк. 4].

Свято-Покровська православна громада с. Карнаухівські хутори, яка пройшла переєстрацію 1930 р., налічувала 278 осіб, всі – українці [8, арк. 4]. У зв'язку з нестачею коштів на ремонт Свято-Покровського храму, богослужіння відбувалися в сторожці. 6 липня 1931 р. вийшла постанова президії сільської ради про звільнення сторожки для клубу піонерів. Незважаючи на труднощі, українське село намагалося відстоювати свої святині до останньої можливості, направляючи скарги у різні інстанції відносно відібрання їхньої власності. Від 1932 р. на служіння було призначено 44-річного священика Кирила Чорного, який ініціював лист віруючих про повернення сторожки. Адміністративно-міліцейська секція Дніпропетровської облради направила до Кам'янської міськради листа з резолюцією повернути сторожку громаді. У свою чергу, Кам'янська міськрада звернулася до селищної ради с. Кархутори, щоб офіційно надали пояснення відносно відібрання у віруючих сторожки, яка весь час знаходиться запертою [8, арк. 21]. Сільська рада пояснила, що сторожку віддали під клуб по заяві піонерів с. Кархутори, але вже 28 серпня була вимушена повернути її громаді в аварійному стані. У листопаді 1934 р. Кархуторянською селищною радою було складено акт, що Свято-Покровська церква стоїть без ремонту її майже ніхто не відвідує, фундамент напівзруйнований, тому вирішено її закрити, а цінні речі передати сільраді. 13 грудня 1934 р. було винесено постанову Кам'янської міськради про заборону богослужінь до ремонту та судову відповідальність за нещадку церковного майна. А 20 грудня цього ж року виходить наступна постанова про скасування угоди з громадою, закриття церкви та використання приміщення для будівельного матеріалу. Формальною підставою став лист піонерів с. Кархутори до П. П. Постишева з проханням закриття церкви та «повернення цього дурману під клуб» [8, арк. 58].

З вимиранням мешканців селищ внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. закриття та подальша руйнація православних храмів відбувалися з пасивним спротивом населення. Так, активісти Спілки воєвоєничих безвірників, незважаючи на досить напружену роботу, не змогли зібрати належну кількість підписів у Романковому і Карнаухівці за закриття Свято-Успенської й Свято-Варваринської церков. Селян зустрічали в крамницях, на базарах, ходили по домів-

ках, але бажаних закривати церкви було мало. Тому списки безвірників були сфабриковані. У 1936 р. вийшла постанова Секретаріату Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про закриття храмів в с. Романковому і в с. Карнаусівці [1, с. 75].

Порядок закриття церков зберігся і цього разу. Спочатку до сільрад викликали церковних старост для ознайомлення з рішенням влади. Потім опечатали будови і відібрали ключі, попередньо переписавши майно. Ікони, церковні книги і тканини таємно були раніше розібрані селянами. Церковне майно, що лишалося в церквах, було звалено просто неба і спалено. Церковні дзвони та металевий богослужбовий посуд відправили на переплавку, у фонд індустріалізації. Священника з с. Романкове репресували. Панотця Григорія, настоятеля Свято-Варваринської церкви, односельчани довгий час переховували, рятуючи від ув'язнення [17, с. 1].

Паралельно із закриттям храмів відбувався процес руйнації таких традиційних рис української культури, як релігійність, а з ними – й самотнього життя українського села. Як і аграрна, церковна політика була спрямована на конфлікт поколінь, розрив родинної цілістості, а відтак – й етнокультурного середовища. Дії бригад-активістів стосовно старших, хворих, яких викидали з житла на сніг, забирали посівне насіння, коли розбирали храми й насміхалися над вірою батьків, поступово досягла мети. Батьки боялися відвертості з дітьми-атеїстами, що стало одним із наслідків трагедії 1920–1930-х рр.

Нова атеїстична свідомість, що сформувалася через десятиліття у частини мешканців цієї території, набувала спотворених радянською дійсністю рис, як наприклад, в емоційній заяві селян с. Кархутори, здійсненій 11 грудня 1959 р., до уповноваженого по Дніпропетровській області у справах культів з проханням не відкривати церкву: «чтобы вы спасли наше село Кархуторы и прилегающие к нему колхозы от ожидающего нами нещастия, а именно: мы на сегодняшний день не маємо в селі попа, и мы считаем, что мы дуже щасливые, что удалось вытеснить с нашей территории такую нечистую силу как поп... предупреждаем вас, дорогой уполномоченный, что если вы станете на стороне вредителей советской власти попов, и пришлете такую неприятность у наше село как попа, а мы строители коммунизма не хотим попа потому, что все попы враги советской власти, они людей всякими хитростями обдурюют или запугивают... выпивают с людей последнюю кровь» [10, арк. 72].

Отже, трагедія Голодомору 1932–1933 рр. полягала не тільки у фізичному винищенні мешканців України, а й у зламі культурно-історичних духовних традицій, перериванні часового зв'язку між по-

коліннями. Намагаючись знищити церкву та сформувати потрібний тоталітаризмові світогляд, тоталітарна держава прагнула зробити людину слухняним гвинтиком у державному механізмі.

Живучи в соціумі, людина пристосовувалась до нього, почуваючи себе або в гармонії, або дискомфортно. Будь-які крайнощі неминуче приводили до трагедійного розриву, тому на побутовому рівні поволи сприймалися правила гри цього суспільства. У повсякденному житті пересічної людини спострігалися досить непрості процеси, які свідчили про своєрідний психологічний злам, пов'язаний із зміною морально-ціннісних орієнтирів у оновленому суспільстві. Безпосереднім враженням від масових репресій був психологічний стан відчаю, страху, напруги, недовіри й підозри. Суспільство сприйняло своєрідне ідеологічне обґрунтування більшовиків у вигляді концепції «класового ворога» відносно релігії та церкви, завдяки запровадженню механізму політичного тиску й репресій. З іншого боку, викорінювалася релігійна свідомість й замінювалася на іншу, комуністичну. Метастази одного із найбільш жахливих злочинів в історії людства проявляються до сьогодні у поруйнованій духовності.

Бібліографічні посилання

1. Буланова, Н. М. Земні силуети віри / Н. М. Буланова. – Д., 2000.
2. Буланова, Н. Н. Седые берега судьбы. Очерки истории ОАО Днепроцемент. 1934–2004 / Н. Н. Буланова. – Д., 2004.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П-7, оп. 1, спр. 1602, 21 арк. – Далі: ДАДО.
4. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 11, арк. 20.
5. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 13, арк. 6;
6. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 19, арк. 2.
7. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 77, арк. 64.
8. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 432 а, арк. 4.
9. ДАДО. – Ф. 6464, оп. 2, спр. 27, арк. 39.
10. ДАДО. – Ф. 6464, оп. 2, спр. 39, арк. 72.
11. Звезда. – 1928. – 4 травня.
12. Історія євангельських християн-баптистів // Польовий архів автора. – Дніпродзержинськ, 1998.
13. Киридон, А. М. Час випробувань / А. М. Киридон. – Тернопіль. 2005. –
14. Конквест, Р. Жнива скорботи / Р. Конквест. – К., 1993.
15. Одинцов, М. И. Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.) / М. И. Одинцов. – М., 1991.
16. Осипова, И. И. «В язвах своих сокрой меня...» / И. И. Осипова. – М., 1996.

17. Спогади діда Пилипа Колоди // Польовий архів автора. Записані Н. Була-
новою в 1998 р. – 1 с.
 18. *Сталин, И. В.* Сочинения / И. В. Сталин. Т. 10. – М., 1949.
 19. *Сталин, И. В.* Сочинения / И. В. Сталин. Т. 11. – М., 1949.
 20. *Турган, О.* Робота безвірників під час збиральної / О. Турган // Без-
вірник. – 1933. – № 11–12.
 21. *Форостюк, О. Д.* Нагляд і регламентація релігійного життя органами
державної влади в радянській Україні в 20-х роках / О. Д. Форостюк // Проблеми
правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. ст. Донецького ін-ту
внутрішніх справ МВС України. – 2001. – № 1.
 22. Центральний державний архів вищих органів влади у Києві. – Ф. 1, оп.
1, спр. 677, 67 арк.
 23. *Церковь наступает.* – М., 1928.
- Надійшла до редколегії 15.11.08.*

V. НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

УДК 94 (477.63) «1932/1933»

Н. Р. Романець

Національна металургійна академія України

ДЕМОГРАФІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

**Досліджено демографічні та соціально-економічні наслідки
Голодомору 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області.**

Тема Голодомору 1932–1933 рр. належить до пріоритетних напрямів сучасної української історичної науки, про що свідчить поява понад 7 тисяч монографій, збірників документів, спогадів, художніх творів, публіцистичних видань [2]. Її досліджують провідні вітчизняні вчені В. Васильєв [1], В. Марочко [25], С. Кульчицький [22], Ю. Шаповал [29]. Але незважаючи на досягнення української історіографії, науковці змушені констатувати: до повної реконструкції тих трагічних подій ще далеко. У зв'язку з цим все більшого значення набуває вивчення регіональних аспектів проблеми, зокрема, дослідження демографічних наслідків Голодомору в окремих областях республіки, що дозволить скласти загальноукраїнський жертвовий мартиролог.

Як свідчать історичні джерела, Дніпропетровська область належить до регіонів, які найбільше постраждали від штучного голоду. За даними ЦК КП(б)У від 15 березня 1933 р., на неї припадало 60% усіх відомостей про кількість голодуючих і понад 70% зареєстрованих смертей [4, с. 442]. Із 45 районів Дніпропетровщини навесні 1933 р. в критичному стані перебувало 29. До того ж у Високопільському, Межівському, Мелітопольському, Нововасилівському, Павлоградському, Якимівському районах смертність від виснаження стала масовою ще на початку

лютого, себто майже відразу після офіційного завершення хлібозаготівельної кампанії. Так, у селах Високопільського району, за офіційними даними, наведеними у доповідній записці Дніпропетровського обкому, у другій половині лютого 1933 р. голодувало від 92 до 96% селянських сімей [11, арк. 5, 11].

Починаючи з березня 1933 р. смертність від голоду стала масовою в усіх районах області. Зокрема, мешканці с. Перещепино Новомосковського району у листі до М. Хатаєвича повідомляли, що в них за добу помирає 40 односельчан [11, арк. 50]. Про складність ситуації свідчить той факт, що в окремих селах Павлоградського району (Булахівка, Вербки, Кочережки) трупи лежали непохованими упродовж 1–5 днів [12, арк. 233]. Секретар Павлоградського райкому Баннік у доповідній записці від 30 квітня 1933 р. повідомляв, що смертність у районі порівняно з 1932 р. зросла в 7 разів. При цьому протягом січня-лютого від голоду переважно помирали діти, у березні-квітні – чоловіки середнього віку [18, арк. 33].

Через відсутність хліба селяни використовували в їжу різноманітні сурогати, часто небезпечні для життя, а також м'ясо мишей, шурів, котів, собак, горобців, дохлих коней тощо. Як згадують свідки трагедії, голодні селяни «їли порожні кукурудзяні качани, (навесні) спориш, щавель, козельки, шовковицю, акацію, рогіз, печериці, глід. По берегах ріс очерет, то люди вибирали молодий і теж їли». «З гречаної половини пекли «маторжаники» – такі оладки. Ці «маторжаники» не можна було пережувати, через силу люди їх ковтали. Боліли животи. Люди мучились». «Коли яка коняка падала (з голоду), на неї з сокирами накидалися такі ж голодні люди» [28, с. 32, 33]. Це призводило до того, що селяни гинули не тільки від голоду, але і від його наслідків: інфекційних захворювань, заражень, отруєння тощо. Так, у Великопетиському районі лише за два дні лютого було зафіксовано 9, у Павлоградському – 7 випадків таких смертельних отруєнь [11, арк. 3].

Доведені до відчаю люди вдавалися до труподства і канібалізму. Документально такі факти були зафіксовані у Павлоградському, П'ятихатському, Олександрійському, Межівському, Синельниківському, Бердянському, Великотокмацькому районах [15, арк. 623; 16, арк. 328]. Подеколи мали місце навіть випадки людодства серед дітей [13, арк. 1]. Додамо, що найбільша кількість випадків канібалізму, зафіксованих облпрокуратурою, припадає на весняні місяці: квітень – 34 і травень – 20 [14, арк. 500].

Всього в архіві МВС України виявлено 73 справи про вбивство і канібалізм у Дніпропетровській області, за якими було засуджено 99 осіб, жертвами яких стали 93 осіб у 25-ти районах області [24, с. 12].

Масова смертність від голоду і породжених ним хвороб призвела до значного скорочення сільського населення області. На жаль, поки що точна цифра втрат населення краю за ті два роки не встановлена, насамперед, через багаторічне замовчування трагедії владою, а відтак, і цілком зрозумілу плутанину в статистиці. До 1 грудня 1932 р. централізованого обліку жертв Голодомору взагалі не велося. Лише в окремих сільських радах, селищах і містах ЗАГСів за власною ініціативою фіксували у спеціальних книгах кількість померлих у цей час, не завжди, правда, вказуючи причину смерті. Обстеження 10 сільрад Павлоградського району, здійснене працівниками Центрального управління народногосподарського обліку (ЦНГО) при Держплані СРСР, і 12 сільрад Дніпропетровської, Київської і Харківської областей, проведене представниками ЦНГО УРСР у 1934 р. показало, що книги обліку смертей були повністю заповнені вже в перші місяці 1933 р. «Надалі записи робилися в зошитах або на окремих клаптиках паперу. Коли ж було видано нові книги, ніхто не перевіряв правильність перенесення в них раніше зроблених записів. Наприклад, по Пісчанській сільраді, за приблизними підрахунками, не було зафіксовано близько 300 померлих» [23, с. 5].

У підсумку в книгах ЗАГСів зареєстрували не більше половини смертельних випадків. З аналізу ж віднайдених на сьогодні книг ЗАГСів вдалося ідентифікувати понад 65 тисяч померлих від голоду та породжених ним хвороб Дніпропетровщини. Зрозуміло, що ця цифра не є остаточною, оскільки повністю відсутні дані по кількох районах – Апостолівському, Магдалинівському, Петриківському, Широківському, частково по Криничанському (в межах колишніх Божедарівського, Щорського). Крім того, у випадках, коли подається статистика по сільраді, кількість померлих в ній не завжди враховує всі населені пункти, які входили до її складу, обмежуючись адміністративним центром територіальної громади.

3 грудня 1932 р. до середини квітня 1933 р. облік померлих в сільській місцевості вело ДПУ, але і його дані не можна вважати повними, оскільки голод лютував близько восьми місяців у 1932 р., а в 1933 р. тривав по серпень включно, і не лише в селах, а й у містах.

Серйозні труднощі виникають при визначенні так званих «піків смертності» на Дніпропетровщині, тоді як у цілому по республіці дослідники достатньо точно характеризують ці хвилеподібні явища. Натомість і з того, що маємо по нашій області, добре видно істотну різницю між 1932 і 1933 роками. Так, наприклад, у с. Миколаївка Кам'янського району в 1932 р. померло 6 осіб, а в наступному – 94; у с. Посуньки Верхньодніпровського району, яке й зараз входить до нього, ці показни-

ки смертності становили відповідно 35 і 113, у с. Вільні Хутори (тепер м. Вільногірськ) того ж району – 88 і 222 [19, арк. 53–147].

Щодо загальних втрат населення Дніпропетровщини в цей період, то в науковій літературі фігурують різні дані. Так, С. Уїткрофт на основі, як він вказує, «невивірених реєстраційних відомостей» наводить такі цифри з надмірної смертності населення області у 1931–1933 рр. – 144 тис. чоловік (111 тис. сільське і 31 тис. міське населення) [26, с. 184].

На наш погляд, при визначенні загальних втрат населення області від голоду у 1932–1933 рр. можна спиратися на дані про зростання у цей період коефіцієнта смертності. Так, за офіційними даними облздраввіділу у 1932 р. коефіцієнт смертності з розрахунку на 1000 осіб зріс порівняно з 1931 р. з 13,9 % до 17,1 %, тобто на 4,2% (але ці дані явно заменшені) [9, арк. 48]. У 1933 р., виходячи з підрахунків К. Конквеста, коефіцієнт смертності становив вже 20–25% [21, с. 281], але з розрахунку на 100 осіб, тобто зріс на 186,1% – 236,1% (дані С. Максудова фактично аналогічні – 25%) [27, с. 161]. Враховуючи, що за переписом населення 1926 р. в Дніпропетровській області проживало 3 483 665 осіб, у 1932 р. порівняно з 1931 р. надмірна смертність в області становила 14,7 тис. осіб, у 1933 р. – від 651,35 тис. до 826,35 тис. осіб. Тобто загальні втрати населення області від голоду і суміжних хвороб у 1932–1933 рр. можуть становити близько 665–840 тис. осіб.

Слід зауважити, що чисельність сільського населення Дніпропетровської області скоротилася не лише внаслідок смертності від голоду, але й в результаті стихійного «відхідництва», оскільки селяни, рятуючись від голодної смерті почали масово тікати із сіл. Обстеження 200 колгоспів різних районів республіки працівниками ДПУ УСРР у 1931 р. засвідчило, що «неорганізованим відхідництвом» була охоплена половина з них. Селяни поповнювали лави робітників на Донбасі і Дніпробуді, де не вимагалось ніяких документів, виїздили до Сибіру, на Кавказ, Урал.

Зауважимо, що ще під час хлібозаготівель 1931–1932 рр. органи ДПУ почали встановлювати дозори проти втікачів з села, а сільрадам та правлінням колгоспів було заборонено надавати селянам дозвіл на виїзд. Але спинити голодну міграцію було непросто. Так, в Олександрійському районі у грудні 1931 р. із сіл виїхало 961 осіб, з них 148 – з родинами; у січні 1932 р. – 1377 осіб (321 з родинами) [6, арк. 8]. А з колгоспів «Переможець» та «Влада Рад» Дмитрівської сільради Долинського району взимку 1932 р. виїхали всі колгоспники, через що навесні нікому було виходити в поле [7, арк. 11].

Особливо масового розмаху виїзди селян набули у 1932–1933 рр. Наприклад, село Менчикури Великобілозерського району за півтора місяці (грудень 1932 р. – січень 1933 р.) покинув кожний четвертий мешканець.

Щоб припинити стихійне відхідництво з українського села, ЦК КП(б)У та РНК УРСР 23 січня 1933 р. звернулись до всіх обкомів республіки з директивним листом, яким заборонили продаж квитків за межі республіки тим селянам, які не мали спеціального дозволу райвиконкому, і рекомендували провести серед колгоспників роз'яснювальну роботу. «Попередити їх, що у випадку виїзду в інші райони, їх там будуть заарештовувати» [4, с. 342]. Проте вжиті заходи очікуваних результатів не дали, бо селяни, прагнучи вижити в умовах голоду, вдавалися до різноманітних хитрощів. Лідер КП(б)У С. В. Косіор у доповідній записці до ЦК ВКП(б) від 15 березня 1933 р. був змушений визнати, що «виїзд із села, незважаючи на запроваджені перешкоди, набув значних масштабів» [4, с. 443].

Демографічні наслідки Голодомору вплинули на соціально-економічну ситуацію в українському селі. Так, значне скорочення сільського населення поставило на межу зриву посівну кампанію 1933 р. Як зазначав у своєму листі до ЦК ВКП (б) і ЦК КП(б)У М. Хатаєвич, у багатьох колгоспах навантаження на одного працездатного досягло до 20 гектарів землі. У зв'язку з цим обком та облвиконком змушені були мобілізувати для проведення сівби 1200 осіб із міст. Цей крок обійшовся казні в 300 тис. крб. Хатаєвич виступив також з пропозицією організувати переселення в область приблизно 16 тис. селянських родин з інших регіонів країни, яке пропонувалося провести протягом квітня-червня, аби забезпечити село робочою силою на період збирання кампанії [10, арк. 20.21, 44].

Вище політичне керівництво СРСР та УРСР прийняло цю пропозицію, і переселення таки відбулося, хоча лише наприкінці 1933 р., коли на Дніпропетровщину, за даними Всесоюзного переселенського комітету, із Росії прибуло 6679 родин [3, с. 111]. Проте спроба таким шляхом ліквідувати наслідки голоду виявилася малоефективною – майже половина переселенців повернулася згодом назад. Тому, починаючи з 1933 р., для проведення сільськогосподарських кампаній доводилося вишукувати інші джерела поповнення робочої сили. З цією метою, зокрема, в містах та райцентрах був зібраний і організований у трудові дружини так званий «бродяжницький елемент», який залучався до роботи в полі під наглядом міліції і членів сільрад [17, арк. 45]. А постанова Політбюро ЦК ВКП (б) від 20 червня 1933 р. дозволила залучати до збирання врожаю в УРСР військовослужбовців. Відтоді прак-

тика допомоги міста селу стає постійною, трансформувавшись з часом в систему глобального «шефства» державних підприємств, установ та організацій над колгоспами.

Зменшення чисельності колгоспників внаслідок голоду також призвело до посилення експлуатації тих, кому пощастило вижити. Ось як описував ситуацію, що склалася в одному з колгоспів Покровського району, відповідальний інструктор Дніпропетровського обкому Стасюк: «Основне ядро третьої бригади колгоспу «Центральний» – 10-12 осіб – вже більше місяця не мали жодного вихідного. Один колгоспник показав мені зовсім заплілі ноги, тому що протягом останнього місяця йому майже не доводилося роззуватись. Особливо тяжко без вихідних доводиться колгоспникам, бо крім праці в колгоспі на них очікує робота вдома... Таким чином, на їх долю випадає подвійний тягар. Ці ж чесні колгоспники найбільше страждають і матеріально. Навіть ті, хто постійно на роботі, не відпрацьовують необхідних норм, а тому не мають потрібної кількості трудоднів. На цих же колгоспників припадає найбільше штрафів, оскільки вони весь час у полі зору...» [8, арк. 6].

Ще одним жакливим наслідком голоду була дитяча безпритульність та бродяжництво. Тисячі дітей, які залишилися без батьків, рушили до міст у пошуках хліба. Нерідко самі батьки підкидали дітей до дитячих установ, вбачаючи у цьому єдину можливість для їх порятунку. Свідок тих подій І. В. Семенін згадує, що у Кривому Розі батьки залишали своїх дітей біля міськради на вул. Леніна або дитбудинку на вул. Українській [5, с. 254]. У цілому, за даними Дніпропетровського облздраввідділу, в березні 1933 р. до дитячих будинків регіону щодня поступало чимало дітей, наприклад, у Мелітополі – 10-18, Запоріжжі – 10-12, Кривому Розі – 5-10 [11, арк. 35]. Унаслідок цього навесні 1933 р. дитячі будинки Дніпропетровщини були переповнені: при нормі 250 дітей в них розміщували по 550. Всього ж на 1 квітня 1933 р. в області у дитячих будинках Наркомату освіти замість штатного контингенту у 3 677 перебувало 5 313 дітей, а у дитбудинках Наркомату охорони здоров'я замість 960 дітей – 250 [9, арк. 71]. За офіційною статистикою, смертність серед підкинутих дітей досягала 50% [9, арк. 48].

Зауважимо, що вихованці дитячих будинків стали заручниками нової хлібозаготівельної політики влади ще навесні 1931 р. Тоді 180 районам республіки, які не виконали планів, було «заборонено з поточних хлібозаготовок постачати дитячі інтернатні установи» [20, с. 306]. Оскільки інтернати зняли і з централізованого постачання, там склалася катастрофічна ситуація. Так, Верхньодніпровська райінспектура наркомату освіти в інформаційному листі від 27 квітня 1931 р. повідомляла, що раціон вихованців районної дитячої установи складався

лише з манної крупи (11 кг 700 г на день на 450 дітей), 400 г житнього хліба і безмежної кількості води, внаслідок чого діти хворіли «на криваву бігунку» [20, с. 330]. Недивно, що районне керівництво заявляло, «що в такому стані тримати надалі 500 дітей абсолютно неможливо, це є злочин перед дітьми і такому халатно-злочинному відношенню до дітей треба кінець-кінцем покласти край» [20, с. 330]. Через те, що дитячі установи залишилися без необхідних продуктів харчування, їх вихованці почали тікати й шукати їжу в сусідніх селах. Тобто на Дніпропетровщині безпритульність починає зростати ще навесні 1931 р.

У цілому, аналіз історичних джерел дозволяє зробити висновок про справді катастрофічні демографічні наслідки Голодомору на Дніпропетровщині. За нашими підрахунками загальні втрати населення області від голоду і суміжних хвороб у 1932–1933 рр. можуть становити близько 665–840 тис. осіб. Значне скорочення сільського населення області негативно вплинуло на економічну ситуацію в аграрному секторі: колгоспам не вистачало робочих рук, у результаті керівництво республіки було змушене організувати масове переселення на Дніпропетровщину селян із Росії, а також використовувати під час сільгосподарських робіт міське населення, військовослужбовців. Але це не вирішило проблеми: незважаючи на запровадження паспортної системи, міграція з голодного українського села тривала, що призводило до запустіння сіл, знищення традиційної селянської культури.

Бібліографічні посилання

1. *Васильєв, В.* Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УРСР в 1932–1933 рр. / В. Васильєв // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001.
2. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик/ Упоряд. Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. – Одеса, 2001.
3. Голод на Україні (1931–1933 рр.): Документи та матеріали// УІЖ. – 1990. – №. 1.
4. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
5. Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі / Упор. О. О. Мельник. – Кривий Ріг, 2003.
6. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19, оп. 1, спр. 104. – Далі: ДАДО.
7. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 170.
8. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 270.
9. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 587.
10. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 588.

11. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 609.
12. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 703.
13. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 873.
14. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 1.
15. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 9.
16. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 15.
17. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 30.
18. ДАДО. – Ф. 2240, оп. 1, спр. 81.
19. ДАДО. – Ф. 6508, оп. 28, спр. 2.
20. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1992.
21. *Конквест, Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор / Р. Конквест. – К., 1993.
22. *Кульчицький, С. В.* Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. – К., 1991.
23. *Кульчицький, С.* Втрати населення України від голоду 1933 р. / С. Кульчицький, С. Максудов // УГЖ. – 1991. – № 2.
24. *Маркова, Л. М.* Голод на Дніпропетровщині 1932–1933 років / Л. М. Маркова // Клименко Ф. Голодомор: Реквієм на відстані часу / Ф. Клименко. – Д., 2007.
25. *Марочко, В.* Голодомор 1932–1933 рр. / В. Марочко. – К., 2007.
26. *Уїткрофт, С.* Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931–1933 років в Україні / С. Уїткрофт // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001.
27. Україна: Голод 1932–1933 років (За повідомленнями британських дипломатів) // Всесвіт. – 1989. – № 11.
28. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: В 4 т. / За ред. о. Ю. Мицика. – К., 2003. – Т. 1.
29. *Шаповал, Ю.* III конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду / Ю. Шаповал // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001.

Надійшла до редколегії 15.11.08.

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ТРАГЕДІЯ ГОЛОДОМОРУ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ:
ДО ПРОБЛЕМИ ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ 1932–1933 рр.**

Здійснено аналіз такого архівного комплексу джерел, як книги актів громадянського стану сільських, селищних, міських рад Дніпропетровської області та на його основі зроблено дослідження кількісних втрат населення регіону у 1932–1933 рр.

Проблема демографічних втрат України 1932–1933 рр. є предметом наукових дискусій вже з кінця 1980-х рр. і бере свій початок з публікацій Р. Конквеста, С. Кульчицького, С. Марочка, С. Максудова [11]. В останні роки навколо неї почали активно точитись політичні суперечки. До розгляду залучилася дипломатія багатьох країн, навіть найвищого рівня міжнародні інституції.

Проте, попри такий підвищений інтерес до цієї проблеми, багато її аспектів залишаються ще недостатньо вивченими до сих пір. До числа таких належить і регіональний. Практично нічого невідомо про загальні втрати населення в окремому населеному пункті, районі, області. Тож даним повідомленням робиться спроба заповнити існуючу наукову прогалину по одній з областей республіки – Дніпропетровській. Власне у її теперішніх територіальних межах та адміністративно-му поділі. Дозволяють це зробити матеріали Державного архіву Дніпропетровської області, виявлені й систематизовані його співробітниками у рамках програми по створенню Книги пам'яті жертв Голодомору 1930-х рр. у країні. Основою для вивчення загиблих у даний період стали у першу чергу книги актів запису громадського стану сільських населених пунктів, селищних, районних та у містах міських рад. Усі вони містять необхідний комплекс даних про загиблих: рік народження, вік, стать, національність, соціальний стан, дату та причину смерті померлого. Такий комплекс джерел дозволяє скласти демографічну картину як у сільській місцевості, так і у місті. Проте, у ході опрацювання даного виду документації було виявлено комплекс особливостей, який слід врахувати при вивченні демографічної складової проблеми. Так, особливістю книг актів громадського стану є те, що інформація, котра міститься у них, є вкрай неповною.

Збереглося лише 259 книг по 247 сільських, селищних, районних у містах та міських радах, що становить приблизно чверть від їх кількості у 1932–1933 рр. Тож виходячи з того, що одна сільрада охоплювала приблизно п'ять населених пунктів, відсутні дані по 4500 населених пунктах. Бракує взагалі матеріалів по ряду тогочасних районів наприклад, по Божедарівському, (пізніше – Щорському району), що становить половину нинішнього Криничанського району, а також по двох сучасних – Апостолівському та Магдалинівському. По деяких районах збереженість даної документації є вкрай обмеженою. По П'ятихатському району у наявності є матеріали п'яти сільрад, по Дніпропетровському та Криворізькому – двох, по Софіївському лише одній. У місті Кам'янське (тепер – Дніпродзержинськ) не збереглися матеріали по Карнаухівській селищній раді [1]. У книгах же, що збереглися, інформація також не відзначається повнотою. По 65 сільрадах дані є лише за один із досліджуваних років, з них 27 – за 1932 р., а 36 – за 1933 р. Це пояснюється двома причинами: по – перше, масштабними і постійними змінами адміністративно-територіального поділу, що відбувався в Україні, у тому числі й на Дніпропетровщині, у 1930-х, 1950-х, першій половині 1960-х років, у результаті чого змінювалися центри районів, сільрад, підпорядкованість останніх, радикально змінювалася територія існуючих адміністративно-територіальних одиниць. Тож їхня документація при таких трансформаціях просто губилася у ході численних передач, при переміщенні з одного центру сільради до іншого. Інша причина була викликана подіями Другої світової війни, коли в результаті жорстоких боїв уся документація сільрад, разом з приміщеннями, де вона знаходилася, нищилася. Найбільш криваві бої в області відбувалися за Криворізький залізорудний басейн. Тож найбільше постраждали території прилеглих до нього П'ятихатського, Софіївського, Апостоловського, Щорського та самого Криворізького районів.

Іншою особливістю документів є те, що по багатьох сільрадах кількість померлих на їх територіях подається не по всіх населених пунктах, що входили до їх складу (наприклад, Степанівська сільрада Криничанського району по трьох з п'яти сіл), а часто – лише по одному їх адміністративному центру (Пушкарівська сільрада Криничанського району по с. Пушкарівка) [2]. Є сільради, де хоч і даються відомості про смертність за обидва роки по всіх селах, проте ця інформація вкрай неповна. Так, по Щербатівській сільраді Томаківського району за два роки інформація є лише по 3 смертях, по Вербуватівській Юр'ївського – по 14, а по Новозоринській Криворізького, яка складалася з п'яти сіл, за два роки було зареєстровано загибель лише 24

осіб [3]. Цьому також є пояснення. Оскільки книги актів запису актів громадянського стану є документацією суворої звітності, то вони виготовлялися централізовано і утримувалися на місцях з дотриманням необхідних правил. Коли, у результатів підвищеної смертності, вони (книги) закінчувалися, а це як правило, мало місце навесні 1933 р., то записи здійснювалися на окремих, часто випадкових папірцях, які потім губилися. Коли ж приходив час заносити факти смерті до книги, яка надходила централізовано по району до всіх сільрад, то фіксувалися лише ті записи про смерть, інформація про які збереглася на тих паперах. Тож траплялися випадки, коли були відсутні дані по декількох сотнях померлих. За даними перевірок вищестоящими органами сільрад, які були піддані такій процедурі у 1934 р., у нашій області виявилося по деяких з них пропажа до кількох сотень осіб від загальної кількості померлих за 1932–1933 рр.

У багатьох випадках у первинних документах інформація про померлого є неповною. Часто відсутні записи про його вік, рік народження, національність, соціальний стан, причини смерті. У той же час, нерідко подається соціальне походження дитини: робітник, селянин. Інколи записи у документах про соціальний стан померлого є досить нелогічними, а відтак недостатньо вірогідними. Наприклад: «34 р. пенсіонер, туберкульоз»; «8 років, старість». Нерідко записано лише прізвище або ім'я померлого. Досить часто зустрічаються записи прізвища, а ім'я та по батькові або скорочено, або ж даються лише ініціали. Багато смертельних випадків зафіксовано без встановлення особи. Це свідчить про те, що людина, яка була знайдена померлою, не проживала у даній місцевості. Керівництво ж сільрад, у разі виявлення на їх території трупа, у будь-якому разі мусило фіксувати такий факт. Тож записували знайденого як невідомого.

Щодо діагнозу, то у значній масі випадків записувалися захворювання, не пов'язані напряму з тогочасною соціально-економічною ситуацією. Це – серцеві, легеневі, мозкові, психічні захворювання або ж взагалі нічого не писалося. Це можна пояснити тим, що влада забороняла вказувати причиною смерті голод. Тож, коли знаходили померлого, робили вигляд, що не знають дійсної причини його загибелі. Проте, все ж таки, значну кількість у книгах становлять діагнози, які опосередковано засвідчують украй складну тодішню ситуацію в області. Це такі, як «аліментарні набряки», «нестача білкових речовин», «різке виснаження», «упадок харчування», «дизентерія», «кривавий понос», «неправильне харчування», «харчування поганими продуктами», «отрута», «інтоксикація», «дистрофія». Ці діагнози зафіксовані як у сільській місцевості, так і у містах, і є непрямим доказом того,

що населення області незалежно від місця проживання масово вживало в їжу шкідливі для здоров'я продукти, що призводило до летального результату. Лише поодинокими є випадки запису діагнозу голоду як причину смерті.

Матеріали книг актів запису громадянського стану показують, що попри те, що голод розпочався у 1932 р. Різниця у показниках смертності населення у порівнянні з 1933 р. була значною, а по ряду місцевостей – разючою. Наприклад, у с. Миколаївка Дніпропетровського району 1932 р. померло 6 осіб, а у 1933 р. – 94 [4], у с. Вольні Хутори Верхньодніпровського району відповідно – 88 та 222 особи [4]. У Новопавлівській сільраді Межівського району – 188 та 939 [5]. Така ж ситуація спостерігається по містах, які також відчували на собі всю складність тогочасної соціально-економічної ситуації, адже були значно зменшені пайки всім категоріям працюючих, а також непрацюючим членам їхніх сімей. Неймовірно зросли ціни на ринках, тож заробітної плати щоб прогодувати сім'ю не вистачало. От люди і там почали голодувати, харчуватися різними сурогатами. А це у свою чергу загостило захворюваність, що і позначилися на збільшенні смертності і по «благополучних» міських населених пунктах, промислових центрах. Наприклад, у Кам'янському, де був великий металургійний завод, смертність у 1933 р. порівняно з 1932 р. зросла у два рази, з 2598 до 4459 осіб, у Нижньодніпровську – великому залізничному вузлі – більш ніж у 2 рази, з 678 до 1476 осіб [6]. Така ж ситуація спостерігалася у обласному центрі [7]. Якщо по області за 1932 р. зареєстровано 20155 смертей, то у 1933 р. – 45177. Всього ж є 65332 прізвища померлих у цей період, виявлених і документально підтверджених на сьогоднішній день у книгах запису актів громадянського стану.

Дані книги засвідчують, що люди мерли від голоду незалежно від свого місця проживання, професії, віку, соціального стану, статі. Наприклад, на Криворіжжі, значну частину якого становили робітники залізниці та промислових підприємств. Наприклад, у с. Бухарино, Бухаринської сільради, що входила у межі м. Кривий Ріг, за 1932–1933 рр. померла 251 людина, з яких 102 – були діти, а 149 – дорослі люди, які працювали не у сільському господарстві, а були машиністами та помічниками машиністів паровозів, провідниками, слюсарями, котельниками, електриками, теслями, мулярами, бухгалтерами тощо [8]. У м. Кам'янське серед померлих значну частку становили пенсіонери, службовці, робітники металургійного заводу і в'язні розташованої там трудової колонії [9].

Крім того, даний комплекс джерел дає уявлення про кількісні дані загиблого населення за національним складом. Він засвідчує, що осно-

вну масу померлих становили українці, оскільки вони складали більшість населення сільської місцевості, де найбільше вирував Голодомор. Проте, у населених пунктах, де проживали представники інших національностей, більшість серед померлих становили саме вони. Так у с. Кільманстальське Васильківського району, в якому мешкало переважно німецьке населення, з 52 померлих у цей період 40 осіб були німці, 1 голландець, 9 українців, 1 великорус (так у документі – О. Н.), 1 – невідомий [10]. У с. Колонія Миколаївка цього ж району (німецького за своїм національним складом), з 35 осіб, померлих за аналогічний період, 33 особи були німці, 1 українець, 1 великорус (так у документі – О. Н.) [10]. У Новозорінській сільраді, Криворізького району, де у більшості проживали євреї, з 24 померлих 15 осіб становили саме представники єврейської національності [10].

Таким чином, матеріали книг запису актів громадського стану за 1932–1933 рр., що зберігаються у Державному архіві Дніпропетровської області, свідчать, що від Голодомору страждало все населення нашої області, яке проживало як у сільській місцевості, так і у містах, незалежно від національності, соціального стану, віку та статі. Проте, оскільки переважну більшість населення становили селяни, серед яких більшу частину становили саме українці, то вони і склали основну масу загиблих.

Бібліографічні посилання

1. ДАДО. – Ф. 6508, оп. 17, спр. 62, 65; оп. 8, спр. 5, 6; оп. 28, спр. 2; оп. 5, спр. 3, 10; оп. 33, спр. 4.
 2. ДАДО – Ф. 6508, оп. 33, спр. 4; оп. 18, спр. 10; оп. 15; спр. 28.
 3. ДАДО – Ф. 6508, оп. 17, спр. 58, 62; спр. 70.
 4. ДАДО – Ф. 6508, оп. 5, спр. 3 дод.
 5. ДАДО – Ф. 6508, оп. 10, спр. 14; оп. 18, спр. 10.
 6. ДАДО – Ф. 6508, оп. 28, спр. 18; оп. 34, спр. 10.
 7. ДАДО – Ф. 6508, оп. 30, спр. 63.
 8. ДАДО – Ф. 6508, оп. 33, спр. 4.
 9. ДАДО – Ф. 6508, оп. 34, спр. 10.
 10. ДАДО – Ф. 6508, оп. 17, спр. 62, 65; оп. 8, спр. 5, 6.
11. Кульчицький, С. Втрати населення України від голоду 1933 р. / С. Кульчицький, С. Максудов // УГЖ. – 1991. – С. 3–10; Конквест, Р. Жатва скорби / Р. Конквест // Вопросы истории. – 1990. – № 1. – С. 137–160; № 4. – С. 83–100; Марочко, В. Голод на Україні (1931–1933 рр.) Причини та наслідки / В. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1991. – № 1. – С. 53–68.

Надійшла до редколегії 27.11.08

VI. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

УДК 94(477) «19»(063)

Л. М. Новікова

Державний архів Дніпропетровської області
**КНИГИ РЕЄСТРАЦІЇ АКТИВ ЦИВІЛЬНОГО СТАНУ
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.
НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Зроблено огляд інформаційних можливостей книг реєстрації активів цивільного стану, які зберігаються у фондах Державного архіву Дніпропетровської області для складання Мартирологу жертв Голодомору 1932–1933 рр. на території Дніпропетровської області в її сучасних адміністративних межах.

Всебічне вивчення трагедії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні передбачає якомога ширший аналіз джерельної бази з цієї проблеми. Вивчення документів цього періоду, які зберігаються у фондах Державного архіву Дніпропетровської області, дає можливість розкрити низку питань, що раніше залишалися невивченими.

Одним із найбільш важливих завдань вивчення історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні є створення Мартирологу – поіменного списку померлих у цей період – зокрема на території Дніпропетровської області.

Історіографії цього питання практично не існує. Дана стаття є практично першою спробою огляду «Книг реєстрації активів цивільного стану» відділів РАЦС Дніпропетровської області.

Джерельною базою даної статті є документи з фондів Державного архіву Дніпропетровської області, а саме книги запису активів цивільного стану про смерть у 1932–1933 рр.

Метою статті є виявлення інформаційних можливостей «Книг реєстрації актів цивільного стану» з фондів Державного архіву Дніпропетровської області для створення банку даних і Мартирологу жертв Голодомору 1932–1933 рр. на території Дніпропетровської області.

Завданням цієї статті є огляд книг запису актів цивільного стану про смерть у 1932–1933 рр., які зберігаються у держархіві області і створення на їхній основі Мартирологу.

Відомо, що записи про смерть проводились у відділах запису актів громадянського стану при сільських радах, потім передавалися до районних відділів ЗАГС (нині РАЦС), де й були сформовані в подальшому книги реєстрації актів цивільного стану із записами про смерть у 1932–1933 рр., які восени 2007 р. надійшли до Держархіву. Усього було отримано 1232 книги реєстрації актів цивільного стану із записами про народження, смерть, шлюб і розірвання шлюбу у 1932–1933 рр. З них 259 книг містять у собі тільки записи про смерть у цей період: 167 книг по сільських радах районів і 92 книги по містах Дніпропетровської області.

Актові книги збереглися у районних відділах РАЦС далеко не в повному обсязі. Деякі районні відділи РАЦС взагалі не мали документів за цей період. Так документи відділів РАЦС Апостолівського й Широківського районів за 1932–1933 рр. архів на зберігання взагалі не отримав. По Петриківському, Магдалинівському районах та м. Тернівка за вказаний період надійшли документи про народження і шлюби. Записів про смерть немає.

Мало документів надійшло по Дніпропетровському, Криворізькому, Криничанському та Софіївському районах. По Криворізькому району в наявності документи по двох сільрадах – Новожиломірській і Новозорінській (Сталіндорфського району на 1932–1933 рр.) із загальною кількістю померлих 30 осіб. У Дніпропетровському районі збережені документи також тільки по двох сільрадах – Благовіщенській і Миколаївській (на 1932–1933 рр. Кам'янський район), загальна кількість померлих в яких 187 осіб.

Із Софіївського району отримано на зберігання взагалі одну книгу з записами про смерть у період із січня 1932 р. по вересень 1933 р. Це документи по Мар'ївській сільраді (на той час Сталіндорфського району).

Найбільше за кількістю актових книг отримано з Кіровського районного по місту Дніпропетровську управління юстиції із записами про смерть по місту Дніпропетровську у 1932–1933 рр. – 47 книг.

Книги актових записів про смерть збережені не в повному обсязі, містять у собі значну кількість позовжклих, пошкоджених, ламких ар-

кушів із згасаючим текстом. Записи зроблені синім або чорним чорнилом, олівцем. Мова українська, російська і суржик; є недописані, пропущені слова, багато орфографічних помилок.

Отримані архівом книги реєстрації актів цивільного стану складені по сільських радах. Одна книга може містити записи про смерть по одній або по декількох сільських радах, залежно від того, як вони були сформовані у районних відділах РАЦС. Спосіб передачі інформації в цих документах – бланки. Книги запису актів цивільного стану – це добірки бланків певного змісту. Один аркуш – один бланк. Книги реєстрації смертей відрізняються станом збереженості, кількістю аркушів, формою бланків, змістовним навантаженням.

Розглянемо внутрішню побудову найбільш поширених за формою бланків. Кожен бланк містить від 16 до 19 пунктів (граф).

1. Графа № 1 – «Прізвище, ім'я, по батькові померлого». У написанні прізвищ, імен, по батькові багато скорочень, записи нечіткі. Часто вказано розмовні варіанти імен (Омелько, Гапка), по батькові майже всі записи скорочені або стоять ініціали, є замість прізвищ і такі записи, як «Невідомий, Невідома людина, Невідома жінка, Невідомий хлопчик». Такі записи частіше зустрічаються у книгах запису актів про смерть по містах [1].

2. Графа № 2 – «Де постійно жив», у деяких бланках це графа № 8. Назви населених пунктів, які були підпорядковані сільрадам і де проживали померлі (села, хутора), вказані не завжди. Частіше зазначалось тільки селище, яке було центром сільради і де було проведено реєстрацію смерті.

3. Графа № 3 – «Помер(ла)». У цій графі зазначалась повна дата смерті. Запис наявний майже в усіх бланках.

4. Стать (чоловік, жінка) – вказано (підкреслено) також майже завжди.

5. Графа «Вік» – зазначено, скільки повних років мав померлий.

6. Наступна графа для запису дітей, що померли, не доживши до 1 року. Ця графа містить таку інформацію: повну дату народження дитини; яка по черзі була дитина, що вмерла (перша, друга); вік батька і матері цієї дитини. У деяких бланках у цій графі присутня інформація про батьків: «батьки дитини живуть укупі, чи може розійшлися, батько помер, покинув родину, розлучилися». Ця інформація міститься, зазвичай, у графі № 5 чи № 6. Але заповнена вона далеко не в усіх бланках, в основному, вказано тільки дату народження дитини.

7. «Громадянство померлого» – приклади заповнення «укр., україн., українство, селянин, селянка» [3] або це – незаповнені пусті графи.

8. Графа «Національність». Записи у цій графі дають уявлення про національний склад населення. В основному це українці, росіяни, поляки, євреї, німці.

Графи «соціальний стан померлого» у нашому теперішньому тлумаченні тоді не було. У бланках актів були такі графи: № 9 «Чи здобував прожиток сам, а як не сам, то хто утримував»; № 10 «Ремесло, промисел, робота, посада й спеціальність у них, а якщо не має заняття, то зазначити, чи живе коштами рідні або держави»; № 11 «Становище у занятті (хазяїн, член с. -г. комуни, колективу, член артілі, одинач, службовець, робітник, помічник у занятті члена сім'ї»; графа № 12 «Назва установи, закладу чи підприємства, де служить, працює або господарює» [5]. Таким чином, для жінок і людей похилого віку записано, в основному, не їхній соціальний стан, а відомості про те, на утриманні кого із членів родини вони знаходились і рід занять того, хто їх утримував (наприклад; на утриманні зятя-службовця, на утриманні чоловіка, на утриманні доньки-кравчині); для дітей у цій графі зазначалося, що дитина знаходиться на утриманні батька, рід занять батька, а за відсутності батька/матері або старшого брата/сестри.

У багатьох документах причина смерті (графа № 14 «Зазначити докладно причину смерті») не вказана, записи або взагалі відсутні, або записано «невідомо» [4] для людей різного віку.

Довгий час вважалося, що немає архівних свідчень голоду. Але «голод, недоїдання, безбілковий набряк, дистрофія, слабкість, виснаження, голодне виснаження, голодне знесилення, нестача білкових речовин» – діагнози, які є свідченням саме голоду, хоча вони присутні лише по деяких сільрадах, бо вже тоді спрацьовував механізм приховування правди. Десь про голод нема навіть згадки, і як причина смерті зазначено «невідома хвороба, не встановлено»; найчастіше вказані такі діагнози, як запалення шлунку (сечового міхура, кишечнику, нирок, кишок, легенів), блювання, заворот кишок, непрохідність кишок, ентероколіт, гострий ентероколіт, хронічний катар кишок, пронос, різачка, дизентерія, черевний тиф, кір, туберкульоз, перитоніт, бронхіт, застуда, розширення серця, порок серця, декомпенсація серця, параліч серця, дифтерит, водяна хвороба, сухоти. Дуже багато бланків без зазначення причини смерті. Тільки прізвище, ім'я, по батькові померлого і дата смерті [1]. Параліч серця і «занепад серцевої діяльності» – такий діагноз поширений у записах про смерть по м. Дніпропетровську за 1933 р. [1; 2]

Доцільно звернути увагу на те, що у книгах реєстрації смертей по деяких населених пунктах замість причини смерті було вказано

лише номер лікарської довідки, яка повинна була додаватись до кожного запису про смерть [5], а десь, навпаки, немає ніяких відомостей про наявність лікарської довідки, а є тільки запис «хвороба» або «умерла».

Як бачимо, книги реєстрації актових записів про смерть здатні надати інформацію з питань кількості померлих, їхнього соціального стану, конкретних причин смерті.

Доцільно розглянути ці питання на прикладі окремих районів.

У Верхньодніпровському районі в документах Вільно-Хутірської сільради багато актових записів, у яких причина смерті – «голодне виснаження», Боровківської й Пушкарівської сільрад – «невідомо», Ганнівської сільради – «хвороба».

У Межівському районі по Вознесенській сільраді за 1933 р. із 160 актових записів про смерть один запис – туберкульоз, а в 159 бланках причина смерті не вказана [8].

Софіївський район – одна книга. Огляд цього документа показує, що коли в 1932 р. із 11 записів три записи «невідомо», то у 1933 р. із 13 записів зазначено «невідомо» – 12, тобто майже всі.

Нікопольський район за кількісними показниками (2117 померлих): не вказано причини смерті – 515 записів, «невідомо» – 384, «виснаження» – 150, «загальне виснаження» – 22, «гостре виснаження організму» – 117, «голод» – 63, «нестача білкових речовин» – 22, «білковий голод» – 3, «білкова недостатність» – 2, «загальне знесилення» – 9, «дистрофія» – 10, «зупинка серця» – 26, «інтоксикація» – 10, «недоїдання» – 4, «фізіологічна смерть» – 9. За соціальним станом це – селяни, за національністю – українці, росіяни, євреї і один німець – помічник лікаря у Борисівській сільраді.

Олексіївська сільрада – багато записів «голод», Борисівська сільрада – «виснаження»; по Капулівській сільраді Нікопольського району на 1932 р. (31 запис, період з 1 січня 1932 р. по 21 грудня 1932 р.) вказано різні діагнози, а на 1933 р. (283 записи, період з 6 січня 1933 р. по 16 жовтня 1933 р.) у графі «причина смерті», за винятком декількох записів, майже всюди вже записано «невідомо» [6] як для дітей, так і для дорослих.

Таким чином, з огляду документів Нікопольського району видно, що книги реєстрації актових записів про смерть Борисівської, Дмитрівської, Олексіївської, Катерино-Михайлівської, Красногригорівської, Покровської сільських рад, у яких найбільша кількість таких діагнозів, також є архівним свідченням голоду на території області.

Усі ці документи висвітлюють трагічні сторінки нашої історії.

Якщо в сільській місцевості майже не було невідомих померлих, то по місту Дніпропетровську ми бачимо, що у графі «Прізвище, ім'я, по батькові» з'являються записи «Невідома людина, невідомий чоловік». Вік, національність і соціальний стан для таких людей також, зрозуміло, не вказано. Але майже завжди вказано діагноз, найчастіше це «упадок серцевої діяльності». Такий актовий запис тільки констатує факт смерті. Але виникають питання. Хто ця людина? Як вона опинилася в місті (на залізничному вокзалі, у лікарні)? Чому невідоме її прізвище й відсутні документи?

По м. Дніпропетровську найбільш поширені для різних за віком людей такі діагнози, як «упадок серцевої діяльності, параліч серця, декомпенсація серця» [2], багато незаповнених граф.

Також не по всіх сільрадах і міськрадах заповнено графи «Де помер (дома, у лікарні, дитбудинку тощо)», «Якщо дома, то чи користувався з лікарської допомоги».

Графа «Сімейний стан померлого» (парубок, дівчина, удівець(а), одружений(а), розлучений(а), невідомо) заповнена майже завжди.

Із зворотного боку бланка в усіх актових записах мають бути підписи заявників про смерть, підписи Голови ради/Зав. ЗАГС, Секретаря/реєстратора і повинна стояти печатка відділу ЗАГС. Як показує огляд документів, виконано це не завжди. Наявність підписів і печаток спостерігається не по всіх ЗАГСах.

Також є такі актові книги, які мають у своєму складі статистичні картки про померлих, є записи про смерть, зроблені на бланках про одруження поверх надрукованих граф бланку [7, арк. 115–116], а є і просто списки померлих на аркушах з метричних книг церкви [7, арк. 104], на аркушах та обкладинках учнівських зошитів [7, арк. 113–114, 118–123 зв.]. Це перші або другі примірники записів про смерть [7]. Ці списки містять таку інформацію: прізвище, ім'я, по батькові померлого, дату смерті, вік, назву сільради, підпис заявника. Іноді це просто перелік, в якому зазначено прізвище, ім'я, по батькові померлого і дату смерті без зазначення причини смерті.

У результаті опрацювання книг реєстрації актів громадянського стану з фондів Державного архіву Дніпропетровської області встановлено їх значну інформаційну цінність. Вони дають можливість отримати інформацію з таких питань: кількість померлих, їхній соціальний стан, вік, національність, конкретні причини загибелі, де помер (дома чи в лікарні), чи користувався лікарською допомогою, а також визначено можливості документів у процесі створення Мартирологу померлих від Голодомору, який стане ще одним із багатьох свідчень цієї незабутньої трагедії.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р-6508, оп. 7, спр. 426. – Далі: ДАДО.
2. ДАДО. – Ф. Р-6508, оп. 7, спр. 433.
3. ДАДО. – Ф. Р-6508, оп. 20, спр. 20.
4. ДАДО. – Ф. Р-6508, оп. 20, спр. 66.
5. ДАДО. – Ф. Р-6508, оп. 20, спр. 85.
6. ДАДО. – Ф. Р-6508, оп. 20, спр. 87.
7. ДАДО. – Ф. Р-6508, оп. 20, спр. 77.
8. ДАДО. – Ф. Р-6508, оп. 29, спр. 88.

Додаток

Актові записи про смерть (з фондів Державного архіву Дніпропетровської області)

Олександр <u>Вікторович</u> району <u>18-квіт.</u> міс. 1933 р. № <u>49</u>	
1. Прізвище померлого <u>Саданко</u> його ім'я <u>Ірина</u>	2. Де поетійно жив (назва району та села або міста, вул., буд. №)
3. Помер(ла) <u>19 березня</u> міс. 1933 р. 4. Чоловік, жінка (підкреслити).	5. Вік <u>3 роки</u> (співали нових років має)
6. Для дітей, що померли, не доживши до 1 р., точно зазначити: а) народилася <u>1933</u> міс. 1933 р. б) якою у матері була померла дитина: перша, друга, або <u>а)</u> батьки дитини жила укупі, чи жов розійшлися, батько помер, померла родити, розлучилися тощо <u>г)</u> вік матері <u>родів</u> .	
7. Громадянство померлого <u>Українець</u>	8. Національність <u>Україн</u>
9. Родинний стан померлого: нарубок, дітина, улівець (а), одружений (а), розлучений (а) – підкреслити. 10. Чи здобував прожиток сам, а як не сам, то хто утримував <u>на утр. бать</u>	
11. а) Реміство, промисла, посада і спеціальність у них б) Якщо жив коштом держави чи громадських організацій, зазначити на які саме (пенсія, стипендія тощо) в) Якщо жив з інших джерел, точно зазначити з яких саме	<u>Кліборго</u>
12. Становище в війні: робітник, службовець, ремісник, кустар-кооперований (чл. артілі) чи ні, торговець, помічник у війні член родини тощо – зазначити яке саме. Для сільських господарів: одноосібник чи член когоспу (коопу, с.-г. артілі, СОС у)	<u>в с/г. арм.</u>
13. Назва підприємств, установ чи закладу, зазначити якщо виробництво, де працює, служив або господарює.	
14. Де помер (удома, в лікарні, дит. будинку тощо) <u>Дома</u>	Якщо вдома, то чи користувався в лікарської допомоги померлий (так, ні) <u>ні</u>
15. Причина смерті – зазначити локацію <u>від голоду</u>	

ДАДО. – Ф. Р-6508, оп. 20, спр. 85, арк. 44.

Миколаївська рада Миколаївського району "27" Квітня місяця 1933 р. № 83

1. Прізвище померлого Бичин його ім'я Микола по-батькові Симіона

2. Де постійно жив (назва району та села або міста, вул., буд. №) С. Кавуцька

3. Помер(ла) 14 Квітня міс. 1933 р. 4. Чоловік, жінка (підкреслити)

5. Вік 1 (скільки повних років мав)

6. Для дітей, що померли, не доживши до 1 р., точно зазначити: а) народилося _____ міс. 1933 р.
б) якою у матері була померла дитина: перша, друга, або _____ в) батьки дитини живуть укупі, чи може розійшлися, батько помер, покинув родину, розлучилися тощо _____ г) вік матері _____ років.

7. Громадянство померлого У.С.РР 8. Національність українська

9. Родинний стан померлого: нарубок, дівчина, удівець (а), одружений (а), розлучений (а) (підкреслити).

10. Чи здобував прожиток сам, а як не сам, то хто утримував батько

11. а) Реміство, промисел, посада та спеціальн. за ними.
б) Якщо жив на кошти держави чи громадськ. організації, зазначити на які саме (пенсія, стипендія тощо).
в) Якщо жив з інших джерел, точно зазнач. з яких саме

12. Стан за заняттям: робітник, служб., ремісник, кустар — кооператор, (як. в тілі) чи ні, торговель, помічник у з-їтті член родини тощо — зазначити який саме. Для сільських кооператорів одноосібник чи член колгоспу (кожун, с.-г. артілі, СО "у)

13. Назва підприєм., установи чи закладу, зазначити яке виробництво, де працює, служить або госпо. Хліборобство
Зин С-2 Армії
С-2 Армії ім. Сталіна

14. Де помер (удом, в лікарні, дит. домі тощо) дома Якщо вдома, то чи користувався в лікарської допомоги померлий (так, ні) 15. Причина смерті — зазначити докладно: Невідомо

Додано лікарську довідку № _____ Чи може запис укладено на оголошеного від сузу за померлого (так, ні).

ДАДО. — Ф. Р-6508, оп. 20, спр. 87, арк. 73.

Миколаївська рада Миколаївського району "3" Серпня місяця 1933 р. № 243

1. Прізвище померлого Рева його ім'я Николай по-батькові Вік

2. Де постійно жив (назва району та села або міста, вул., буд. №) Микола

3. Помер(ла) 14 Серпня міс. 1933 р. 4. Чоловік, жінка (підкреслити)

5. Вік 21 рік (скільки повних років мав)

6. Для дітей, що померли, не доживши до 1 р., точно зазначити: а) народилося _____ міс. 1933 р.
б) якою у матері була померла дитина: перша, друга, або _____ в) батьки дитини живуть укупі, чи може розійшлися, батько помер, покинув родину, розлучилися тощо _____ г) вік матері _____ років.

7. Громадянство померлого У.С.РР 8. Національність У.С.РР

9. Родинний стан померлого: нарубок, дівчина, удівець (а), одружений (а), розлучений (а) (підкреслити).

10. Чи здобував прожиток сам, а як не сам, то хто утримував батько

11. а) Реміство, промисел, посада та спеціальн. за ними.
б) Якщо жив на кошти держави чи громадськ. організації, зазначити на які саме (пенсія, стипендія тощо).
в) Якщо жив з інших джерел, точно зазнач. з яких саме

12. Стан за заняттям: робітник, служб., ремісник, кустар — кооператор, (як. в тілі) чи ні, торговель, помічник у з-їтті член родини тощо — зазначити який саме. Для сільських кооператорів одноосібник чи член колгоспу (кожун, с.-г. артілі, СО "у)

13. Назва підприєм., установи чи закладу, зазначити яке виробництво, де працює, служить або госпо. Хліборобство
С-2 Армії
Арм. "Дніпропетровська"
Домашн.

14. Де помер (удом, в лікарні, дит. домі тощо) дома Якщо вдома, то чи користувався в лікарської допомоги померлий (так, ні) 15. Причина смерті — зазначити докладно: Невідомо

Додано лікарську довідку № 243 Чи може запис укладено на оголошеного від сузу за померлого (так, ні).

ДАДО. — Ф. Р-6508, оп. 20, спр. 85, арк. 273.

Місцевий рада Синьківська району 7 а Львівська місяця 1933 р. № 188

1. Прізвище померлого Григорук його ім'я Григор по-батькові Григор

2. Де постійно жив (назва району та села або міста, вул., буд. №) с. Бірчівка

3. Помер(ла) 23 листопада міс. 1933 р. 4. Чоловік, жінка (підкреслити)

5. Вік 20 (співали повних років мав)

6. Для дітей, що померли, не досявши до 1 р., точно зазначити: а) народилося 1 міс. 193 3 р. б) якщо у матері була померла дитина: перша, друга, або 3 батьки дитини живуть укупі, чи може розійшлися, батько помер, покинув родину, розлучився тощо 3 вік матері 20 років.

7. Громадянство померлого Українське 8. Національність Українська

9. Роднинний стан померлого: парубок, дівчина, удовець (а), одружений (а), розлучений (а) — (підкреслити).

10. Чи здобував прожиток сам, а як не сам, то хто утримував

11. а) Ремесло, промисел, посада та спеціальн. за ними. б) Якщо жив на кошти держави чи громадськ. організації, зазначити на якій саме (пенсія, стипендія тощо). в) Якщо жив з ин., дисер., точно зазнач. в яких саме.	<u>Хліборобство</u>
12. Стан за заняттями: робітник, с/вб., ремісник, кустар-кооперов. (чл. артілі) чи ні, торго-ць, помічник у закладі член родини тощо — зазначити який саме. Для с/вб. чл. господарств кооперативів чи чл. колгоспу (комуни, с/г. артілі, СОЗ'у)	<u>Робітник</u>
13. Назва підприємств, установи чи закладу, зазначити яке виробництво, де працює, служить або господарює	<u>Держ. Хлібоприймальний</u>

14. Де помер (удомо, в лікарні, дит. домі тощо) Діма Якщо вдома, то чи користувався в лікарської допомоги померлий (так, ні) 15. Причина смерті — зазначити докладно: Григор

Додано лікарську довідку №..... Чи може запис укладено на оголошеного від суду за померлого (так, ні).

Завантажено "А" 144x2x3

Завантажено "А" 144x2x3

ДАДО. — Ф. Р-6508, оп. 20, спр. 86, арк. 188.

Надійшла до редколегії 14.11.08

Л. В. Задорожна

Криворізький державний педагогічний університет

**УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ 30-х рр. ХХ ст. В УКРАЇНІ
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

Розглянуто проблему використання видів усної народної творчості, а саме співанок та частівок, як історичного джерела в дослідженнях доби Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Радикальні зміни в сучасному українському суспільстві, потреба в осмисленні історичного минулого, революційні зрушення в самій історичній науці не могли не позначитися на конкретно-історичних розвідках з новітньої історії України. Тим більше, що інтерес громадськості до таких подій, як голод 1932–1933 рр. у різних регіонах нашої держави неухильно зростає.

Оскільки сучасні історики проголошують вимогою часу пошук альтернативних офіційним архівним документам історичних джерел, пояснюючи повернення їхньої уваги від історії політичної, глобальної до історії соціальної, історії повсякденності, які спрямовані на реконструкцію ролі особи, на індивідуальний досвід і практику, хочеться запропонувати звернути увагу на методику використання загальнодоступних історичних джерел. Йдеться, передусім, про дослідження історичних мікропроцесів за допомогою більш інтенсивного використання методик усної історії, адже саме такий підхід надає можливості побачити світ у його «складності, нелінійності, багатомірності і водночас цілісності, змушує подивитись на хід історичного розвитку з позицій поліваріативності й альтернативності» [5, с. 115].

Мікроісторія як метод історичних досліджень досить часто звертається до вербальних історичних джерел. Для проведення досліджень новітньої історії України це є виправданим підходом, тому що, по-перше, саме такі джерела вирішують проблему недостатності архівних документів, серед яких є ще і досі малодоступні для більшості дослідників; по-друге, такий підхід спонукає до переосмислення інформаційної спроможності традиційних офіційних джерел на основі зміни дослідницьких пріоритетів; по-третє, таким чином активізується залучення до наукового аналізу джерел «другого порядку», передусім мало дослідженої усної народної творчості новітньої доби української історії.

Таким чином, можна стверджувати, що питання використання фольклору як історичного джерела доби Голодомору 1932–1933 рр. в Україні

є актуальним, передусім, тому що, по-перше, в офіційних партійних та державних джерелах слово «голод» не згадується взагалі; по-друге, тема голоду не підлягала обговоренню на будь-яких партійних зборах, тому не зафіксована у звітах і протоколах засідань; по-третє, про голод, від якого загинули мільйони, не можна було нічого сказати без ризику потрапити у концтабір [7, с. 266].

Сучасна українська фольклористика визначає усну народну творчість як художньо-словесну творчість народу в сукупності її видів і форм, де засобами мови збережено знання про життя і природу, давні культи і вірування; а також відбито світ думок, уявлень, почуттів і переживань [6, с. 18]. Основними ознаками цієї групи джерел є простонародна діалектна мова; усна форма творіння та побутування текстів; анонімість та колективність створення (автором є народ); народність (народними стають тільки ті джерела, які пройшли своєрідне шліфування з точки зору народного ставлення до моралі та життєвих засад); імпровізованість (фольклорний твір побутує в постійному русі і зміні залежно від ставлення до твору слухачів, власної фантазії тощо); варіативність (один твір побутує в кількох варіантах); традиційність (відносна незмінність фольклорних жанрів); відношення до дійсності (дійсність зображена крізь призму сприйняття народу, спрямованого на наближення до ідеалу); побудова сюжету на основі дій головного персонажа; збереження хронологічної послідовності розгортання подій [6]. Такі характеристики надали можливості вважати усну народну творчість об'єктом дослідження не тільки фольклористів, а й істориків та етнографів. Результатом довготривалих і численних досліджень учених стало усвідомлення того, що усна словесна творчість упродовж тисячоліть залишається чи не єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду українського народу, втіленням його мудрості, світогляду, ідеалів [4, с. 295].

До поетичного масиву фольклорних джерел належать народні пісні. На жаль, ця форма усної народної творчості досі мало вивчена істориками, хоча багато записувачів здавна фіксували народну пісню, вважаючи її, передусім, засобом формування національної самосвідомості українців.

Дослідження останніх років, що відбуваються в цьому напрямку, показують активне залучення джерел місцевого походження, яке сприяє поєднанню вивчення історії України з історією рідного краю. Саме такий підхід дає можливість одержати відповіді на питання: хто ми, чії діти, яких батьків. Традиційне наукове дослідження минулого конкретного регіону складається, передусім, з опису подій, які проходили на його території. Такий шлях виправдовується тим, що дослідження, які відбуваються у даному напрямку дозволяють конкретизувати ті чи інші явища, що сталися у вітчизняній історії. Процеси, які відбуваються в межах

окремих територій або поселень, розкривають проблеми загальнодержавного розвитку. Описуючи етапи національного історичного шляху в будь-якому регіоні, а також роль цих регіонів у історії нації в цілому, дослідник повертається до проблем загальнонаціонального минулого.

Таким чином, народні пісні, які з'явилися в окремому регіоні України та відбивали події певного історичного періоду, відіграють неабияку роль у дослідженні проблем історичного розвитку всього українського народу, допомагають у визначенні як загальних рис цього процесу, так і регіональних особливостей.

Голодомор 1932–1933 рр. в усній народній творчості – це тема, яка останнім часом привертає все більшу увагу як дослідників, так і української спільноти в цілому. Своєрідним історичним джерелом, що з'явилося в ту трагічну для українців добу, стали сатиричні пісні – співанки та частівки. Сатира і гумор були і залишаються невід'ємними рисами вдачі українців. Вони допомагали їм переборювати найприкріші життєві ситуації, виживати у часи скрути. Співанки як оперативна форма фольклору є лаконічним, точним і злободенним джерелом. Як відзначає І. Бугаєвич: «Ці дохідливі як гасла перлини гумору й сатири» своєчасно відгукувалися на події життя [1, с. 2]. Виконуючись на мотив звичайного речитативу вони викликали і викликають у людей щирі емоції і почуття – сміх, гнів, іронію, сарказм тощо. Їх можна вважати своєрідною публіцистикою, яка передуює іншим жанрам в осмисленні своєчасних життєвих ситуацій і має відповідне джерельне значення. Тексти співанок та частівок ніхто спеціально не вигадував. Вони з'являлися в народі як відповідна реакція на страшні реалії тогочасного існування. Фольклор розкривав ті явища і процеси, які дійсно переживали автори пісень. У співанках доби Голодомору 1932–1933 рр. найчастіше зустрічаються такі спільні мікросюжети: з'ясування причин Голодомору; про творців Голодомору; пограбування селян активістами та їх поведінка на селі, як сутність голоду в Україні; способи виживання селян та наслідки Голодомору; пошуки захисників українського селянства від голоду та від тих, кого селяни вважають винними у ньому.

Співанки, авторами яких є очевидці та безпосередні учасники подій Голодомору 1932–1933 рр., є важливим джерелом для з'ясування причин голоду. Наведені приклади переконують в тому, що ця тема є однією з ключових в українському фольклорі того періоду:

1. «Як був цар Микола-дурачок,
Був фунтик хліба – п'ятачок,
А як стала республіка –
Фунтик хліба – три рубліка,
Як став Совет – хліба нет» [2, с. 237].

2. «Жито та пшеницю вивезли
За границю,
А ячмінь і кукурудзу для
Радянського Союзу
І ще трошки буряків для
Радянських дураків» [9, с. 312].

3. «Комуністи на Вкраїну
Несуть чорну хмару:
Безневинним хліборобам
Голод – люту кару» [1, с. 3].

4. «Коли Ленін умирав –
Сталіну приказував,
Щоб людям хліба не давав,
Сала не показував» [8, с. 261].

5. «Нема хліба, нема сала,
Все комунія забрала.
Ні корови, ні свині –
Тільки Сталін на стіні» [8, с. 261].

Отже, однією з основних причин голоду в Україні народна пісня називає радянську владу і тих, хто її створив – комуністів та їх вождів.

Наступні свідчення переконливо ілюструють обізнаність українських селян щодо ролі конкретних керівних осіб в подіях, пов'язаних з голодом 30-х рр. XX ст. в Радянській Україні:

1. «Крупська грає на гармошці,
Сталін жарє гопака...
Дожилає Україна – по сто грам на їдака!»
(у перших колгоспах мали видавали по сто грамів збіжжя на трудодень) [1, с. 2].

2. «Ой, Постишев, вражий сину,
Всохли б тобі руки:
Як ти віддав Україну
На голодні муки...» [1, с. 3].

3. «Устань Ленін, подивися
До чого ж ми дожилися:
Хата раком, клуня боком
І кобила з одним оком» [9, с. 311].

Важливою деталлю у механізмі геноциду, здійсненого більшовицьким режимом, були сільські активісти. Саме вони з уповноваженими районних органів влади безпосередньо здійснювали накази компартійно-радянського керівництва. У співанках створено тип жорстокої людини-грабіжника, відзначається антигуманна сутність активістів:

1. «Ой, не піду за Пилипа,
Піду за «буксира»,
Бо у нього повно хліба
І масла, і сира!»

(«буксир» – ланка активістів-сільраджиків, які забезпечували проведення генеральної лінії партії на селі, іншими словами, бригади «для викачки хліба») [1, с. 3].

2. «Не дивуйся, братан,
Що ми комуністи,
Мужики нароблять хліба, а ми будем їсти» [3, с. 13].

Втративши надію на отримання заробленого хлібу, селяни самі почали шукати засоби порятунку. Співанки зберегли свідчення про раціона харчування селян тої страшної доби:

1. «Ой, ви, жорна мої
Щебетушечки – меліть з кори борошенце
На пампушечки...» [1, с. 3].

2. «В тридцять другому году ми вже їли лободу
Нема хліба, нема сала
Комсомолія забрала» [2, с. 237].

3. «У нашому колгоспі
Подохлого мерина
Три неділі люди їли –
Поминали Леніна» [3, с. 13].

Одним із способів виживання людей був канібалізм. Людоїдство стає тематичною основою багатьох співанок:

«А я діточок побила,
До схід сонця поварила.
Трактористу-молодцю
Наварила холодцю» [9, с. 310].

Голодні селяни, остаточно втративши віру в справедливість у час-тівках прогнозували своє жахливе майбутнє:

«Лежить Ленін у почоті,
А Сталін – в багноті,
Що робили куркулям,
Те буде бідноті» [2, с. 237].

У пошуках захисників українського селянства від голоду та від тих, кого вони вважають винними у трагедії, що сталася, автори співанок перетворюються на трибунів. Вони закликають людей до боротьби з владою під керівництвом таких ватажків, якими були Тарас Шевченко та Нестор Махно:

1. «Встань, Тарасе, з домовини,
Глянь на горе України: Пухнуть люди, мруть-конають –
Через сози погибають!»
(«СОЗ» – Товариство спільної обробки землі) [1, с. 3].

2. «Встав би батько Махно –
Не дав комуністам
Хліб мужицький відібрати
І в комуні їсти» [3, с. 13].

3. «Повстаньте, гнані та голодні,
Беріть кочерги й рогаці,
Женіть «буксира» з України
Не переводив би харчі» [1, с. 3].

Фактичний матеріал, зосереджений у частівках, переконливо свідчить про абсолютну байдужість вищої влади до страждань голодуючого населення. Навпаки, держава займалася хлібозаготівлями в голодуючій місцевості. Сюжети співанок свідчать і про те, як збіднюється духовний світ людини в ті часи. Журба, плач, безнадія та байдужість заповнюють людські душі. Світ звузився практично до одного – їжі.

Отже, досліджувані джерела усної історії українського народу свідчать про Голодомор 1932–1933 рр. як про явище, що завдало великої шкоди духовно-психологічному стану не тільки селянства, а й усієї української нації, «породивши синдроми страху і пасивності» [2, с. 356].

Таким чином, інформація, яку надають джерела усної історії, дозволяє уникнути схематизму в історичній реконструкції минулого, оцінити його з конкретних, антропоцентричних позицій. Фольклор як історичне джерело дослідження доби Голодомору 1932–1933 рр. в Україні спонукає до змін дослідницької перспективи й урізноманітнює коло об'єктів вивчення.

Бібліографічні посилання

1. Бугаєвич, І. «Пухнуть люди, мруть-конають...» / І. Бугаєвич // Українська культура. – 1993. – № 5-6. – С. 2–3.
2. Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 рр. на Криворіжжі / Упоряд. О. О. Мельник. – Кривий Ріг, 2003.
3. Дожилося Україна...: Народна творчість часів Голодомору і колективізації на Україні. – К., 1993. – С. 13–22.
4. Історичне джерелознавство: Підручник / А. Я. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К., 2002.
5. Коляструк, О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний та методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Х., 2008.
6. Лановик, М. Б. Українська усна народна творчість: Підручник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – К., 2001.
7. Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А. Г. Слісаренко, В. І. Гусєв, В. П. Дрожжин та ін. – К., 2000.
8. Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. / Авт. колектив: П. П. Панченко (керівник), М. М. Вівчарик, А. І. Голуб, М. А. Журба та ін. – К., 2003.
9. Яценко, А. Голодомор 1932–1933 рр. в усній народній творчості / А. Яценко // Пам'ять століть, відтворена у слові. – К., 2003. – С. 308–313.

Надійшла до редколегії 14.11.08.

VII. КРАСЗНАВЧІ ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВЧІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

УДК 94 (477) «1930»

Л. М. Голубчик

*Дніпропетровський обласний центр з охорони
історико-культурних цінностей*

НЕРУХОМІ ОБ'ЄКТИ ЖЕРТОВНОЇ СКОРБОТИ – СВІДКИ ГОЛОДОМОРУ

Розглянуто проблему охорони нерухомих пам'яток історії, пов'язаних з історією Голодомору 1932–1933 рр. на території Дніпропетровської області.

Збереження національної пам'яті – важливий фактор консолідації українського суспільства, умова формування історичної свідомості та власної ідентичності народу.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні завжди залишиться в пам'яті українців однією з найстрашніших сторінок нашого минулого. Це історичне явище, внаслідок якого нація стала жертвою страшного злочину, має визначення – сплановані, системні заходи тоталітарного режиму.

На вшанування пам'яті мільйонів громадян, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 рр. Указом Президента України В. А. Ющенка 2008 рік проголошено Роком пам'яті жертв Голодомору [4].

Владою колишнього СРСР протягом багатьох десятиліть заперечувався факт штучного і цілеспрямованого Голодомору, тому на сьогодні залишаються нерозв'язаними різні проблеми, пов'язані з Голодомором. Це і визначає напрями практичної діяльності і завдання, які стоять перед нами. Історики, науковці, публіцисти та інші фахівці розшукують, вивчають архівні документи, збирають і систематизують свідчення очевидців Голодомору.

Свою частку у розкриття теми Голодомору вносять фахівці пам'яткоохоронної справи Дніпропетровської області. У цій роботі можна виділити два основних напрями. Це, по-перше, розширення доказової бази Голодомору і, по-друге, увічнення пам'яті його жертв.

У відповідності до Закону України «Про охорону культурної спадщини» до історичних об'єктів культурної спадщини відносяться як окремі поховання, так і некрополі загиблих внаслідок політичних репресій на території України. Ці місця є складовою частиною національної пам'яті [1].

Планом заходів на 2007–2008 рр. у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України передбачено організувати роботу з виявлення і взяття на облік місць масового поховання та окремих могил жертв Голодоморів [2].

Тому Дніпропетровський обласний центр з охорони історико-культурних цінностей як фахова установа, що працює в пам'яткоохоронній галузі, планомірно проводить обстеження районів області з метою виявлення місць поховань жертв Голодомору. На теперішній час робота триває. Обстежено 10 з 22 районів області, а саме: Магдалинівський, Павлоградський, Дніпропетровський, Петриківський, Царичанський, Солонянський, Софіївський, Новомосковський, Петропавлівський, Покровський райони.

Робота з виявлення місць поховань кропітка, адже у кожному селі необхідно знайти свідків трагедії, отримати від них інформацію, обстежити за наданою інформацією місця поховань жертв Голодомору. Але у разі відсутності свідків обстеження кладовищ проводиться самотужки.

Результати роботи свідчать: у кожному з обстежених районів є місця поховань жертв – матеріальні докази Голодомору. Виняток складає лише Софіївський, де відсутність інформації про могили загиблих від голоду людей пояснюється близькістю до промислових територій Криворізького залізничного басейну. Невелика кількість місць поховань виявлена в районах, які тяжіють до міст та промислових зон. Це – Павлоградський та Дніпропетровський райони. Більше поховань виявлено у сільськогосподарських районах (Магдалинівський, Царичанський, Новомосковський).

Досвід польової роботи свідчить, що у переважній більшості випадків конкретне місце поховання жертв Голодомору встановити дуже важко. Пояснення цьому – втрачений час, оскільки протягом багатьох десятиліть замовчувалось, заперечувалось існування Голодомору, ви-

корчувувалась пам'ять про його існування із свідомості людей, знищувались і матеріальні свідчення цього явища, якими і є місця поховань. Знищувалось не прямою дією, а замовчуванням.

Унаслідок такої політики ми стикаємось з тим, що місця поховань померлих від голоду здебільшого не мають позначок і в кращому випадку виокремлені на місцевості рівчачками або стовпчиками. У небагатьох випадках на табличках, встановлених у минулі часи на могилах, вказана причина смерті. Наприклад, на братській могилі в Дніпропетровському районі, смт. Кіровське, вул. Горького: «Замученим голодом землякам нашим»; на братській могилі в Магдалинівському районі, с. Мусієнкове: «Хвостик Феодосії Павлівні, її синам – Прокопу, Івану та іншим односельцям померлим від голоду в 1933 р.»; на братській могилі в Новомосковському районі, с. Висвятське: «Здесь покоится прах: Мережко Никита Павлович, Фекла Егоровна, Окулина Никитовна. Скончались – май 1933 г.».

Досліджені нами місця поховань жертв Голодомору можна поділити на:

1. Братські могили – місця поховань жертв в одній могилі, яка має візуальні ознаки. Братські могили знаходяться як на кладовищах, так і на території сіл поза межами кладовищ. Прикладом братських могил є могила у Петриківському районі, Хутірській сільській раді, с. Хутірському по вул. Береговій (понад річкою, на околиці городу Івана Прокоповича Рудовола). Братські могили жертв Голодомору розташовані також на полях біля сіл, наприклад, у Царичанському районі, на околиці с. Прядівка був колодязь, в який, за свідченням сільського голови Миколи Івановича Алексеєнка, у 1932–1933 рр. скидали померлих від голоду мешканців села. Тут у 1990 році на місці колодязя встановлена плита (на основу колодязя нагорнуто земляний насип). На меморіальній дошці напис: «Пам'яті жертв голоду 1933 р.». Всього встановлена 51 братська могила.

2. Місця поховань – ділянки старих кладовищ, які не зберегли візуальних ознак, але були вказані свідками Голодомору – в переважній більшості обстежених сіл.

3. Індивідуальні могили з написами про загибель від голоду. Наразі їх зафіксовано більше двох сотень.

Робота з виявлення місць поховань жертв Голодомору буде продовжена фахівцями-пам'яткоохоронцями у наступні роки.

Увічнення пам'яті жертв Голодомору може бути здійснено через впорядкування місць поховань жертв Голодомору. Ця вимога прописана у Концепції Загальнодержавної національно-культурної про-

грами дослідження Голодомору 1932–1933 рр. Відповідно до Законів України «Про місцеві державні адміністрації» та «Про місцеве самоврядування в Україні» завдання охорони та впорядкування пам'яток покладаються на органи місцевої влади. Тому інформація про щойно виявлені об'єкти історичної спадщини пов'язані з Голодомором передається нами на місця – у райони області – для проведення відповідних заходів.

З метою увічнення пам'яті жертв Голодомору нами складається реєстр конкретних місць поховань, який увійде складовою частиною у проект реєстру пам'яток історії Дніпропетровської області.

Статті про місця поховань будуть включені у багатотомне енциклопедичне видання «Звід пам'яток історії та культури. Дніпропетровська область».

Таким чином, пошукова робота, що проводиться нами, та її здобутки – це наш вклад у збереження національної пам'яті щодо Голодомору 1932–1933 рр.

Бібліографічні посилання

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р. № 1805-III // Відомості Верховної Ради, 2000. – № 39. – Ст. 333, ст. 2.

2. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів на 2007–2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» від 21.11.2007 р. № 1026 – р // www.rada.gov.ua.

3. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення концепції Загальної державної національно – культурної програми дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року» від 27.02.2008 р. № 364 – р // www.rada.gov.ua.

4. Указ Президента України «Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору» від 24.11.2007 р. № 1144/2007 // www.rada.gov.ua.

Надійшла до редколегії 12.11.08.

В. І. Лойк, М. Е. Кавун

Інститут геотехнічної механіки НАН України

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**СЕВАСТОПОЛЬСЬКИЙ ПАРК МІСТА ДНІПРОПЕТРОВСЬКА –
МІСЦЕ ПОХОВАННЯ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.**

Введено до наукового обігу джерельні матеріали – документи діловодного характеру, що засвідчують факти масових поховань жертв Голодомору 1932–1933 рр. на території Севастопольського кладовища (нині – парку) м. Дніпропетровська. Поставлено питання про належне увічнення пам'яті загиблих.

Серед багатьох аспектів вивчення перебігу та наслідків Голодомору 1932–1933 рр. на теренах Степової України, однією з найбільш актуальних та гострих є проблема локалізації місць поховання жертв цієї жахливої трагедії. На території сучасного Дніпропетровська ніколи не проводились системні дослідження таких місць поховання.

Дана стаття має на меті ввести до наукового обігу невідомі архівні джерела про поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. на території Севастопольського кладовища міста Дніпропетровська та привернути увагу громадськості до проблеми належного увічнення пам'яті загиблих. Завданнями статті є: 1) подати фактологічну інформацію з цього приводу, отриману в результаті опрацювання діловодних джерел з фондів Державного архіву Дніпропетровської області; 2) спробувати дати характеристику конкретних причин, які призвели до масових поховань «правопорушників» на Севастопольському кладовищі «міста Дніпропетровського» в 1933 р.; 3) проаналізувати факти масових поховань 1933 р. в контексті історії Севастопольського меморіального комплексу Катеринослава-Дніпропетровська.

Історіографії місць поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. на території міста Дніпропетровська практично не існує, і ця стаття відкриває цю сторінку міської історії. Натомість існує цілий пласт публікацій, присвячених історії Севастопольського кладовища Катеринослава-Дніпропетровська, останньою з яких є детальна праця одного з авторів цієї статті [2].

Джерельною базою статті стали джерела діловодного характеру, виявлені в 2006 р. у фондах Державного архіву Дніпропетровської об-

ласті, а саме протоколи допиту свідків та рапорти працівників міської прокуратури Дніпропетровська (опубліковано в додатку). Зазначимо, що частина цієї інформації вже була опублікована в нарисі одного з авторів цієї статті [4].

Отже, згідно з комплексом документів, виявлених у фондах ДАДО, в 1933 р. Севастопольське міське кладовище, яке тоді функціонувало як діюче, стало місцем нових масових поховань, пов'язаних з подіями Голодомору 1932–1933 рр. Проаналізуємо обставини, що привели до такого розвитку подій.

У березні 1933 р. міський прокурор Дніпропетровська, свідчать архівні документи, отримав доповідну записку такого змісту. На Севастопольському цвинтарі є не закопані могили, що належать Центральній Промколонії та БПУ (будинку попереднього ув'язнення). Сторож цього цвинтаря розповсюджує небажані чутки про те, що, під час поховання «своїх» померлих БПУ не загорнуло як слід ями і було видно кінцівки трупів. Розповсюдження небажаних чуток, на думку прокуратури, було небажаним. Справу доручено народному слідчому, який досить швидко виконав свою роботу.

Та спочатку кілька слів про Дніпропетровську промколонію та БПУ, сталих на той час постачальників кладовища. До трудових колоній, разом з БПУ, спрямовувалися переважно «правопорушники» із районів. Дев'яносто відсотків справ – згідно постанов центральної влади тих років – проти селянства (боротьба з куркулем, саботажі, крадіжки колгоспного майна-зерна і т. ін.). А вже звідти в'язні етапувалися на Біломорканал, на Північ, БАМ, лісозаготівлі чи уральські копальні.

Про побут ув'язнених Центральної Дніпропетровської промколонії, однієї з головних колоній України, дізнаємося із доповіді начальника колонії Баранова обласному прокурору. Калорійність їжі (добова) знизилась у лютому 1933 р. до 38 ккал (за відсутністю хліба). У січні – лютому померло до 300 осіб, разом із попереднім роком – склало 700 осіб [3, с. 193].

Отже, сторож стверджує, що «невпорядковані» могили належать промколонії, а промколонія – що вони належать Радлікарні (радянська лікарня – це 1-а міська лікарня, т. зв. «Червоний хрест» на вул. Короленка).

Факти, зібрані слідчим, реанімують зловісні картини минулого. Під час обходу кладовища сторож побачив групу молоді. Наблизився. З'ясувалося, що на ділянці, закріпленій за БПУ, в ямі (не вживається навіть слово «могила») було видно кінцівки рук та ніг і одна голова. Сторож розігнав молодь, взяв лопату, прикинув трупи землею і сповістив Баранова. Той вислав робітників, і вони вже засипали могилу як

слід. Вони ж розповіли сторожу, чому так трапилося – повинні були тієї ж ночі довести в цю яму ще декілька трупів, але не встигли цього зробити. Такий перебіг справ підтвердив і свідок, який вранці прямував на станцію Лоцманська – дві могили в напрямку на станцію, недалеко від канави-провалля, були не загорнені землею і в одній видно було кінцівки людських тіл.

Представники колонії до того ж стверджували, що сторож їх шантажує, щоб отримати від Промколонії продукти харчування – заявляє міськраді й комунгоспу, що це могили колонії. Такий був час. І хоча сторож визнав, що одержав якось копчену рибу і трохи цукру, слідчий визнав винною колонію, не покарав сторожа, і може й був правий.

Ще один з неспинних потоків померлих, що вливався у Стікове водоймище Севастопольського кладовища, протікав через уже згадану Радлікарню.

У січні 1933 р. на центральному базарі Дніпропетровська (Озерка) була зафіксована велика кількість декласованого елемента (за версією міліції і прокуратури), який займався дрібними крадіжками. У лютому міськрада постановила відокремити в кінці міста в районі Казанської церкви (нагорі Казанської вулиці, нині К. Лібкнехта, на місці кільця трамваю 4-го маршруту), бараки для фільтрації цього елемента. Впродовж двох з половиною місяців міліцією було залучено до тих бараків біля 5000 осіб, включно 1245 дітей. Сталося так, що «в бараках разом знаходилися чоловіки, жінки, діти. Гарячої їжі не одержували, не було води, не було санобробки». Скільки це продовжувалося – невідомо, але більше, ніж 10 діб, бо «багато дітей залишалося в бараках протягом 10 днів, коли треба було розподілити їх по дитбудинкам за 1-2 дні». Далі автор (міський прокурор) знайомить міськпартком з тим, куди ця сила людей була спрямована (серед них 342 осіб – до міськлікарні) і розповідає про успішне розв'язання основної проблеми: «Що торкається справи вчасної ізоляції трупів, як по місцю, так і в бараках, та доставки їх в морг і своєчасного поховання. Особи, що припустили перевозку до моргу живих разом з мертвими в одній підводі, а також несвоєчасне поховання трупів, в наслідок чого на кладовищі були випадки, коли не зовсім закопували мертвих, притягнуті до кримінальної відповідальності. Їх засуджено від 3 місяців примусової праці до позбавлення волі на півтора роки. Зараз ця справа покращала і за останній час таких випадків не спостерігається, в моргу щоденно провадиться ховання трупів, мається зокрема підвода з ящиком, кладовище огорожено дротом, за цією справою своєчасний нагляд веде головний лікар Радлікарні. За час лютий-квітень через морг поховано 1200 трупів. Травень 1933 р.» [4, с. 169].

Таким чином, від суспільства було відокремлено декілька тисяч зголоднілих людей, котрі дошкутильгали, чи й доповзли до базару вже завдяки одному тільки запаху їжі. Вони ізолюються, й позбавляються вже не тільки можливості підібрати з бруку хоч ботвину, що вислизнула зі шпарини якоїсь брички, а й води.

Перед нами дуже рідкісний за відвертістю документ, який підтверджує відправку «до моргу живих разом з мертвими». Відносно «несвоєчасного поховання трупів» не важко впізнати буквальне відтворення історії з промколонією. Мабуть, таке ставлення до померлих існувало повсюди.

Якщо до 1200 додати 342, направлених прямо до міськклікарні, зваживши на те, що вони не були іллями муромцями, маємо тридцятивідсоткову відфільтрацію людей, затриманих на базарі, на той світ. Контингент був той же, що і в промколонії, тільки цього разу селяни дісталися в місто непримусово, спонукані вже згаданою нездоланою хворобою.

Таким чином, на початок 1933 р. Севастопольське кладовище Дніпропетровська поповнилося більше ніж двома тисячами жертв голоду. І це свідчення тільки з двох офіційних паперів. Очевидно, здобуток за весь 1933-й становив набагато більше – «підвода з ящиком» продовжувала пересуватися. Звісно, на Севастопольському кладовищі осідали найслабкіші, жінки, діти, а міцні – розпорошувалися по безкрайніх теренах Союзу й ніякому обліку вже не підвладні.

Стосовно Севастопольського міського кладовища, то нові поховання під час Голодомору 1932–1933 рр. стали вже четвертим за хронологією шаром поховань на ньому.

Виникнення Севастопольського кладовища пов'язане з подіями Кримської війни середини XIX ст. та її роллю в житті досить молодого Катеринослава. Під час Кримської війни 1853–1856 рр. Катеринослав – перше велике губернське місто на півночі від Кримського півострова – став стратегічно важливим тиловим центром. У найкоротший термін на території Катеринославщини розгорнулася велика мережа тимчасових шпиталів. У Катеринославі для цієї мети пристосували палац Потьомкіна (нині Палац культури студентів ДНУ), «богоугодные заведения» (обласна лікарня ім. Мечникова), спеціально облаштували лазарети.

Померлих у катеринославських лазаретах солдатів, матросів та офіцерів Кримської війни ховали на кладовищі «Богоугодных заведений», яке стихійно утворилося на південно-східному схилі головного міського пагорба, т. зв. Соборної гори (тоді не був забудований).

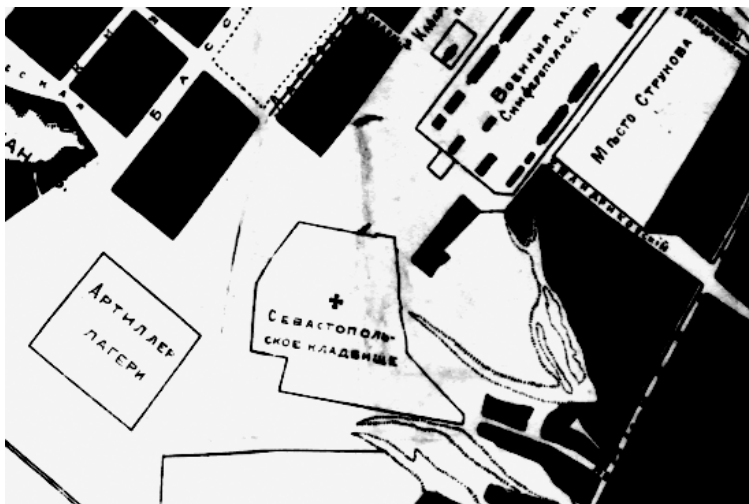
Питання про те, скільки воїнів Кримської війни знайшли вічний спокій у Катеринославі, є одним із найбільш дискусійних в історіографії історії міста середини XIX ст. В історико-краєзнавчій літературі традиційно поширена думка, що на території Дніпропетровська поховано близько 40 тис. солдатів – жертв того кровопролиття. Відмітимо, що в катеринославських шпиталях умирали (і тут же були поховані) не тільки російські військові, а й їхні супротивники – військовополонені – англійці, французи і турки із союзницького експедиційного корпусу. Збережені історичні джерела не дозволяють переконливо спростувати цифру 40 тис. осіб, але й не підтверджують її. У Катеринославі в 1859 р. мешкали 16 928 осіб, разом з тим у 1855 р. в місті перебувало більше 11 тис. хворих і поранених. Чимало з них померло і поховано на кладовищі, яке одержало назву Севастопольського. Тому цифра не більше 10 тис. осіб здається реальнішою, але й вона вражає – адже це практично населення Катеринослава того часу (детальніше див. [2]).

Стихийне кладовище одержало назву «кладбище Севастопольцев». У 1863 р. на захід від території колективних поховань «кладбища Севастопольцев» була зведена невеличка кам'яна каплиця Воскресіння Лазаря (перебудована згодом на церкву).

Уже до 1870 р. на захід від військових могил навколо Лазаревської церкви утворилося друге за значенням цивільне кладовище Катеринослава (рис. 1), у назві якого – Севастопольське – збереглася згадка про події Кримської війни. Наприкінці XIX ст. кладовище «стало приймати все более и более благообразный вид». У 1888 р. на захід від цивільного кладовища виділили ділянку для поховань воїнів міського гарнізону, що надалі підтримувалася в зразковому стані (до революції 1917 р.).

Отже, Севастопольський некрополь має декілька нетотожних територіальних і хронологічних шарів поховань.

На території Севастопольського кладовища наприкінці XIX – на початку XX ст. ховали знаменитих осіб – Олександра Миколайовича Поля (промисловця і мецената, пом. 1890 р., відданий землі у склепі Лазаревської церкви); Адріана Кашенка (історика і суспільного діяча, пом. 1921 р.). У 1893 р. тут був похований Іван Манжура – український етнограф і поет. У 1902 р. «рядом с воспетыми ею героями» (як зазначалося в тогочасних джерелах) знайшла собі вічний спокій відома письменниця, А. П. Валуєва, народж. Мунт, автор книги «Севастополь и его славное прошлое». Звертала на себе увагу й могила начальника Севастопольської фортеці Пахомова, відданого землі з усіма військовими почестями в 1912 р. на ділянці військового кладовища.

**Рис. 1. Севастопольське кладовище на плані м. Катеринослава 1898 р. Російський державний історичний архів.
З колекції М. Е. Кавуна.**

Севастопольське міське кладовище функціонувало до початку Великої Вітчизняної війни, хоч інтенсивність поховань у першій половині ХХ ст. суттєво зменшилася (територія кладовища остаточно зафіксувалася, не маючи тенденції до збільшення). Відомостей про окреме існування військового кладовища після 1917 р. ми не маємо. У 1941 р. під час оборони міста згоріла Лазарівська церква. Проте коробка споруди лишилася цілою та була придатною для відновлення. Такий висновок випливає з документа, що зберігається в обласному архіві. Це рішення виконкому облради від 30 грудня 1952 р. забрати у церковної громади та передати Дніпропетровському будівельному інституту для влаштування спортзалу Хрестовоздвиженський храм (уперше переданий цьому навчальному закладу в 1939 р., але під час війни богослужіння відновилися). У документі сказано, що в разі потреби громади в молитовній споруді можна «пристосувати для цих цілей збережену коробку колишньої церкви без дзвіниці та бань на Севастопольському кладовищі» [5, арк. 83].

У 1946 р. рішенням міськвиконкому Севастопольське кладовище закрили. До 1955 р. (100-річчя завершення Севастопольської оборони) на території колишнього кладовища був створений Севастопольський парк із меморіальним комплексом у центральній частині. Керував проектом відомий дніпропетровський архітектор О. Б. Петров. У центрі

колишнього кладовища, на місці руїн Лазаревської церкви, з'явився пагорб, на якому зведений монумент із білого інкерманського каменю. Неподалік центрального пам'ятника, на лінії Севастопольської вул., споруджена тріумфальна арка (є відомості, що її звели першою з усього комплексу – в 1946 р.) і прокладена алея Героїв (спочатку із живописними зображеннями Даші Севастопольської, матроса Кошки, Миколи Пирогова та інших осіб, що здобули славу під час оборони Севастополя). У 1977 р., провівши капітальну реконструкцію всього комплексу, замість картин установили вісім скульптурних портретів.

Після 1991 р. Севастопольський парк і меморіальний комплекс прийшли в занепад і стали стрімко руйнуватися. У ніч з 7 на 8 березня 1997 р. за незрозумілих досі обставин була зруйнована тріумфальна арка – один з двох вузлових об'єктів комплексу. У цей же час зникли бронзові фрагменти головного монумента (частини букв меморіального напису та військової атрибутики). Близько 1997 р. на території кладовища виритий великий котлован для зведення релігійного центру однієї з нетрадиційних громад (адвентистів сьомого дня), північний кінець території парку тоді ж забудований гаражами мешканців сусіднього багатоповерхового будинку.

На початку травня 2008 р. була проведена церемонія відкриття парку після реконструкції. Реконструкція носила фрагментарний та здебільшого косметичний характер. Відзначимо, що був відреставрований головний монумент з відновленням на ньому присвятного напису з металевих літер. Заново встановлені підписи українською мовою під усіма бюстами героїв Севастопольської оборони, виконані з чорного граніту (старі були виготовлені з металу та російською мовою). Територія парку була впорядкована, доріжки заново заасфальтовані, а з боку вул. Севастопольської по всій довжині території парку встановлена нова капітальна огорожа.

Уже в останні роки інститутом «Дніпроцивільпроект» розроблений сучасний план реконструкції кладовища-парка. Він враховує багато побажань і розв'язує низку як історичних, так і естетичних проблем. На жаль, наведені явища в ньому не відображені. Ще не пізно – місто не має грошей на перебудову, ще є час на доповнення проекту комплексу пам'ятним знаком на честь безневинних жертв Голодомору.

Отже, документально зафіксовані поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. на Севастопольському кладовищі є одним із чотирьох шарів поховань на цьому меморіальному комплексі, перетвореному в 1950-х рр. на парк.

Постає питання про конкретну територіальну локалізацію місць поховання загиблих від Голодомору в період 1932–1933 рр. на колишньо-

му Севастопольському кладовищі. При розгляді цього питання передусім слід враховувати, що територія кладовища до його закриття займала значно більший простір, ніж межі сучасного Севастопольського парку. Масиви поховань простягалися значно далі на схід та південний схід. Ці ділянки кладовища були забудовані протягом 1950–1960-х рр. – нині територія вул. Сімферопольської від Лоцманського узвозу до вул. Спаської, пров. Люблінський, Черновицький та Балашовський.

З усіх виявлених документів лише в одному містяться більш-менш конкретні вказівки на місце поховання. Це протокол допиту очевидця – робітника І. В. Хоменка. Тут чітко вказано про «могили в напрямкові, що веде на Лоцманську станцію, що недалеко від канави-провалля» (див. у додатку). У сучасній топографії Лоцманська станція – це вокзал «Дніпропетровськ-Південний»; напрямок, що веде на станцію – Лоцманський узвіз. «Канава-провалля» згадана в документі, – частково засипана; вона починалася від рогу сучасного Лоцманського узвозу та початку вул. Сімферопольської. Таким чином, за відсутності на цей час іншої детальної інформації, місце поховання загиблих жертв Голодомору 1932–1933 рр. на Севастопольському кладовищі можна визначити на південно-східній околиці сучасного Севастопольського парку біля вул. Сімферопольської, можливо, включаючи сучасну ділянку приватної забудови між парком та Лоцманським узвозом. Саме в цій місцевості (рис. 2), на нашу думку, необхідно встановити пам'ятний знак загиблим.

Рис. 2. Ділянка Севастопольського парку поблизу вул. Сімферопольської. Наймовірніше місце поховань жертв Голодомору 1932–1933 рр. Фото В. І. Лойка. Жовтень 2008 р.

Таким чином, результати аналізу документів, виявлених у фондах Державного архіву Дніпропетровської області, документально підтверджують факти масових братських поховань жертв Голодомору 1932–1933 рр. на Севастопольському кладовищі міста Дніпропетровська в районі перетину сучасних вул. Сімферопольської та Лоцманського узвозу. Місце цих поховань, на нашу думку, обов'язково має бути відзначене окремим пам'ятним знаком.

Знайдені діловодні документи початку 1930-х рр. відзначаються дійсно жакливою грамотністю та еkleктизмом орфографії, що проявляється у постійному перемішуванні слів українською та російською мовами, у досить частій неузгодженості окремих слів у реченнях, а також у хаотичному застосуванні розділових знаків. При публікації документів ми вирішили повністю зберегти стиль, орфографію та синтаксис оригіналу.

Бібліографічні посилання

1. Директивы и циркуляры Народного комиссариата юстиции УССР, Генерального прокурора республики и Главного управления рабоче-крестьянской милиции УССР об охране урожая от расхищения, о борьбе с самосудами, о правильном ведении судебных дел и по другим вопросам. 02.01.1932–28.12.1933 гг. – 617 л. // Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 1. – Далі: ДАДО.

2. Кавун, М. Е. Історія Севастопольського меморіального комплексу Катеринослава-Дніпропетровська в контексті культурних трансформацій міста ХІХ – поч. ХХІ ст. / М. Е. Кавун // Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. / Ред.кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2006. – Вип. 3. – С. 135–152.

3. Лойк, В. І. Дніпропетровська промколонія / В. І. Лойк // Спадщина: Зб. наук. статей до 80-річчя Державного архіву Дніпропетровської області / Ред.: Н. В. Киструська, Н. Л. Юзбашева. – Д., 2008. – Вип. 2. – С. 191–204.

4. Лойк, В. Стіксове водоймище – дніпропетровський міський «Севастопольський парк» / В. Лойк // Січеслав. – 2007. – № 2. – С. 167–173.

5. Решения исполкома Днепропетровского совета (4 января – 31 октября 1952 г.) // ДАДО. – Ф. 3383, оп. 5, спр. 65, арк. 1–230.

У. С. Р. Р. -Н. К. Ю. Народній слідчій І району м. Дніпропетровського 20 – VI – 33 р. № 197	До МіськПрокурора Дн-Петровського ¹ т. Прокопенко (особисто).
---	--

Доповідна Записка

Повертаючи В/пропозицію за № 630/т вкупі з переведенням мною розслідом про те, що на Севастопільському цвинтарі є трупи не закопані як слід у могилах належних П. Т. У. та що буцім-то сторож цього цвинтаря розповсюджує небажані чутки по адресі П. Т. У.

Доношу, що розслідом дійсно встановлено, що в квітні 1933 р. П. Т. У. утворюючи вночі похорони своїх померлих не загорнуло як слід ями і було видно кінцівки трупів, що виявив сторож цвинтарю Руденко, який загорнув цю могилу і про це доповів Начальнику П. Т. У Баранову особисто по телефону та попередив останнього, щоб в майбутньому цього не траплялося, що НачПТУ Баранов вважає за розповсюдження по адресі П. Т. У. небажаних чуток, але це розслідом не стверджено і з'являється зословщиною з боку Баранова.

Находжу, що цей розслід розпочався з міркувань Баранова щоб як можна так висловитися звалити свою вину на іншого.

19/VI 33 р. № [номеру та підпису немає]

Вверху: Таємно До наряду 20/VI-33 Прокопенко.

Оригінал. Рукопис.

ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 1, арк. 517.

У. С. Р. Р. -Н. К. Ю. Таємна частина Дніпропетровської Обласної Прокуратури 13/IV 1933 р. № 630/т м. Дніпропетровське Проспект К. Маркса, № 20	Таємно. ДО НАРСЛІДЧОГО І району.
--	-------------------------------------

При цьому надсилається листування, яке надійшло від Дніпропетровського ПТУ 8/IV за № 187 про те, що на Севастопільському кладовищі є трупи закопано не так, як треба, а сторож цього кладовища розпо-

¹ Форма написання нової назви міста Катеринослава. Після перейменування з 1926 р. і до середини 1930-х рр. в українській транскрипції вживалася форма «Дніпро-Петровське» або «Дніпропетровське», згодом трансформувалася у звичне – «Дніпропетровськ».

всюджує чутки, що це ті могили, які закопує Промколонія, в той час, як ці могили були на участку Радлікарні.

Міськпрокуратура пропонує перевести розслідування та винних при-
ятти до права.

ПІДСТАВА: Резолюція Міськпрокурора т. ПРОКОПЕНКА.

Зав. таємною частиною Соловйова

Оригінал. Машинопис. Підпис – автограф.

ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 1, арк. 518.

У. С. Р. Р. Н. К. Ю. – У. П. Т. У. Дніпропетровська Центральна ПРОМКОЛОНІЯ та Будинок Попереднього Ув'язнення Спецчастина 8/IV 1933 р. № 187	<u>Секретно.</u> НАЧАЛЬНИКУ ОБЛОТДЕЛА Г. П. У. Копия ОБЛПРОКУРОРУ ФРАКЦИИ Р. К. И. ГОРСОВЕТУ
---	--

Днепропетровская Центральная Промколония и Д. П. З. сообщает, что нами обследованы могилы на Севастопольском кладбище, где похоронены трупы, каковые вывозились Промколонией за последнее время.

При обследовании было выявлено, что могилы зарыты как полагается.

Что-же касается слухов, яко-бы могилы рухнули и видны части трупов, то оказалось, что эти провокационные слухи разпускает сторож Севастопольского кладбища.

На мой вопрос, зачем последний занимается такими неверными слухами, последний ответил, «як дасте пайок та хліб, тоді я скажу, що ці могили не Промколонії».

Считаем, что слухи, каковые распространяет сторож Севастопольского кладбища не на чем не обоснованы и не подтверждены, и что это делается сторожем с умыслом для того, чтоб он мог получить незаконный паек.

А посему Днепропетровская Центральная Промколония просит принять соответствующие меры к устранению подобных провокационных слухов.

ПРИЛОЖЕНИЕ: копия докладной записки Политинспектора т. АГИ-БАЛОВА и Председателя Профкома Фрумкина.

Начальник Центральной Промколонии и ДПЗ

г. Д/Петровска Баранов

Начальник Спец-Частины Кричевский

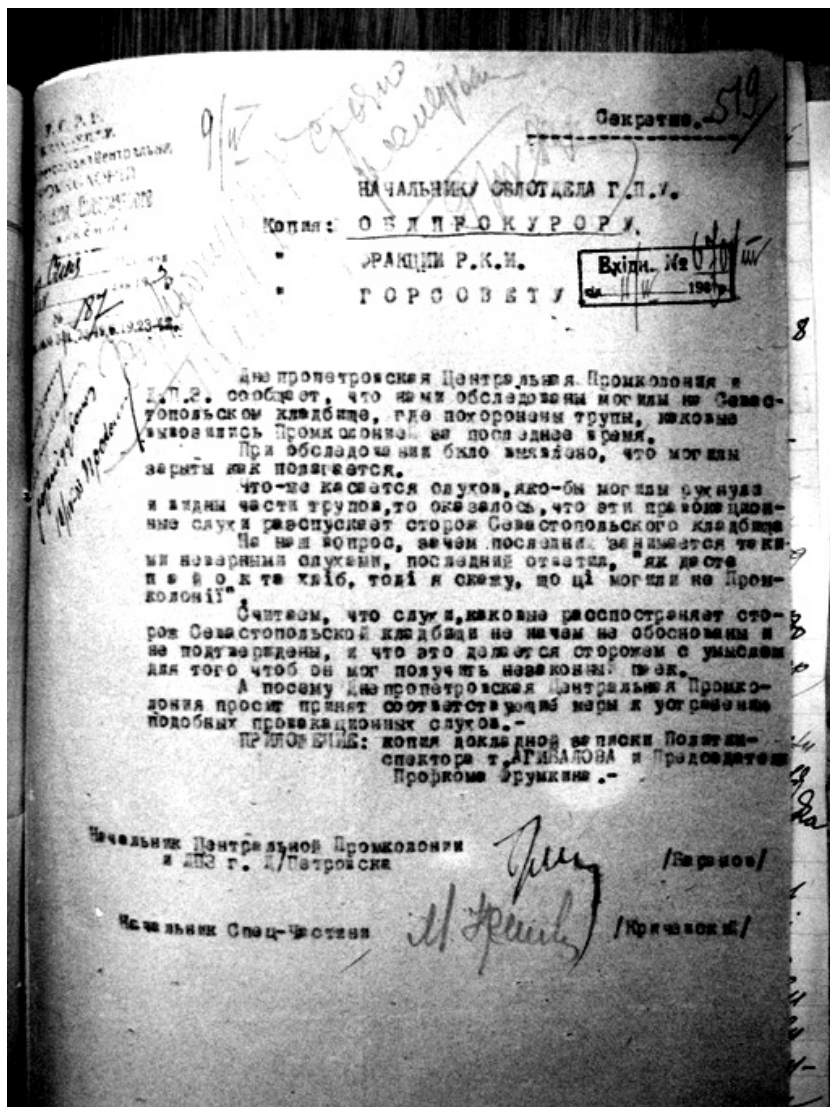
На документі накладено дві резолюції:

«Гор. Прокуратуре срочно произвести расследование [підпис нероз-
бірливий]»

«Нарслідчому для переведення розслідування 10/IV-33 р. Прокопенко».

Оригінал. Машинопис. Підписи – автографи.

ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 1, арк. 519.

Репорт начальника Центральної Промколонії і БПУ
м. Дніпропетровська Баранова про огляд могил на
Севастопольському кладовищі, де «поховані трупи, які вивозилися
Промколонією за останній час». 8 квітня 1933 р.
Державний архів Дніпропетровської області.

Копия.
Начальнику Днепропетровской Промколонии
Политинспектора т. АГИБАЛОВА
и председателя профкома т. ФРУМКИНА

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

Согласно Вашего личного распоряжения от 5/IV-33 г. об обследовании могил на кладбище, где похоронены правонарушители 6/IV-33 г. Нами были обследованы все могилы, где на месте было установлено, что могилы оказались в надлежащем состоянии, т. е. зарыты, как это полагается.

Что-же касается тех слухов, которые имели место, якобы могилы не зарываются, и что видны трупы – это не верно. Обвалившихся могил где похоронены правонарушители нет ни одной, но что рядом с нашим участком похоронены трупы Совбольницы, то таковые в безобразном состоянии и обвалены, а сторожа кладбища желая получить от Промколонии себе продукты питания заявляют Горсовету и Коммунхозу, что мол эти могилы ДОПра.

Мы считаем, что такое явление со стороны сторожа является преступным, и что в дальнейшем терпимо быть не может.

Политинспектор Агибалов

Профком Фрумкин

Верно: Начальник Спец – Части Кричевский

*Копія. Машинопис. Два підписи відсутні,
останній підпис – автограф.*

ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 1, арк. 520.

Протокол допиту свідка, що перевадив Народній Слідчий І поділу м. Дн-Петровського Середенко

161 та 165 арт. КПК

26 квітня 1933 р.

Фрумкін Самоїл Яковлевич 49 р. мешкаючий м. Дн-Петровське Пушкинська № 7, з нищою освітою, одружений, член КП(б)У з 1923 р. кв. № 1506495. майна окрім домашніх речей немає, по фаху Шорник, працює Пом Нач по транспорту в ПТУ. Член Спілки «Радторгсбут» з 1917 р. 3 робітників. Не судився.

За кривосвідчення Арт 39 КК мені з'ясовано, по суті справи пояснив;

Одного разу мене викликав Начальник ПТУ т. Баранов і доручив мені обстежити могили на Севастопільськiм цвинтарі де хоронять наших правопорушників. З метою встановити закриті бо ці могили так як слід. Прибувши на кладовище вкупі з Агібаловим, Завкладовищем Руденко ми обстежили всі могили і нічого негативного не виявили, при чому під час обстеження був також наш Завтрансу Шовкань та комендант Краснощок.

Там-же Завкладовищем чи сторож Руденко розказав нам, що такі явища як не закриття ям бувають, але тільки це помічається з боку Лікарні.

Руденко тут-же нам запропонував що коли йому ПТУ буде платить, то він береться стежити за оправкою // могил, що в них хоронять правопошників. Кажись за це йому виплачувалось продуктами.

Ніяких чуток, що їх буцім би розповсюджував сторож Руденко навколо цих незакритих могилок – я не чув, а як видко про це Руденко казав Баранову то Баранов доручив нам це перевірити.

**Прочитано: [підпис]
Народ. слідчий [підпис]**

*Оригінал. Рукопис. Підписи – автографи.
ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 1, арк. 521-521 зв.*

НАРОДНІЙ КОМІСАРІЯТ ЮСТИЦІЇ УСРР СЛІДЧИЙ Дн-Петровської Міськпрокуратури

ПРОТОКОЛ допиту свідка, що провадив Народ. Слідчий Середенко

161 та 165 арт. КПК виконано

28 квітня 1933 р.

Руденко Іван Григорович, 32 р., Дн-Петровське, Севастопольська № 1, сторож Севастоп. кладовища. Службовець. П/партійн. Майна окрім домашніх речей не має. Член профспілки «Будівельників» з 1922 р. Освіта нища. Несудився. За кривосвідчення арт. 39 КК мені з'ясовано. По суті справи пояснив.

Приблизно в кінці березня чи з початку квітня цього 1933 р. у вихідний день проходячи по кладовищу я замітив групу чоловік до 10 молоді. Я підійшов до цієї групи молоді й виявив, що на терені участку П. Т. У. Севастопольського кладовища в ямі не приховано як слід трупи, що їх перед тим хоронила П. Т. У. Я зразу ж розігнав цю групу молоді, а сам взяв лопату і прикрив ці трупи землею.

У трупів було видно кінцівки рук та ніг, і одна голова. Після засипки // таких землею, я зразу ж подзвонив по телефону з Військового Манежу «ОСО» особисто НачПТУ тов. Баранову, який зразу ж вислав робітників, які засипали цю могилу як слід, при чому в балачках з робітниками вони мені розказали, що це трапилося тому, що вони в цю ж таки яму повинні були довести ще де кілька трупів. Але трапилося так, що цього зробить вночі було неможливо.

Коли могила була засипана як слід, то для обстеження могил приїхав один кажись представник по прізвищу Шовкань, якому я показав цю могилу і він почав відмовлятися, що буцім-то вони вночі трупів не хоронили.

Через 1 міс. приблизно приїхав до мене Фрумкін і Агібалов, але в той час могили були в опрятності; бо я сам особисто поприводив ці могилки в порядок, про що розказав цим особам і за це вони мені видали один раз ½ кг сахарю та декілько штук копчон. рибин, а вдруге я будучи в ПТУ по справі улаштування забору, то мені видав Завгосп ПТУ II кгр. копчонної

риби за мої труди з власної їх ініціативи. Ніякої агітації я не вів, а просто подзвонивши по телефону // до Баранова – НачП. Т. У. – про цей випадок, що про нього я зазвітував вище.

Про те, що не закрита була могила та торчали кінцівки трупів бачив випадково один Чл. Партії. Як його прізвище я узнаю пізніше і Вам повідомлю.

Прочитано: [підпис]

Народ. Слідчий [підпис]

Оригінал. Рукопис на офіційному бланку. Підписи – автографи.

ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 1, арк. 522–523.

Следователю 1 р-на

г. Д. петровска.

Руденко Ивана Григорьев.

пр. ² Севастопольская № 1.

Заявление.

Меня допр³ обвиняет в том, что якобы я занимаюсь агитацией, что допра могилы не в порядке. Агитацией я незанимался. А что касается что были не зарытые трупы похоронеными допром, то я непосредственно заявил Н-ку Допра т. Баранову. Почему и прошу допросить свид. Хоменко Івана Васильевича прож. Октябрьский пер. № 1. Который сам видел и мне лично говорил // что в конце кладбища в одной из ям незарытые трупы о чом мною были приняты меры. А так же прошу вызвать свид. Малеева, прожив. Совбольница. Который знает, что я оправлял могилы не считаясь больничные это могилы или допра все подряд ибо мне было предложено горсоветом всрочно опривить поскольку они были не в порядке.

просит [підпис]

5/IV-33 г.

Оригінал. Рукопис. Підпис – автограф.

ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 1, арк. 523-523 зв.

Протокол допиту свідка що перевів Народ. Слідчий 1 поділу Середенко

27 травня 1933 р.

161 та 165 арт. КПК виконано

Малесв Лаврентій Іванович 43 рок. мешк: МіжрайЛікарня, Жовтневий майдан № 14, – м. Дн-Петровське. ...⁴ член спілки «Медсанпраці» 1924 р. з нищою освітою. Одружений. Несуджений. За кривосвідчення арт 89 кк мені з'ясовано по суті справи пояснив;

² «Проживающего».

³ Аббревіатура передана маленькими літерами.

⁴ Одне слово нерозбірливо.

Я одного разу опрацюючи могили лікарні, випадково наткнувся коли сторож цвинтарю Руденко ходив з Робітниками з Допра і указував їм які саме могили він опорядив, а які слід їм впорядити. Зазначаючи, що він не рахується з трудом.

Ті могили, що він указував дійсно були свіжо упорядковані.

Прочитано: [підпис]

Нарслідчий [підпис]

Оригінал. Рукопис. Підписи – автографи.

ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 1, арк. 524.

**Протокол Допиту свідка, що перевадив Народ.
Слідчий 1 поділу м. Дн-Петровського Середенко.**

161 та 165 арт. КПК

15 червня 1933 р.

Хоменко Іван Васильович 44 років мешк: Дн-Петровське Жовтневий пров. № 1 кв. 8 працює: нормировщиком зав. Леніна. Кандидат ВКП(б)У з 1931 р. 3 робітників, чл. Спільки «Металістів» з 1917 р. 3 середньою освітою, одружений. Майна окрім домашніх речей немає. Несуджений.

По суті справи пояснив; за кривосвідчення мені попереджено за арт. 89 кар. код.

Як зразу пам'ятаю 3 квітня 1933 р. я пішов на Севастопольський цвинтар навідатися до могили померлого свого сина. Неподалеку від могили мого сина я помітив натовп біля 80-100 чол., що проходили зі ст. Лоцманська та з міста на станцію.

Побачивши це я підійшов до натовпу де виявив, що 2 могили в напрямкові до перилазу що веде на Лоцманську станцію, що недалечко від канави-провалля, були не загорнені землею і в одній могилі видко було голову, ноги трупу, а в другій лише палиці ніг трупів. Я цим явищем возмутився, як рівно хвилювалися і прохожі.

Далі я відійшовши від цих могил, опрацював могилку свого сина, як під цей час по цвинтарю з Лопаткою в руках проходив Сторож цвинтаря, // як його прізвище не знаю. Я знаю лише, що він сторож і мешкає там же на цвинтарі. Я заявив йому про випадок незагорнення цих трупів у цих 2 могилах, на що сторож відповів, що він уже це бачив.

Кому належала та площа, що в ній не було загорнено могилок я не знаю.

Уходючи в напрямок тих могилок сторож мені сказав, щоб я ж не відмовився на випадок мене викличе слідчий як свідка в цьому питанні. Більше додати нічого не маю.

Прочитано: [підпис]

Народ. Слідчий [підпис].

Оригінал. Рукопис. Підписи – автографи.

ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 1, арк. 525-525 зв.

Надійшла до редколегії 05.11.08.

Н. М. Товстоляк

Криворізький державний педагогічний університет

КРИВОРІЖЖЯ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ (1932–1933 рр.)

Розглянуто процес індустріалізації на Криворіжжі в роки Голодомору 1932–1933 рр., формування великого промислового осередку радянської України в роки перших п'ятирічок.

Криворіжжя – не лише визначний промисловий регіон України, але й один з великих наукових та культурних центрів нашої держави, формування якого припадає на трагічні часи Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій періоду перших п'ятирічок. З 90-х рр. ХХ ст. місцевими істориками, краєзнавцями була виконана велика робота з наукового дослідження історії Криворіжжя цієї доби. Було введено до наукового обігу значний комплекс джерел, написано чимало статей, зроблено багато виступів у засобах масової інформації. Це привернуло увагу не лише місцевого населення, старожилів Криворіжжя, але й мешканців інших міст і сіл України, колишніх радянських республік, що дозволило зібрати цінні свідчення з нашої історії. Г. Д. Гусейновим було упорядковано та опрацьовано значний масив таких матеріалів, у результаті чого вийшло вже п'ять книг під загальною назвою «На землі, на рідній...». Краєзнавцем, науковим співробітником Криворізького краєзнавчого музею О. О. Мельником в архівах України, фондах музейних установ було знайдено, опрацьовано, опубліковано велику кількість документів з історії Криворіжжя періоду перших п'ятирічок. Він одним з перших підготував ґрунтовні публікації по Голодомору на Криворіжжі [2], його статті та наукові розвідки стали основою «Історичної енциклопедії Криворіжжя» [8].

За допомогою документів та матеріалів розглянемо та проаналізуємо процес індустріалізації на Криворіжжі в період Голодомору 1932–1933 рр. Наявність великого родовища залізних руд не могла залишитися осторонь планів розбудови соціалістичної економіки Радянської України та Радянського Союзу. Ще в роки нової економічної політики було відновлено кілька дореволюційних рудників, буровугільну шахту «Свобода», механічний цех Гданцівського металургійного заводу, електростанцію. Всього на 1925 р. у Кривбасі працювало 106 підприємств, декілька парових млинів, олійниця, 494 торговельних заклади, 3 лікарні, 2 поліклініки, 6 амбулаторій (разом в них працювало понад

100 медпрацівників), діяла 21 школа на 7 тис. учнів. Кадри готували 3-річні педагогічні курси, вечірній технікум та робфак на 540 учнів. Близько 500 осіб навчалися в системі фабрично-заводського навчання [9, с. 35]. На території Криворізького басейну проживало приблизно 50 тис. осіб, у м. Кривий Ріг – 22,5 тис. осіб. [9, с. 36]. Така ситуація не могла забезпечити високі темпи колективізації та завдання, що були поставлені на XIV з'їзді ВКП(б), який відбувся в 1925 р.

Для виконання планів індустріалізації Криворізького залізнично-го басейну та вирішення соціальних та побутових проблем треба було терміново розпочати підготовку міста до таких великих перебудов та розбудов. Розв'язувати ті завдання та вирішувати проблеми довелося одночасно з будівництвом. У літературі радянського періоду цей період показаний як період героїчної боротьби, великого ентузіазму, захоплення радянського народу планами партії [4, с. 68–69]. Немає жодної згадки про те, яку страшну ціну заплатив радянський народ за виконання цих великих планів: адже цей великий порив припадає на роки Голодомору та масових політичних репресій. Так, у січні 1932 р. в Криворізькому басейні за високі виробничі показники боролися 1338 ударних бригад! [4, с. 67]. А це в час, коли в місті лютував голод!

Прийнято вважати, що головною новобудовою Криворіжжя був металургійний комбінат. Але це не зовсім так. Було кілька життєво необхідних, великих за обсягом будівництва та залученням людських ресурсів, об'єктів, будівництво яких припадає на роки Голодомору. Для забезпечення міста та новобудов технічною та питною водою необхідно було реконструювати стару систему водопостачання та побудувати Карачунівське водосховище. У 1932 р. почалося будівництво Криворізького металургійного заводу. Технічні потреби новобудови лише у січні 1932 р. складали 1250 тис. куб. м води. Існуюча мережа могла надати лише 65 тис. куб. м води. Для того, щоб встигнути зібрати воду весняного паводку та утворити запас води у 320 млн куб. м, у середині січня 1932 р. було розпочато будівництво першої черги греблі Карачунівського водосховища [8, с. 325].

Для виконання завдання роботи велися у 2–3 зміни, з підприємств на будівництво щодня направляли цілі бригади, тисячі людей працювали на суботниках, було проведено збір мішкотари, мобілізацію підвод, люди працювали вночі. На початку березня 1932 р. була закінчена тимчасова перемичка дамби, воду вдалося зберегти. Але влітку 1932 р. роботи проводилися повільно, майже без робочих креслень, люди не отримували заробітну платню, не вистачало фахівців для організації праці та запуску техніки. Профспілкові організації Кривого Рогу організували рух за закінчення будівництва до початку 1933 р.

Планувалося до весни підняти греблю до відмітки 46 м над рівнем моря, зібрати 6 млн куб. м води. Вартість спорудження складала 9 млн крб. Карачунівське водосховище повинно було стати в СРСР найбільшим водосховищем такого типу.

Але типовими рисами будівництва були численні прогули, неорганізованість, постійні зміни робітників та керівництва, технічна неграмотність приводила до значних простоїв техніки. 1933 р. був роком застою в будівництві важливого об'єкта індустріалізації, тому в 1933 р. довелося багато перероблювати, готували базу для будівництва другої черги дамби. Її будівництво велося до 22 червня 1941 р., остаточно робота була завершена лише у 1957 р.

Розвиток промисловості Криворіжжя був неможливим без електроенергії. Проект був зроблений закордонними фірмами, будівництво нової електростанції почалося біля ст. Вечірній Кут з прокладення залізничної колії та спорудження бараків для робітників. Електростанцію запустили в 1929 р., забезпечили будівництво та роботу великих шахт та підприємств міста вона не могла. Тому у 1931 р. було прийнято рішення про розширення електростанції: треба було встановити 3-ю турбіну потужністю 24 тис. кВт, встановити 2 млина для помолу вугілля, побудувати підстанцію напругою 154 тис. кВт для прийому електроенергії від Дніпрогес. Це завдання було необхідно виконати у першій половині 1932 р. У травні 1932 р. на КРЕС діяло 11 цехів, працювало 650 осіб, коефіцієнт корисної дії складав 19,8%, чого не мала жодна електростанція СРСР [8, с. 374]. Восени 1932 р. цей показник знижується до 14,6%. Головними причинами такого зниження було неякісне будівництво, відсутність кваліфікованих кадрів. У четвертому кварталі 1932 р. – першому кварталі 1933 р. на КРЕСі сталося 64 аварії [8, с. 374]. З часом електростанція почала працювати на повну потужність, що забезпечувало виконання та перевиконання річних планів електростанції та підприємств міста.

Важливим завданням першої п'ятирічки було будівництво Криворізького металургійного комбінату (далі – КМК). 16 червня 1931 р. було підписано наказ Всесоюзної Ради Народного господарства СРСР про початок будівництва КМК з чотирма доменними печами об'ємом 930 куб. м. Наприкінці 1931 р. було затверджено проект. З п'яти варіантів розташування КМК було обрано територію неподалік ст. Червона, почали поступати будівельні матеріали. Керівником будівництва було призначено Я. І. Весника. Для нормального будівництва до 1 серпня 1932 р. треба було залучити 8 тис. робітників, але знайдено було лише 3,5 тис. робітників, не вистачало інженерів і техніків. Термін будівництва першої черги КМК – 17 місяців (550 днів). 3 липня 1931 р. про-

водилася мобілізація селян на будівництво КМК, почалася всесоюзна мобілізація. Разом з КМК будували коксохімічний та цементний заводи, а неподалік КМК було розпочато будівництво великого житлового масиву – Соцміста. За планами у листопаді 1932 р. треба було здати доменні печі № 1 та № 2, у 1933 р. – доменну піч № 3, на середину 1932 р. планувалося 20 тис. робітників, а на кінець року – 26 тис. Але із запланованих 3 тис. будівельників прибуло лише 300 [8, с. 382]. Стан будівництва із самого початку був незадовільним. Не допомогли численні суботники, декадники, комсомольські та партійні призови на будівництво. Разом з інженерами на КМК прибули їхні дружини (бібліотекарі, лікарі, педагоги). Спочатку вони взагалі не працювали, але за ініціативою Є. Е. Весник вони почали працювати [1, с. 30], читати лекції робітникам, організовувати гуртки.

Для забезпечення власними кадрами було відкрито вечірній будівельний технікум (однорічний), на КМК працювали заводські курси з підготовки інженерів і техніків. На початку 1932 р. на будівництво прибула велика група спеціалістів з Німеччини та США, почалися поставки імпортової техніки. Доменну піч № 1, яку будували у 1932 р., враховуючи великий вклад у будівництво комсомольців, назвали «Комсомолка». На 1 липня 1932 р. на КМК працювало 18753 робітника, з них 37,6% – будівельники. Замість 34 інженерів працювало 2, замість 70 техніків – 3, лише у червні 1932 р. звільнилося 1, 3 тис. робітників [8, с. 383]. На допомогу КМК посилали солдат військових частин, розташованих у місті, на суботниках працювало до тисячі осіб. Серйозно гальмували роботу низька якість будівельних матеріалів, їх нестача, брак у роботі. Плани будівництва було зірвано. З серпня 1933 р. лише великими зусиллями жителів міста, УРСР, робітників та спеціалістів, що прибули з інших радянських республік, було задано домну «Комсомолка». У травні 1935 р. було завершено будівництво домни № 2.

У 1932–1933 рр. високими темпами велося капітальне гірниче будівництво: розпочато будівництво шахти «Нова» (рудник ім. К. Лібкнехта), шахти «Комунар» (рудник ім. Дзержинського), шахта «Капітальна» (рудоуправління ім. Шварца), шахта «Комінтерн» (Жовтневе рудоуправління), «Центральна» (рудоуправління ім. Артема) та інші. З 1932 р. почав працювати завод гірничого обладнання (з 1937 р. – «Комуніст»). Завод забезпечував металоконструкціями КМК та інші підприємства міста. У 1932–1933 рр. здійснювалася реконструкція 24 капітальних шахт. Капіталовкладення в будівництво 1933 р. складали 19140 тис. крб. [8, с. 317].

Одним з найцікавіших районів Кривого Рогу до нашого часу залишається Соцмісто. У 1932–1933 рр. місто мало обмежений житловий фонд. Для майбутніх металургійників Криворіжжя було вирішено побуду-

дувати місто майбутнього – соціалістичне місто. Ще у середині 1931 р. спеціальна комісія Харківського державного інституту проектування «Дніпромiсто» почала роботу над проектом Соцміста. Передбачалося, що у 1933 р. тут житиме приблизно 80 тис. осіб. У новому місті планувалося побудувати академістечко в складі гірничого, металургійного та медичного інститутів, театр на 2,5 тис. місць, парк відпочинку площею 2 тис. га, широкий центральний бульвар. У середині 1931 р. було затверджено проект, почали робити робочі креслення.

2 серпня 1931 р. міськрада Кривого Рогу затвердила проект, який вражав своєю масштабністю навіть фахівців. На той час це був найграндіозніший проект житлового будівництва в СРСР, що включав центральне опалення, гаряче та холодне водопостачання, каналізацію. Соцмісто на початку 1950 р. повинно було мати 250 тис. мешканців. Але поки ще в 1931 р. планувалося для КМК спорудження 48 житлових будинків, їдальню, 80 традиційних бараків, 5 чотириповерхових будинки. То [7, с. 201–202], враховуючи труднощі часу, в 1932 р. було затверджено новий проект соцміста на 100 тис. осіб та реконструкції старого центру. Інститут «Дніпромiсто» розробив остаточний проект на 200 тис. жителів. Але будівництво 1932 р. велося зі значними порушеннями проекту, а у 1933 р. соцмісто будувалося зовсім повільно, оскільки не вистачало матеріалів та робочих кадрів. Житлове будівництво в рудничних селищах майже не велося, але було встановлено контроль за приватним будівництвом, проекти підлягали обов'язковому узгодженню з комунгоспом.

У грудні 1932 р. почалися проектні роботи по будівництву міського трамваю. На лютий 1933 р. планувалося завершити проект та приступити до його здійснення. Перша лінія повинна була проходити від Карнаватки через старе місто, КМК, Соцмісто до Довгінцева (16 км). У 1932–1933 рр. проводилися земляні роботи, будівництво мосту. Люди працювали з великим бажанням. Трамвайний маршрут урочисто було відкрито 12 грудня 1935 р. У 1932 р. розпочався рух міських автобусів (їх було всього три).

Особливістю розвитку Криворіжжя 1932–1933 рр. було те, що поряд з рудниками, підприємствами існували сільські поселення, на території яких були створені колгоспи, велося індивідуальне господарство. Якби не насильницька колективізація, Голодомор 1932–1933 рр. така унікальна можливість покращити постачання сільськогосподарської продукції місту за рахунок приватного сектора дозволила б зменшити централізоване постачання, забезпечила б розвиток приміського господарства, адже це було прибутком для селян. Але злочинна політика радянського уряду щодо українського селянства привела до страшних подій Голодомору 1932–1933 рр. На фоні великого

індустріального будівництва на Криворіжжі це сприймається ще трагічніше. Голодомор на Криворіжжі досліджують понад 10 років, зібрано тисячі свідчень жертв Голодомору, їх нащадків. Звернемось до хроніки Голодомору, складеної О. О. Мельником.

1 січня 1932 р. проголошено початок реконструювання сільського господарства в приміський смузі із зернового направлення на високопродуктивне тваринництво, городництво, садівництво. Населення міста складає 137619 осіб [2, с. 132]. На підприємствах міста виявлено значні зловживання та порушення в розподілі продуктів. У січні план хлібозаготівель було виконано лише на 4, 3%. 27 лютого на Криворіжжі в системі громадського харчування працюють 73 їдальні закритого типу, 1 – відкритого, 49 буфетів при їдальнях, 16 окремих буфетів, 2 чайних, що обслуговують 38200 осіб [2, с. 136]. Щомісяця проводилися перевірки робочого постачання, які виявляли значні порушення. З великими труднощами було проведено посівну кампанію, під загрозою зриву були жнива 1932 р. Уряд УРСР погодився зі збільшенням хлібозаготівель зернових культур з урожаю 1932 р. (на 18%). У липні 1932 р. на Криворіжжі внаслідок безперервних дощів вимок хліб, для виконання плану хлібозаготівель було заборонено торгівлю хлібом на ринках міста. На полях почала гнити городина, картопля, оскільки не було організовано збирання урожаю 1932 р. Уповноважені з хлібозаготівель знущалися над селянами, вимагаючи хліб. На початку листопаду 1932 р. на Криворіжжі почала працювати надзвичайна комісія з хлібозаготівлі (комісія В. Молотова), після чого насильно було вивезено з Криворіжжя майже все товарне зерно, вперше застосовані репресії проти групи громадян. Дитбудинки міста на початку грудня 1932 р. були переповнені втричі.

На Криворіжжі широко практикувалося судове переслідування громадян, груп громадян – «зривачів, саботажників та дезертирів колгоспного фронту», їх називали ворогами народу, внаслідок чого було винесено багато смертних вироків. Смертність по Кривому Рогу у 1932 р. складала 15,6 осіб на 1 тис. населення (в 1931 р. – 11, 5), приріст населення зменшився майже вдвічі [2, с. 179], природна смертність громадян у 1925–1927 рр. складала 5,0–5, 5 % [6, с. 205]. Станом на 20 лютого 1933 р. Дніпропетровська обл. отримала 200 тис. пудів продовольчої допомоги і 1 млн пудів продовольчої позики [3, с. 51], але це не могло врятувати ситуацію, до того ж позику треба було повернути.

На початку лютого 1933 р. почалися масові труси в колгоспах, а також широка кампанія проти куркулів, заготівлю зерна було припинено у зв'язку з повною його відсутністю. У цей час почався найважчий та страшний період Голодомору, який супроводжувався політичними репресіями, фактами прямого пограбування та знущання над грома-

дянами з боку представників сільського радянського активу. Разом з тим продовжується антирелігійна кампанія. Перебудовують під заклади культури церкви, звинувачують в антиколгоспній агітації священників, створюються «безвірницькі бригади» на шахтах, знищується та розкрадається майно закритих церков [5, с. 117].

Таким чином, за ініціативою уряду СРСР плани індустріалізації було зірвано (можливо свідомо) безглуздою політикою в сільському господарстві. Яскравим прикладом такої політики є індустріалізація на Криворіжжі. Розвиток залізорудного регіону, який (мовою того часу) після закінчення другої п'ятирічки повинен був стати флагманом соціалістичної індустрії, забезпечити могутність радянської України та держави в цілому, свідомо гальмувався. Враховуючи це, можна стверджувати, що Голодомор 1932–1933 рр. треба розглядати не лише як геноцид українського народу та різновид масових політичних репресій, метою яких було утвердження сталінської політики в УРСР. Голодомор на Криворіжжі в період розгортання масового індустріального будівництва підприємств, що мали стратегічне значення, треба розглядати як державний злочин, спрямований на підрив могутності держави, основ соціалістичної економіки та соціальної політики. Саме під таким кутом зору можна продовжити дослідження історії Криворіжжя періоду Голодомору 1932–1933 рр.

Бібліографічні посилання

1. Газета і місто (По шпальтах Криворізької загальноміської газети «Червоний гірник» за 70 років). – Кривий Ріг, 1995.
2. Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 рр. на Криворіжжі / Упорядник О. Мельник. – Кривий Ріг, 2003.
3. *Іваненко, В.* Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині та Запоріжчині / В. Іваненко, Н. Романець. – К., 2008.
4. Кривому Рогу 200: Историко-экономический очерк. – Д., 1975. – 207 с.
5. Криворіжжя: більшовизм проти православ'я (1920–1930 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Кривий Ріг, 2005.
6. *Мельник, О. О.* Криворізька міськрада в 1920–1941 роках / О. О. Мельник. – Кривий Ріг, 2005.
7. *Мельник, О.* З історії Соцміста / О. Мельник // На землі, на рідній... Кн. 4. – Д., 2007. – С. 201–204.
8. *Мельник, О. О.* Історична енциклопедія Криворіжжя / О. О. Мельник, С. В. Балабанов. – Кривий Ріг, 2007. – Т. 1.
9. *Мельник, О. О.* Кривбас: велике ходіння в соціалізм / О. О. Мельник, В. В. Стецюк, К. А. Бабенко. – Кривий Ріг, 1998.

Надійшла до редколегії 15.11.08.

О. М. Самойленко

*Архівне управління м. Дніпродзержинська
Дніпродзержинської міської ради*

**«ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ ГОД ЗАБРАВ ГОЛОДОМ НАРОД»:
СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.
У м. КАМ'ЯНСЬКЕ ТА НАВКОЛИШНІХ СЕЛАХ**

Розглянуто події, що відбувалися в період Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині, зокрема в місті Кам'янське та навколишніх селах, крізь призму спогадів очевидців.

Минають 75-ті роковини Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Все більше й більше дізнаємося про трагічні сторінки історії – і зі сповідей очевидців, які довгі роки мовчали (а дехто навіть і зараз відмовляється торкатися теми голоду), і з архівних документів, які теж «мовчали», зберігаючись у закритих секретних фондах, недоступних для дослідників. Процес осмислення тих подій українцями розпочався не так давно і, на жаль, ще дуже багато людей категорично заявляють, що не було ніякого ні Голодомору, ні геноциду. Тому зараз надзвичайно важливе значення мають свідчення, записані з вуст тих, хто пережив цей Голод в 1932–1933 рр. і хто знає, яким він був насправді.

Працівники архівного управління м. Дніпродзержинська почали збирати спогади рік тому. Звертались до старожилів-дніпродзержинців (до 1936 р. місто носило назву Кам'янське) та мешканців навколишніх сіл Петриківського та Верхньодніпровського районів Дніпропетровської області.

У розповідях, записаних майже дослівно, збережена мова – місцевий «суржик». Як правило, люди охоче розповідали про все, що пам'ятали, але коли треба було записати прізвище оповідача, то всі без винятку цікавились, чи обов'язково це робити і чи нічого їм за це не буде. Одна з жінок назвала тільки своє ім'я та по-батькові. Настільки глибоким був страх перед владою, що й десятиріччя потому люди не почувають себе вільно. До речі, більшість опитаних на той час були дітьми, але трагічні події настільки вразили дитячу уяву, що запам'ятались на все життя.

«Чи може п'ятирічна дитина знати, що таке голод?» – починає свої важкі спогади Алла Іванівна Горбас (у дівочтві Потоцька), 1928 р. народження (м. Дніпродзержинськ). «Ось мені вже вісімдесят, а бачу й досі

те віконечко, що перед ним сиділа, трошки підводячись після хвороби – тифу – і бачила, як неодноразово повз наш будиночок на Пісках проходили воли та везли гарбу, крізь щабрики якої де-не-де випиналися руки, ноги померлих у тифозних бараках, розташованих поблизу... Може дитина запам'ятати таке? На жаль! А потім вже випускали мене надвір, то, хоч і не дозволяли батьки виходити за забор, все ж дійшла я до базару. І знов у пам'яті: якийсь чоловік схопив щось із їжі і почав тікати, запихаючи до рота схоплене та жадібно ковтаючи, а його наздогнали дядьки та звалили й почали бити. В мене й досі в голові ті звуки – бух-бух, які чулись від ударів по пухлому від голодування тілу» [3, арк. 1].

З випадком, що стався на базарі, пов'язані й дитячі спогади Надії Леонтіївни Мозальової (у дівочтві Педиско), 1925 р. народження (м. Дніпродзержинськ): «Мама ходила на базар менять кукурузу на хлеб. Как-то взяла с собой детей, двое за юбку держатся, а младшенькая на руках. Буханку хлеба держала подмышкой. Вдруг подлетает черный, заросший, наверное, цыган и выхватывает хлеб. Мама успела удержать краешек. Она разделила оставшийся кусочек на троих и раздала нам» [6, арк. 1]. Батько Надійки працював на Дніпровському металургійному заводі, а після роботи шив чоловічі штани і їздив до рідного хутора біля с. Паньківка міняти на кукурудзу. Зерно товкли і варили дуже довго. «Папа был маленький, худенький. Маму помню всю в черном – юбка черная, мужская косоворотка, черный платок. Она стоит возле плиты, а мы с сестрой заглядываем и спрашиваем: «Мама, ну почему ты мало печку топишь, каша варится так долго?». Однажды утром проснулись, смотрим, под нашим окном лежит голый мужчина пухлый с огромным животом. Мы закричали, позвали маму – смотри! Она оттащила нас, говорит, его заберут сейчас...» [6, арк. 1].

Сім'ям робітників у містах жилося трохи легше – на великих підприємствах видавали картки на хліб. Карткову систему ввели навесні 1929 р. За так званою «заборною» книжкою робітники отримували 800 грамів хліба на добу. Службовцям видавали 300 грамів. Для студентів існував «усиленный дополнительный паек», який вони охрестили «умрешь днем позже».

Олена Войцехівна Барановська (у дівочтві Кржевицька), 1917 р. народження (м. Дніпродзержинськ), закінчила в 1932 р. польську школу № 4 і вступила до технікуму. Вона пригадує: «В столовой техникума давали жидкий и невкусный суп без жира и без картофеля. Отец получал в лотке возле завода буханку хлеба. Давали по 200 граммов на едока. По карточкам давали крупу. Недалеко от нашего дома у нас был огород, где мы выращивали картофель. Ездили в село Орлик менять одежду домашнюю на овощи. В селе тоже было плохо, но на рынке

можно було купити привозные продукты... Видела, на базаре сидели опухшие, с ранами на теле, просили милостыню, но не видела ни разу, чтобы подавали. Говорили, что в селах ели котов, собак. У нас были соседи бедные и, когда к нам приходили их дети, мама давала им суп, хлеб» [1, арк. 1].

Вживали кожен як міг, але і в такий важкий час одвічна людська доброта врятувала багатьох від вірної смерті. У с. Карнаухівка, за спогадами Оксани Климівни Ткач, 1912 р. народження, одна з шести сестер (районів села) називалась Божа Гора. «Там жив дядько і в нього був млин. І він спасав людей багатьох... Детдома в селі не було. То родичі сиріт заберуть, то помирають...» [8, арк. 3].

У селі Єлизаветівка Петриківського району при колгоспі був організований дитячий будинок. «Мого першого чоловіка батьки померли, він з інтернату», – розповідає Костриця (у дівочтві Чехлата) Клавдія Іванівна, 1920 р. народження. «На Комунарі був детдом – хата під червоною жерстю. Там жили діти-сироти. Дівчатка й хлопці виділялись у школі – їм видавали одинакові сіренькі пальтечка. Як уже врожай зібрали в 33-му, мати пекла пиріжки і давала нам в школу. Вийдемо на перерву і їмо з подругою, а воно стоїть і дивиться, слину ковтає. То просили в матері більше пиріжків та тикали детдомовським. Та й так складалися – то на зошити, то на олівці» [4, арк. 2].

Голод 1932–1933 рр. забрав життя мільйонів, в першу чергу постраждали ослаблені діти й старі. Ніхто не може назвати точну кількість померлих, ніхто не реєстрував тих, хто з відчаю пішов із дому світ за очі та й залишився лежати в степу при дорозі, кого поховали в садку чи у дворі, бо не було сили нести на кладовище. Та й кому було ходити реєструвати, коли вимирали цілими сім'ями?

«На нашій вулиці померло багато старих і дітей», – це спогади Галини Яківни (прізвище не назвала), 1924 р. народження (с. Мишурино Ріг Верхньодніпровського району). «Померли Макарі (Озірні по вуличному), дядько Ведмідь, бачила, лежав на полику пухлий. А найбільше помирали бідні, у кого не було ні землі, ні коней. Вони ходили внайми, одпрядали, а як сили не стало від голоду, то й помирали. Ховали рідні або сусіди, де прийдеться. Я не бачила, щоб збирали померлих. А в других селах, чула, що скидали на підводу. По-під тинами було ще й ворущились, а їх забирали. Знаю, у сусідів хлопчик помер Яша, так мати поховала його у дворі, а пізніше перенесли на кладовище» [2, арк. 2].

Однією з причин Голодомору 1932–1933 рр. були хлібозаготівлі – це й вивезення майже всього зібраного врожаю з колгоспних токів та комор до державних засіків, і масове насильницьке вилучення хліба у людей. Сільські активісти з допомогою партійних товаришів з міста

ходили по хатах і відбирали прихований хліб, спочатку, щоб виконати план хлібоздачі 1932 р., згодом – щоб поповнити насіннєвий фонд, бо навесні 1933-го сіяти вже не було чим. На запитання про причини голоду Галина Яківна відповіла: «Забрала влада хліб до грама. Були повномочені, щоб план хліба виконували. Приходили в хати і брали даже тряпки – одєжу. Якось я була у дядини, як до неї прийшли. Були в них сто раз. Дядина дала мені вузлик з чимось, посадила на нього на печі в куточку. Я сиділа тихенько, мене й не тронули. На печі нічого вже не було – ні подушок, нічого.

Ходили свої люди – і хлопці, і дівчата, комсомольці по 16–17 год. З нашої вулиці йшли на другу, щоб їх менше знали, бо соромно було і шкода сусідів. З сільсовета посилали, а не підчинишся, значить, ти предатель, куркульський прихвостень. Ходили з довгими жилізними штричками, шукали ями в землі. В ямах закопували зерно, яке держали в кошелєх з лози, обмазаних глиною, вибілених, центнерів на п'ять. Моя подруга розказувала, що в них з погреба даже бочки з квасниною повиносили і погрузили на підводу. Забрали собі ті, що ходили, злидотали. Батька її розкуркулили, хату забрали» [2, арк. 1].

Подібне свідчить і Оксана Климівна Ткач, 1912 р. народження (с.м. Карнаухівка, м. Дніпродзержинськ): «До того доходило, що зі столу забирали з горщиків. У мене каша стояла – дитину малу кормила, так взяли й ту кашу. Мій первий чоловік Куліш Олександр Порфилович був секретар партячейки, такий самий дурак. Народ кругом пухлий лежав, а де цей хліб дівали? Кажуть, що в море зсипали, щоб тіки людей голодом морить. Ну це так люди казали, а я не знаю. Тридцять третій год забрав голодом народ... Ходили масовики. Члени партії. Як ти член партії, тобі государство довіряє, можеш забирати хліб. Заходять у хату і питають: «Признавайтесь, хліб є?». Сестра моя жила з чоловіком і трьома дітьми. Коли прийшли трусить хліб, її заставили держать собаку надворі. А було холодно, вона простудилась і через 10 днів померла – крупозне воспалєніє льогких... Мій дядько зробив перестєнок з досок, засипав туди кукурузки, обклєїв шпалєрами, так все одно найшли. Батько викопав яму біля конюшні, наложив потроху всього – зерна, картоплі, звєрху засипав і накидав гною коров'ячого і кидали туди кізяки. Коровку ховали в хаті, щоб не забрали, вона годувала нас... Масовики ходили з мішками, душ три. По одному не ходили. Вони тоже боялися» [8, арк. 1, 2, 3].

Борису Павловичу Мельниченку, 1919 р. народження (м. Дніпродзержинськ) самому довелося ходити з перевіркою: «І я попав у список «доверєнних» шукать хліб. Ума не було – бачив, а аналізувати не міг. У школі закріпили за учнями, в кого шукать. Мені дістався

Харченко Олексій Пилипович, ветфельдшер або, як казали, «дохтур». Я побіг з такою радістю – сам Сталін приказав. У Росії помидали з голоду, нікому зробити ні серпа, ні молота, ні борони, їх треба спасать, а що в Україні нічого було їсти, про те не говорили.

Прийшов та й кажу: «Дядьку, мені доручили перевірити, чи у вас ніде хліб не захований». А він відповідає: «Ну що ж, шукай». Мені не соромно було шукати. Скрізь подивився – і в погребі, і в клуні, і в стеблочці (невелике приміщення для дров). Я в садок. Під старою грушею побачив свіже п'ятно і дуже злякався. Треба було сказати чи голові сільради, чи класному керівникові. Я не знав, що мені робити. Думаю, забіжу додому, поки батько ще на роботу не пішов і спитаюсь. Батько сказав мені: «Синку, ти вже дорослий, я не маю права тобі нічого радити, мене розстріляють за таке. Рішай сам». Я опустив голову і пішов до дверей. І тут батько промовив вслід: «Тільки подумай, синку, як дядько Олексій з дітьми зиму переживе». Спасібо, батьку, я все зрозумів. Прибіг до школи і збрехав учителю, що нічого не знайшов. Нас учили брехати і доносити» [5, арк. 2].

Сім'я Бориса Павловича, рятуючись від голоду, переїхала в 1933 р. до Кам'янського з села Вовчків, що на Київщині. Спочатку приїхав батько і влаштувався на роботу до лікарні бухгалтером. «Чужі люди – Олексій Васильович Коваленко і Федір Якович Малінка, лікарі першої лікарні, зібрали гроші і дали батькові, щоб він забрав сім'ю з Вовчкова... Як прощалися з хатою, мама сказала: «Подивіться і запам'ятайте назавжди, назад не оглядайтесь». На підводі нас підвезли до Києва, там купили квитки на парохід. В Кам'янському в порту зустрічали батько і родич наш Кравченко. Зразу помістили нас в першій лікарні в анатомічному корпусі, а через місяць дали одну кімнату 50м в бараку № 17 на Пісках. В цій кімнаті жило 4 сім'ї і не було ніякого крику. Жили дружно» [5, арк. 2–3].

Найчастіше люди пригадують горезвісне «меню» голодних років «В 33-му году ця «бракка» (банда – авт.) забрала все с'єдобне у людей і люди поїли за два года все, що бігало по землі, повзало, пригало і літало: і єжів, і кротів, і сусликів, і жаб, і ворон», – розповідає Б. П. Мельниченко «Зайшов якось до сусіда – якраз витягли з печі тушки єжів. М'ясо таке рум'яне, пахуче. Покуштувати не дали... На Колеусовській, 31 жив із нашого села Місюк Федір Петрович, багатодітний. Я спитав його якось: «Дядьку Федь, як сталося, що ми краще трошки жили і в нас з голоду помирали і дедушка, і бабушка (Мельниченко Остап Єсипович, 1860 р. народження і Мельниченко Кулина Матвєєвна, 1861 р. народження), і дядько з дружиною, а ви з сім'єю вижили?». Він каже: «Дуже просто. Я беру молоток і цілий день б'ю кирпич на мелкі

кусочки. Беру пару рогаток, іду в ліс, де є ворони, за кустом маскіруюсь і стріляю по них – 1-2 або й три за день убивав. Дома смалили, розрізували і виварювали, щоб уменшити отруйність» [5, арк. 4].

«Калачики їли, акацію варили, їли. Курай в степу збирали, щас немає такого. На ньому зерничко якесь росте. У лантусі стоптали ногами, бо колюче, зсипали й зерня варили. Я шелуху їла з проса. На місці нашої хати був магазин, де робочі получали на книжки хліб. Як важка робота, давали 800 грам, а так 200... Дивишся, кобила здохла, лежить на березі. Люди приходять, ріжуть у відра, тоді варять» (спогади О. К. Ткач) [8, арк. 4].

«В 32-му році пропадали коні. Їх відтягували за село, заривали у пісок, а батько з дядьком Левком уночі ходили виривали те м'ясо, вимочували довго у ваганах, варили і їли. Мама плакала, не хотіла їсти, але батько заставляв. Померла бабуса з немочі, вилізла на піч, захарчала і померла. Пам'ятаю, що була квасоля в горщечку, так ми наїлись сирію з подружкою, а тоді ще насіння з калачиків, так чуть не повмирали, так погано було...

Ходили до річки по рогіз, шпичаки (молодий очерет), бочалки (корінці з очерету). Мама пекла лободяники, трава за зубами тяглася. У нас були свої ступа і млинок. У ступі товкли качани з кукургузи – гуркала, пекли оладки. Так од них такий запор був. Їли калачики, цвіт акації (кашку) обчухрали і в рот.» (спогади Мусієнко (у дівочтві Каплунської) Ніни Степанівни, 1926 року народження, с. Єлизаветівка Петриківського району) [7, арк. 1, 3].

Влада підтримувала активістів, незаможників, а це породжувало масові зловживання і почуття вседозволеності. «Скудно жили, та все ж і наше помешкання не обминав контроль та здійснювали нальоти-обшуки», – пригадує Алла Іванівна Горбас. «Одного разу з-під ліжка витягли торбу, викидали з неї все, а там лише брудні речі лежали. Було соромно за тих людей: двох чоловіків і такої грубої жінки. Запам'ятала те приниження... Ще про Голодомор 30-х рр. розповідала мені моя свекруха родом із села Ганно-Зачатівка з родини Ломоносів. Вони з чоловіком працювали у Кам'янському, а сина свого відвезли до бабуні в село рідне, де побачили непоганий врожай. А потім ні вони у село не можуть добратися, бо червоноармійці завертають, ні бабусю. А вже як дісталися до Ганно-Зачатівки, то тільки над порожньою хатою тужили, бо бабця та онук померли з голоду. То що? Був Голодомор, чи не було?» [2, арк. 2].

На наш погляд свідчення людей досить промовисті, щоб знайти відповідь на це питання. І хоча спогади носять в деякій мірі суб'єктивний характер, вони є цінним і невичерпним джерелом для вивчення історії краю.

Бібліографічні посилання

1. Спогади Барановської О. В. 10.06.2008.
2. Спогади Галини Яківни (прізвище не назвала). 25.07.2008.
3. Спогади Горбас А. І. 11.06.2008.
4. Спогади Костриці К. І. 14.02.2008.
5. Спогади Мельниченка Б. П. 22.01.2008.
6. Спогади Мозальової Н. Л. 7.05.2008.
7. Спогади Мусієнко Н. С. 25.01.2008.
8. Спогади Ткач О. К. 1.04.2008.

Надійшла до редколегії 14.11.08.

УДК 94 (477) «1932–1933»

І. М. Черненко, О. В. Пахомова

Павлоградська райдержадміністрація

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. НА ТЕРИТОРІЇ ПАВЛОГРАДСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто події Голодомору 1932–1933 рр. на території Павлоградського району Дніпропетровської області.

Павлоградський район знаходиться на сході Дніпропетровської області. Павлоградський район створено після адміністративної реформи в лютому 1923 р. Розташований у центрі Західного Донбасу і займає територію в 1453 км². Межує з Петропавлівським, Васильківським, Синельниківським, Юр'ївським районами Дніпропетровської області та з Харківською і Донецькою областями.

У XVIII – XIX ст. на території тогочасного Павлоградського повіту налічувалось 28 поселень. Основним заняттям для їхніх мешканців було землеробство, пізніше розвинулось тваринництво і ремісництво. 19 грудня 1917 р. в Павлограді була встановлена Радянська влада. Після визволення від австро-німецьких загарбників та денікінців, широко розгорнулася робота з налагодження господарського і культурного життя в районі. У 1924 р. район отримав перший трактор (с. Карабинівка), а в 1935 р. – перший комбайн (с. Привовчанське). У той час ведеться будівництво шкіл, відкриваються перші бібліотеки, клуби...

Здійснення суцільної колективізації та розкуркулення викликало масовий опір селянства. У 1927–1929 рр. на хуторі Путятіно під Кохівкою відбулося повстання під назвою «Спілка визволення України». Люди виборювали незалежність України.

Найбільше повстання у нашому краї розпочалося 5 квітня 1930 р. Першими виступили селяни Писемських хуторів (с. Осадче Петропавлівського району), потім перекинулося на Павлоградський район: Ставерербські хутори, села Нова Дача, Богданівка, Тернівка. А вже 6 квітня повстанці були оточені військами, підрозділами міліції та ДПУ й розгромлені на Тернівській горі.

Протягом 1930–1931 рр. в районі здійснювалась суцільна колективізація. План хлібозаготівель на 1931 р. був завеликим, але його виконали. А з обкому КП(б)У знову довели план на поставку хліба, яку вже не можна було виконати, бо не було чим.

У 1931 р. в багатьох селах, було вилучено навіть посівне зерно. Людей, які опиралися, називали «ворогами народу». Так, Кіндрата Стеценка (с. Вязівок), Никона Семеновича Костенка (с. Троїцьке), які не дали вивезти посівне зерно, було засуджено на 5 років. Було зібрано ще кілька десятків тон зерна, але цього не вистачило, щоб виконати план.

Тоді було створено загони для збирання хліба у всіх, навіть у самих колгоспників. Активісти, з числа сільських комуністів та військових, ходили від хати до хати. Спочатку вони питали про наявність зерна для держави, а потім починали повний обшук: в хаті, на горищі, в коморі, в повітці та в пивниці, виходили надвір і обшукували стодолу, свинарник, клуню та сінник. Вимірювали піч і обмірковували, чи вона досить велика, щоб умістити приховане зерно за цегляною кладкою. Виламували сволоки на горищі, вистукували підлогу в хаті, перетоптували весь двір і сад. Якщо знаходили якесь місце, що виглядало підозріло, застосовували довгий металевий шуп. Забирали всі продукти, одяг, подушки, інвентар...

Знущалися з людей. Зі свідчень очевидців: «...один активіст викинув казанок з вареним буряком на землю, а ми все одно потім його поїли» (Меланка Аврамівна Давлетова); «...ці комсомольці, що забирали наше добро, наділи на мою маму терновий вінок, дали їй у руки запалену свічку і заставляли ходити кругом столу»; «...у діжки нагажували, щоб варивом не пользовались...».

Селяни, не маючи чого їсти, пекли хліб із висівків, з домішками трави, варили юшку з бур'яну... У селах зникли коні, вівці, корови, кури і качки, не видно було ні собак, ні котів. Їли все, що можна було. Згадує Любов Степанівна Богомаз: *«Кору товкли у ступах, лободу в чугунках парили, цвіт акації, молочай, кропову варили, салата, яка жовтим цвіте, на її корінні бульби, як картошка, ото її варили, пеклі блинці з цієї ж салати, рогіз, лопуцька їли сирими. Кріп молодий на всю сім'ю рвали. Борищівник, квасець, пасльон, шиповник, жолуді, гриби і*

на землі і на деревах збирали»... Їли різних звірів, птахів: граків, горобців, яйця з пташиних гнізд збирали, ловили ховрашків, ящірок, їжаків. Розгрібали послід корів та іншої худоби, вишукуючи неперетравлене зерно. Варили старі шкури з тварин, частини одягу з шкіри (ремені).

Доходило до труподівства. Іван Євсєєвич Кальченко (с. В'язівок) розказував: *«Якось прийшов додому батько і каже, що на лимані лежить дохла коняка. Ми пішли туди вдвох і почали одрубувати куски м'яса, потім почали збігатися і інші люди. Кожний спішив одірвати кусок собі і спорилися між собою за ту дохлятину...»* А Пелагея Кузьмівна Волосюк запам'ятала, як *«підбігла жінка, але їй вже нічого не дісталось, так вона зубами почала нутроці рвати...»*. До сьогоднішнього дня живе в селі Богданівна жінка, яка в той час разом з сестрою з'їли мертву маму...

Зустрічалися випадки канібалізму. В с. Межиріч жили сестри Ольга і Феодосія Кудрицькі. Вони з'їли чоловіка, сина, а згодом заманили і маленьку дівчинку. Межирічане (Іван Вікторович Білоконь, Зінаїда Степанівна Дворниченко) з жахом згадують родину Ярмаків, чоловіка і жінку, не тому, що вони були людоджерами, а тому, що коли їх везли разом з розчленим законсервованим у банки тілом, люди бігли за підводою і просили дати їм цього м'яса.

Жителі с. В'язівок розповідають: *«На краю села жила бабка, так люди бачили дівчину біля її хати, а потім дівчина зникла...»* (Любов Порфирівна Чабаненко); *«...коло річки Самара була хата і там в печі знайшли косу дівчини, яка жила на тій вулиці...»* (Дар'я Вереміївна Горбачова); *«...якось мій менший брат і я йшли селом, до нас вийшла жінка з диким поглядом, почала тягти нас, сусідка відбила»* (Катерина Герасимівна Кисіль).

Параска Данилівна Кальченко згадувала, як вони знайшли мертвих дідуся і бабусю, а у них не було пальців на руках, бо вони їх розгризали.

Були випадки, що батьки вбивали маленьких дітей, щоб не страждали (клали на обличчя подушку і діти задихалися, відводили до річки і топили їх). Живі не мали сили ховати мертвих. Вмирили цілими сім'ями. Трупі лежали не похованими по 1–5 днів... По селах була організована підвода з людиною, яка їздила, збирала трупи. Іноді забирали ще живих людей: *«Все одно завтра вмре...»* (Федот Федотович Гончаренко). Закопували всіх в одну яму по 20–40 чоловік...

Люди гинули не лише від голоду, а й від його наслідків: інфекційних захворювань, заражень, отруєння.

А в цей час на сусідніх залізничних станціях, в елеваторах під охороною міліції зберігалися тисячі пудів хліба. Зі спогадів очевидців:

«Ми приїхали в Синельникове, там на станції лежала гора чорного прілого зерна, по якому лазили люди, а солдати відганяли їх...», «...зерно, яке було призначене для посіву, повантажили на підводи, а те що залишилося, активісти відвозили й висипали в річку Самару...».

Історія Павлоградщини знає чимало жажливих злочинів. Але жоден за своїми масштабами й садизмом не може зрівнятися з тим, який було скоєно в мирні 1930-ті роки.

Численна кількість опухлих селян лежали безпомічні. Кожного дня забирали нові трупи. А держава вимагала виконання плану. По селах здійснювали подвірні обшуки.

Наступним кроком радянської влади стало застосування так званих «чорних дошок». У числі перших до цього списку було занесено с. Вербки (перед судом постали голова сільради і його заступник, двоє голів колгоспу), а згодом й с. Межиріч. Ці села були позбавлені можливості навіть ловити рибу в річках, що протікають біля них, полювати, збирати гриби та ягоди в лісах. Вони були оточені військами і приречені на повне вимирання.

У таких нелюдських умовах селяни, щоб вижити, намагалися вивратися з села. Вони залишали насиджені місця й виїздили по одному або цілими сім'ями на Донбас, в Росію, на Кавказ, Білорусію, до Західної України, де був не такий сильний голод. Щоб припинити втечу селян, навколо сіл, на дорогах до міст виставлялися військові заго-ни. А без довідки сільської ради селянин не мав права залишати село. Його затримували і повертали до місця проживання.

Ті, кому пощастило вивратися, не забували про односельців. Вони старалися передати їм їжу, забирали до себе дітей родичів...

Але було й таке, що діставшись до міста, біженці були настільки виснажені, що вмирали просто на вулицях.

Страшна картина запустіння чекала на тих, хто раніше виїздив на Донбас, а потім повернувся: крики голодних людей, блукання у пошуках їжі, розпухлі, сірі постаті, а частіше – повна загибель родини...

Тим, хто працював у колгоспі іноді варили поганеньку юшку. *«Школярів годували кукурузною кашою один раз на день».* Але й це не допомагало.

Люди намагались врятувати від голодної смерті хоч дітей. Відводили до комуни, що була на хуторі Тельмана. Там хоч якесь вариво давали дітям. Декого залишали у притулках, лікарнях, на порозі дитячих ясел та садків, відвозили до міста й саджали на потяг... Зі свідчень: *«Батько нас в Прилуки привёз, бросил на станции и сказал, если кто будет спрашивать, что мы не Куценки, а Дяченки. Нас забрали в детский дом, так мы выжили».*

Повна безвихідь ситуації змусила селян звернутися до абсолютно неморального засобу – доносу. Кожний, хто вказував, де сусід ховає зерно, одержував винагороду. Куркулів, тих, хто не віддавав сам зерно, скотину, заарештовували і відправляли на Соловки, в Архангельськ, Вологодську область тощо.

Люди були доведені до відчаю. Наслідком стали повстання. Протягом грудня 1931 р. – травня 1932 р. відбулися селянські волинки в селах Межиріч, В'язівка, Богданівка, Булахівка, Кочережки.

До управління колгоспу ім. Косіора (с. Кочережки) ходили з села люди, вимагали їжу. Про цей факт згадує газета «Популярные ведомости»: «с. Кочережки. В артель им. Косиора явилась группа женщин и мужчин, около 30-ти человек, с кувшинами, требуя хлеба и молока, с такими заявлениями: «Если вы забрали у нас хлеб и коров, то не дайте теперь умереть с голода. Мы босые, голые и голодные. Мы работали как проклятые, у нас от пота гнили сорочки на спинах, а теперь мы пухнем с голода».

Про ще один вид опору селян розповів І. А. Федянович: *«За селом Кочережки є балка, її називають Калинова, але не тільки тому, що ростуть куці калини. Старожили розповідали про те, що в часи колективізації там жила сім'я куркуля – Килини, і коли прийшли його розкуркулювати він відстрілювався цілий день, а на вечір відправив свою сім'ю, вистрілявши всі патрони, залишив собі останній і застрелився».*

Офіційний документ про Голодомор був опублікований у газеті «Спадщина» № 3 за 1992 рік. Цей документ знаходився в Дніпропетровському державному архіві під грифом «секретно». 27 квітня 1933 р. на територію с. Кочережки приїжджав районний інспектор по охороні здоров'я Щеглов. У доповідній записці він вказує на страхотливий стан умов життя на селі: «По вашему поручению мною обследовано с. Вязовка и Кочережки, где обнаружено следующее: в Кочережках введено в употребление как витаминов щавель, крапиву (створені спеціальні загони учнів, що розносили ці рослини тим дітям, котрі не могли самі пересуватися). Кочережки находятся в худшем состоянии, чем Вязовка из-за отсутствия питания, даже кукурузы. В день пребывания в Кочережках было доставлено на плечах колхозников (30 человек) – 30 пудов со станции Мизьково, что лишний раз подтверждает состояние оздоровительных мероприятий. Для детских ясель кукуруза выдается в целом виде из-за отсутствия горючего на мельнице. В колхозе «Большевистские темпы» выдано 6 штук рыбок на 48 детей. Более благополучное состояние в яслях им. «Косиора» как в санитарном состоянии, так и с продуктами питания. Употребляют в пищу растительное масло. Обхват общественным питанием учеников

семилетки удовлетворительный. Ученики получают по 100 г хлеба в день. Очень истощенным дают 2 раза в день кукурузную кашу без жиров. В четырехлетках получают по 100 грамм хлеба без вареной пищи. Смертность с 1 по 10 апреля – 60 человек, а с 10 по 22 апреля – 77 человек. 50% смертности за счет среднего возраста мужчин. Население питается спичаками (молодой водорослый очерет), экспонат при сем прилагаю».

Голодомор винищив або покалічив населення різного віку. Третина всіх померлих від голоду – діти. Вони виявились найменш захищеними, не брали участі у колгоспному виробництві, а відтак, не отримували рятівних 100 г хліба на працюючого. Потрібно зауважити те, що статистика смертності дітей є невеликою, але це спростовується браком наявної інформації для підрахунків.

Органи РАГСу Павлоградського району у 1933 р. реєстрували приблизно 60% від загального числа смертей через велику кількість непохованих трупів, а також значну частку сільських жителів, які пішли до залізничного полотна і станцій та там померли як невідомі.

Свідчать архіви обласного відділу охорони здоров'я 1933 р., де під грифом «Цілком таємно» рапортує райздоровінспектор Павлоградського району Щеглов. Він повідомляє, що по с. В'язівок смертність складала: «чоловіків, старших 16 років – 116 чол., жінок – 38 чол., дітей – 116 чол...», але цифри записів ЗАЦСу занижені. Зі слів очевидців, у селі на той час проживало 3,5 тисячі жителів. Протягом 1933 р. – с. В'язівок померло більше 2-х тисяч осіб.

«В нашому селі Троїцькому Павлоградського району, – пише член КППС з 1943 р., інвалід Великої Вітчизняної війни Олександр Антонович Костенко, в 1933 році померло від голоду 415 чоловік».

«Восени 1934 р. стали давати по 5–10 кг муки на двір. Яке це було щастя! Муку цілували, пригортали до грудей, поливали сльозами. Тоді й берегли ту муку, по-трішки їли. Варили рідкий суп з галушками. Ця мука була для людей невеликим порятунком».

«До Голодомору в селі Кочережки було дуже багато людей, а після нього ... На весь колгосп залишилося лише 4 корови. Я не знаю, як в інших селах, може їм хто допомагав, та в нас Голодомор продовжувався аж до 1936 р., а не до 1933 р. . Лише в 1936 році коли з урожаю цього року дали по 1кг пшениці на трудодень, а до цього давали за один робочий день 100 грам, якоїсь юшки і одну галетку з зернових відходів».

Щоб ліквідувати проблему кадрів, в Павлоградський район у 1934 р. прибуло 200 спеціалістів – в 37 сіл і 87 колгоспів. Та це аж ніяк не розв'язувало виниклу проблему. За даними М. Куліша («Голод 1933 р. на Україні», Дніпропетровськ-Мюнхен, 1993), в с. В'язівок Павлоградського

району вимирали, як і повсюди, цілими сім'ями, незлічимо. Тому, наприклад, в це село «після Голодомору привезли з Москви близько 100 сімей».

Крім цих скорботних показників жертв голоду необхідно також врахувати кількість репресованих селян, які знаходилися у таборах і в'язницях, втікачів з Павлоградщини в інші міста та за межі України, а також спецвселенців.

Абсолютних і точних даних про кількість жертв голоду в Павлоградському районі на сьогодні немає. За неофіційними даними смертність в Павлоградському районі склала 64,7%. Лише за один рік жителів Павлоградського району стало втричі менше! Люди голодували, пухли, тихенько вмирали попід парканами або просто на дорозі.

Лише в с. Межиріч протягом 1932–1933 рр. від голоду померло 264 осіб, в Булахівці – 300 осіб. У с. В'язівка за двадцять днів квітня 1933 р. померло 54 дитини, а в с. Кочережки за цей же час – 137 осіб. Село Вербки було занесено на «чорну дошку». Всього на «чорну дошку» було занесено до третини сіл України.

На початку ХХ ст. Україна зазнала непоправної втрати – від штучного голоду загинули мільйони її синів і дочок. Це був найтяжчий злочин проти людства, одна з найтрагічніших сторінок нашої історії.

Головними причинами голоду стали суцільна колективізація та антилюдяна політика розкуркулювання українських селян, свідоме та тривале позбавлення людей продовольчих засобів до існування, масові репресії проти дорослого чоловічого населення українського села. Мораль, традиції, талант народу, його віра і надії – все це було відкинуто новою реальністю як непотріб, пережиток. Страшний попіл лежав там, де ще недавно цвів сад духовного життя українського народу.

Та все ж українська нація вижила і зміцніла. Разом з цим зросло й усвідомлення обов'язку пам'ятати своє минуле.

Надійшла до редколегії 14.11.08.

Т. М. Мазур

Дніпропетровська райдержадміністрація

**ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. НА ТЕРИТОРІЇ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО РАЙОНУ (НА МАТЕРІАЛАХ
ДОКУМЕНТІВ СІЛЬГОСПАРТІЛІ «ШЛЯХ ДО КОМУНИ»
с. НОВОМИКОЛАЇВКА)**

Висвітлено життя українського села 1933 р. на підставі архівних документів сільгоспартілі «Шлях до комуні» с. Новомиколаївка Дніпропетровського району (у 1930-х рр. – Солонянського району) Дніпропетровської області.

У архівній справі Новомиколаївської сільгоспартілі «Шлях до комуні» за 1932–1933 рр. зібрані жакливі документальні свідчення про умови, в яких перебували мешканці цього села в рік організованої голодної трагедії. І до цього часу в серцях літніх людей озиваються 30-ті рр. ХХ ст. невимовним болем і страхом за пережите. Саме вони, ці згорьовані люди, дивуються, як вижили, адже жорстокий голод заставляв нещасних вчиняти такі страшні злочини, як убивство та людоїдство.

Рятуючись від голоду, селяни їли траву, коріння, комах та дрібних гризунів. «Голодний» період принесла колективізація, усупільнення майна селян.

Загони малограмотних агітаторів-хлібозаготівельників бовталися по селах, вихваляючи колективний спосіб господарювання та новий закон про госпподаток і саме вони витрушували все до останньої зернини з убогого селянського мішечка, й виводили з хліва єдину конячину чи корівку з упалими боками (худоба теж голодувала).

По селянських садибах чувся жіночий плач, селяни жаліли свою худобу і нізащо не хотіли віддавати її на «колективізацію». Вони розуміли, що їх родини почнуть пухнути з голоду.

Борючись із куркулями, залишаючи людей без останнього шматка хліба, владоможці, між тим, не чули божевільних зойків і плачу голодних старців, жінок і дітей, що, живучи в селах і не маючи господарства, без віднятої насильно худоби і майна починали в муках гинути від голоду.

Люди пішли працювати в новостворені артїлі та колгоспи, щоб прогодувати свої сім'ї, бо їм нічого не залишалося, хоч і бажання ве-

ликого в селян не було. Жити стало неможливо. Село бідувало, в кожній родині поселилися злидні та хвороби. Настав голод.

Яскравим підтвердженням того є заяви жителів села Новомиколаївка Дніпропетровського району (на той час Солонянського району) Дніпропетровської області. Селяни через нестачу продуктів змушені були писати заяви про прийняття їх до сільгоспартілі «Шлях до комуні». Ось деякі заяви, що зберігаються в архівному відділі Дніпропетровської райдержадміністрації (стиль і графіка залишені незмінними).

«До правління партії «Шлях до комуні» гр. вис. Петровського Зозулі Івана Свиридовича, 21/II-33 рік. Прохаю правління партії розібрати мою заяву та дати мені хоч якого нібудь отходу, тому, що я в таких обставинах працювати не можу так як у мене німа нічого, а є робота моя тяжка. Прошу не відмовити. Прохач Зозуля» [1, арк. 2].

Резолюція на заяві – «Відмовити».

«Голові Новомиколаївської партії «Шлях до комуні» від члена партії Підгірної Улити. Прохаю правління партії повернути мою усупільнену теличку, яку я здала у партію у 31 році, по скільки я не маю змоги купити собі корови, так прохаю повернути, бо в мене немає ніяких средств, окрім одних рук. Прохач Підгірна Улита. 6/III-33р.» [1, арк. 5].

Резолюція на заяві – «Відмовити».

«До Новомиколаївської партії «Шлях до комуні». Прохаю членів правління приділити мій молоко. Прошу не відказати моєй просьби. Іванченко Василь, 28/II-1933р.» [1, арк. 8].

Резолюція на заяві – «Дати 1 літр».

«До правління партії «Шлях до комуні» заява Іванченко Насті. Прохаю правління партії, щоб приділити мені молока. Скільки можна, позаяк ми робили в партії, і надалі думаю робити. Прохач Іванченко Настя» [1, арк. 7].

Резолюція на заяві – «Відмовити».

«До Новомиколаївської партії «Шлях до комуні». Прохаю правління додати молока, постики я больно, для підтримки прохач Іля Голубниченко» [1, арк. 11].

Резолюція – «Додати 1 літр».

Ось такого змісту майже всі заяви і майже на всіх одне слово резолюції «Відмовити» і підпис голови правління партії. Це слово лякало людей. Виняток робили тільки для калік та хворих, котрих уже ніяк не можна було лікувати. Їм замість півлітра молока давали 1 літр. Робили виняток і для матерів, що мали малолітніх дітей, але ж все одно це було страшно.

Свідчать документи:

«До Новомиколаївського правління «Шлях до комуні» від Станіслав Марини Наумівни. Прохаю правління артіль приділити мені молока на дитину 3-х місячну, що я не можу ходити на роботу через дитину, а коли дасте допомогу тобто приділите молока, то я буду виходити на роботу, яка буде на мене покладатися і в мене немає змоги купувати молоко по 5 карбованців за літер. Станіслав М. Н, 6/III-33 р.» [1, арк. 35].

На цій заяві була така резолюція: «З умовою, коли буде ходити на роботу, молока дасть».

Важко нам зараз уявити, як можна матері маючи тримісячне немовля, ходити на тяжку роботу. В той час ця жінка мусила йти, щоб одержувати молоко для дитини.

За живе бере і заява Лизавети Горбатюк:

«До Новомиколаївської артіль «Шлях до комуні». Заява. Прошу артіль дати мені допомогу якими-небудь продуктами. Сама я лежу хвора туберкульозом, а в мене двоє малих дітей, яким зовсім нічим годуватись. Прохання не відмовити» [1, арк. 40].

Ні, не відмовили, дали молока, мабуть, зважили на те, що жінка хвора та й діти могли б померти з голоду.

До правління артіль «Шлях до комуні» звернулися брати Олексій та Петро Виноградови з заявою: «Прохаю правління допомогти нам хоч молоком, а то дома нема чого їсти. Батька нема, а мати бросила і ми сидимо голодні. Прохаю допомогти нам. Прохач Виноградов Олексій та Виноградов Петро. 7/II-1933 р.». [1, арк. 31].

Резолюція – «Надати коли буде ходити на роботу».

«До правління Новомиколаївської артіль «Шлях до комуні» гр. Пакуш Марія Заява. Прохаю я правління щоб приділити мені молока хочаб 1 літр в сутки, позаяк в нас їсти нічого і нізащо купити, то я прохаю щоб хоч для дитини дали молока і ще раз прохаю не відказати» [1, арк. 44].

Резолюція – «Відмовити».

Безліч заяв надходило до правління сільгоспартіль «Шлях до комуні» з проханням прийняти на роботу. Судячи з цих заяв, що вже стали архівними документами, селяни ладні були виконувати будь-яку роботу, аби лиш мати змогу одержувати молоко чи інші продукти, щоб не вмерти з голоду.

«В артіль «Шлях до комуні» від гражданки Пелагеї Василівни Новікової. Прохаю артіль прийняти мене до артіль, обов'язки я буду виконувати, от роботи відмовлятися я не буду: Прохаю не відмовити. Прохачка Пелагея Новікова. 1933 рік 11 березня» [1, арк. 57].

Резолюція – «Прийнять».

«До правління артілі «Шлях до комуні» 26/III 33 р. гр. Мусієнко Оляни. Заява. Прохаю правління аби розібрали мою заяву та звернули увагу хоч трохи дали моїм дітям допомогу позаяк я не в змозі їх чим нібудь прогодувати нима в мене абсолютно нічого так як нидасте ніякої допомоги то мої діти погинути. Прохаю не відмовить. Прохачка Мусієнко» [1, арк. 161].

Резолюція – «Відмовить».

Гортаючи далі пожовклі сторінки архівного документу, бачиш, скільки людей бажало стати членами артілі. А було в селян бажання працювати в артілі тільки щоб мати шматок хліба та кварту молока. Це було просто щастя, коли в декотрих селянських хлівцях ще була корова чи теля, словом, було якесь господарство. Великі надії пов'язували люди з тим господарством. Та був і розпач, втрачені надії, коли нещасну ту корівчину «усуспільнювали», тобто забирали до артілі. Ось тоді голодна смерть чатувала на бідних людей. Водночас можна констатувати, що голод створили штучно, забираючи з селянських дворів геть усе до крихти.

Ось заява від Петра Сорокаліта, де він пише: «Прошу правління даної артілі розглянути мою заяву і прийняти мене із моєю сім'єю до членів артілі, всі положені на мене обов'язки буду виконувати своєчасно, а так же прошу повернути мені мою хату з городом, прошу не отказать просьбі. Просітель П. Сорокаліт, Е. Сорокаліт, К. Сорокаліт» [1, арк. 109].

Резолюція – «Прийняти. Хату не повертати».

Заява від Палажки Міюс: «Прохаю членів Новомиколаївської артілі прийняти мене в артілі «Шлях до комуні» і повернути мені хату з усадьбою. Прохаю не відмовити. Прохачка Міюс Палажка» [1, арк. 114].

Резолюція – «Відмовити».

А. О. Сорокаліт, член артілі, також вимагав «повернути корову, за яку не виплачено і яка зараз знаходиться на молочарській фермі [1, арк. 118].

Резолюція – «Відмовити».

Підгірний Іван Архипович пише: «Прохаю прийняти мене з моєю сім'єю до складу членів артілі, я буду виконувати обов'язки як і раніше. 6/IV-32 р.» [1, арк. 220].

Резолюція – «Відмовити».

А є й такі заяви: «До правління артілі «Шлях до комуні» Прохаю правління дайте мені авансу на сапоги бо я порвав сапоги і тепер босий уже в них ходю уже ниможу ходити зашпори заходять у ноги. Прохаю правління не отказать. Прохач Костя Коваль. 4/II-33 р.» [1, арк. 411]

Резолюція – «Відмовити».

Серед архівних документів є й акти. Стосувались вони, як правило, питань трудової дисципліни в колективі артiлi, зокрема в бригадах, ланках.

Дуже строго у 1930-ті рр. ставились до розкрадачів народного добра. Їх соромили на кожному кроці, притягали до відповідальності. Але «розкрадачами» були знову-таки бідні селяни, у яких грошей не було купувати теж саме зерно кукурудзи, про що нижче буде сказано.

Ось, приміром, якого акта було складено 24 квітня 1933 р. з причини крадіжок:

«1933 р., квітня 24 дня я, голова артiлi «Шлях до комуні» Д'яченко Ф. Г. в присутності ланкового і бригади тов. Новикова Грицька та члена колгоспу тов. Іванченка Івана Авр., склав цього акта на розкрадачів колгоспівської власності, а саме: Іванченко Артемона, Дяченка Антона, Виноградова Андрія та Мелашка Олександра. 24. /IV. 1933 р. перевірено було виїзди згаданих тт., які працювали в степу на посадке кукурудзи, де і виявилось. У Іванченка Артемона найдено в кармані посівної кукурудзи 2 кг, в Дяченка Антона найдено в кармані 2 кілограма, у Виноградова Андрія найдено в кармані 1,500 кілограм та в Мелашка Олександра найдено в кармані 2 кілогр. і разом відібрано всього кукурузи 7,500 кілогр. Про що склав цього акта для притягнення винних в цьому до відповідальності, які з метою зриву та зменшення врожайності на колгоспних ланах, крали аби підірвати міць колгоспу» [1, арк. 1].

Є й такі, з дозволу сказати, акти, в яких частіше криється просто наклеп на людину(чи людей), а не осмислюються факти з визначенням винних. Наприклад, «Я гр. Іванченко Кирило, в присутності Ляшенка Кіндрата склав цього акта про нижеслідуюче: мною не одноразово було замічено, що гр. Дяченко Антон пас корову на житі, яке належить артiлi, на бувшій садибі Дяченка Марка, коли я заявляв тому, щоб він не пас, так він мене виматюкав і сказав, що то жито його, бо він буде займать ту садибу. Я вважаю, що пасти корову на житі в сучасний момент це є шкідництвом, а тому прошу прийняти міри до таких шкідників, як Дяченко. Підпис Іванченко» [1, арк. 316].

Складали акти на їздових (конюхів), бригадирів, ланкових, дорок, котрі абияк ставились до роботи, їм вираховували трудовні, штрафували.

Що ж, з безвідповідальністю треба було боротись. А взагалі залишається тяжке враження від цих заяв та актів. Однак констатувати можна лиш одне – то наша історія, так вона починалась, бо починалось тоді зовсім нове, колгоспне соціалістичне життя, якого бідний селянський люд не розумів і сприймав ще тривалий час по-своєму.

Історія не знає більше прикладів, коли смертями людей закладалися основи «нового соціалістичного ладу». Пожовкли і вицвіли клаптики паперу, списані неграмотним і кривулястим почерком, що знайшли свій останній притулок у архівній справі – найперші свідки тієї жахливої пори.

...Помирали немовлята на руках у матерів, яким нічим було їх годувати, віддавали під парканами Богу душу виснажені старці, пухли з голоду і йшли у Вічність діти і підлітки. Хвороби і злидні, які обсіли кожну селянську хату, тільки ускладнювали становище. Ми, українці, повинні робити висновки з минулого. Наш обов'язок говорити про це чесно, щоб історичні трагедії ніколи не повторювались.

Бібліографічні посилання

1. Архівний відділ Дніпропетровської райдержадміністрації. – Ф. 53, спр. 5.
Надійшла до редколегії 09.10.08.

VI. ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. У СЕРЕДНІХ ТА ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

УДК 94 (477.63) «1932/1933»+37 (477.63) «1932/1933»

І. О. Піскарьова

Дніпропетровський фінансово-економічний ліцей

НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМАТИКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ м. ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Проаналізовано особливості організації та проведення заходів, присвячених 75-роковинам Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Розглянуто питання щодо збереження історичної пам'яті трагічних сторінок українського народу.

«Голодомор – не історична минувшина, а глибока демографічна і духовна рана, яка нестерпним болем пронизує пам'ять... Занадто багато безіменних могил в Україні. Маємо згадати трагічне минуле, унеможливити духовну і соціальну руїну українського народу, повернути історичну справедливість – всенародно вшанувати та увічнити пам'ять убієнних Голодомором селян» [6], – ці слова з книги В. Марочка звучать набатом для українців.

Ми не маємо права забувати свою історію, минуле повинно говорити – і говорити правду. Відкриваються все нові й нові сторінки історії, з'являються свідчення очевидців про неймовірні випробування, які випали на долю народу під час Голодомору 1932–1933 рр. Саме пам'ять про Голодомор повинна стати могутнім консолідуючим моментом, який покликаний духовно й ідейно згуртувати націю, стати міцним фундаментом державності.

У статті розкриваються навчально-виховні аспекти проблематики Голодомору 1932–1933 рр., узагальнюється досвід роботи навчальних закладів Дніпропетровська.

Вивчення цього питання забезпечено методичними розробками [1; 5], нормативними документами [2; 8; 9; 10].

Президент України та Верховна Рада України видали комплекс нормативно-правових документів, які сприяють формуванню національної свідомості, виховують у громадськості патріотичні почуття, повертають народу України його історію [2; 8; 9; 10].

Ознайомлення з нормативно-правовою базою щодо вивчення Голодомору 1932–1933 рр. є основою, якою ми керуємось у своїй роботі. Саме тому дуже важливо довести положення цих документів до учнів, батьків, членів педколективів. Саме на основі цих документів міське управління освіти та науки Дніпропетровської міської ради, Міський методичний центр спланували роботу навчальних та позашкільних закладів.

Але сумлінне виконання указів, постанов неможливе без активної, небайдужої молоді, творчого підходу вчителів, пошукової діяльності школярів, підтримки співробітників архівів та музеїв, науковців. Саме така співпраця формує активну життєву позицію молоді. Але ж головна роль у цьому процесі належить Вчителю. Саме він, пропускаючи через себе всю інформацію (дати, факти, статистику), повинен запалити вогонь в очах та серці дитини, тільки тоді дитина буде небайдужою до нашого минулого, тільки тоді буде загартовуватись її душа та пам'ять.

Займаючись пошуковою діяльністю, розробкою творчих проєктів, збираючи спогади очевидців, коли прослідковується зв'язок поколінь, дитина розуміє своє коріння і прагне його скріпити історичною пам'яттю. Забудеться суха лекція, текст підручника, документальний фільм, але нічого не замінить людське спілкування: саме воно дає наснагу, віру в себе, свідоме розуміння історії своєї родини, міста, країни.

Саме тому так важлива робота вчителів шкіл, громадських організацій у формуванні громадянської позиції нашої молоді. Вивчення цього питання неможливе без співпраці: учень – вчитель – школа – ВНЗ.

Для відзначення сумних роковин Голодомору 1932–1933 рр. вся навчально-виховна діяльність була організована і проведена за такими напрямками: пошукова робота, науково-дослідницька діяльність, художня творчість.

У багатьох питаннях по збору свідчень про Голодомор школа займає важливе місце. Згідно з указом Президента України В. А. Ющенка [2] складання Книги Пам'яті жертв Голодомору повинно посісти провідне місце у навчально-виховній діяльності. Зрозуміло, що 80% матеріалу для майбутньої Книги буде надано студентами, учнями, вчителями. Це величезний внесок у повернення народу України його трагічних

сторінок історії. У навчальних закладах міста було створено 304 пошукові групи.

Слід відзначити, що не тільки студенти ВНЗ займаються науково-дослідницькою роботою та пошуковою діяльністю. Багато шкіл, гімназій, ліцеїв міста приділяють увагу формуванню навичок дослідницької роботи учнів. У своїх наукових роботах учні досліджували причини, перебіг, наслідки, демографічні втрати Голодомору. Учениця фінансово-економічного ліцею О. Хіря захистила науково-дослідницьку роботу «Проблеми Голодомору 1932–1933 рр. у творах українських письменників». На обласному конкурсі-захисті в Малій академії наук учениця НВК №131 Г. Сидоренко захистила науково-дослідницьку роботу «Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині». Захист наукових робіт відбувся також у НВО № 136.

На міській науково-практичній конференції «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, перебіг, наслідки», яка відбулася 22 листопада 2007 р., учень НВО № 136 С. Клименко ознайомив присутніх з досвідом роботи центру національно-культурного відродження, учениця фінансово-економічного ліцею Л. Ковальова доповіла результати свого дослідження за темою «Демографічна катастрофа 1932–1933 рр. Знищення біологічного потенціалу українського народу». У своїй доповіді учень 11 класу гімназії Ленінського району А. Баранов розкрив питання «Механізми Голодомору 1932–1933 рр. в Україні».

«Щоб історію сприйняти як те, що було насправді, потрібно, щоб вона була «прив'язана до тебе», щоб ти міг побачити, торкнутися її. Тож будьмо відповідальнішими перед іншими та, в першу чергу, перед собою, немає майбутнього у тієї країни, що забула чи зневажливо ставиться до свого минулого» – це думки старшокласників НВО № 113, які прозвучали на конференції. Тож Україна має майбутнє! Бо має гідну молодь, яка усвідомлює моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнає необхідність відновлення історичної правди.

Роботу над проектом «Біля хреста померлим в 33-му. Пам'яті жертв Голодомору присвячується» проводить НВК №12. Результати роботи регулярно висвітлюються в шкільній газеті «ГАРТ».

Розкриваючи важливі питання Голодомору, учні шкіл міста проявили себе в літературній творчості (у написанні віршів, творів, оповідань, есе).

«...Голодомор – це не стихійне лихо,
Це не природне явище чи катаклізм.
Це злочин, заподіяний навмисно.
Знущання, катування та цинізм!» –

Саме так характеризує Голодомор у своєму вірші «Жахливі роки Голодомору» учениця фінансово-економічного ліцею Вероніка Куліченко.

Анастасія Александрова, учениця НВК № 12, питає в нас з вами:

«... Хто ж таку долю замислив страшну?
Хто для тисяч людей заготовив труну?
Так жорстоко розправився хто?
На вустах загиблих лишилось питання: «За що?»

Але молодь має віру у відродження України і це доводить в своїх віршах учень НВК № 139 Андрій Ляш:

«... Два довгих роки люд терпів
Знущання їх Голодомором,
Але він вижив й переміг.
І хай усім тим буде сором,
Хто каже, що то все пусте
І не було того страшного.
Усе було...
І цілий світ про це вже знає...
До одного.
Пройдуть роки, сплинуть віки,
Але у пам'яті народній
Залишиться назавжди слід
Голодомору, мов безодні,
З якої вибрався народ,
Бо в нього є мета єдина,
І буде так тепер завжди:
Життя, свобода, Україна»

Творчий потенціал учнів був розкритий не тільки в науковій та пошуковій роботі, а і в художній творчості: живопис, графіка, прикладне мистецтво. У школах міста проведено конкурси дитячих малюнків, у яких взяли участь 146 учнів, конкурси плакатів (36 учнів).

Б. Бондарчук, учень НВК № 57, вражений трагедією українського народу, показав учням Амур-Нижньодніпровського району театралізовану виставу «Марія» за романом У. Самчука. Вистава була представлена у форматі театру одного актора.

Інтерв'ю, опитування є важливою формою збору матеріалу. Для багатьох учнів це була перша спроба інтерв'ювання. Багато свідчень надали не тільки очевидці Голодомору, а й батьки, родичі, сусіди. Історико-соціологічна група наукового товариства «Первоцвіт» НВК № 12 провела опитування серед мешканців Дніпропетровська:

«Чи знаємо ми свою історію? Голодомор 1932–1933 рр.» Анкета опитування вмішувала питання:

1. Чи знаєте Ви, яку акцію заплановано провести в Україні 24 листопада 2007 р.?
2. Які причини Голодомору 1932–1933 рр. на Україні?
3. Чи є у Ваших родинх постраждалі від Голодомору 1932–1933 рр.?
4. Чи володієте Ви інформацією щодо рідних, які постраждали під час Голодомору?

Було опитано 281 осіб, з них 98 респондентів віком до 25 років, 98 респондентів – 25–50 років, 85 – старші 50 років.

На питання «Чи знаєте ви, яку акцію планується провести в Україні 24 листопада 2007 р.?» лише 26% відповіли позитивно.

На питання «Чи є у ваших родинх постраждалі від Голодомору 1932–1933 рр.?» позитивно відповіли 41% респондентів.

Але з числа 41% респондентів, хто знав, що їх родини постраждали від Голодомору 1932–1933 рр., 25% не володіли жодною інформацією про загиблих. Є над чим замислитись.

Плідна творча, наукова, дослідницька робота учнів неможлива без допомоги вчителя-наставника, який знайомить з методами та підходами, щодо опрацювання джерельної бази, історіографії. Роботу над проектом «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» здійснюють не тільки вчителі історії. Це і вчителі української мови та літератури, які проводять літературні читання (СЗШ № 25, СШ № 16), це і вчителі математики, які допомагають обробляти статистичні показники, це і вчителі інформатики, які забезпечують комп'ютерну підтримку. А яку велику роботу проводять заступники директорів з виховної роботи. Саме вони організовують шкільні уроки-реквієми, складання Книги Пам'яті, проведення Всеукраїнської акції «Запали свічку» (НВК № 139 В. В. Шелехова, гімназія № 136).

Усі школи міста взяли участь у збиранні свідчень в Книгу пам'яті. Але саме вчителі історії організовують, керують, допомагають обробляти матеріали. Особливо треба відзначити роботу вчителів: Н. М. Антоненко (гімназія Ленінського району), О. В. Алмазової (НВО № 136), В. Д. Щабельського (СШ № 101), Л. В. Тесленко (НВО № 113).

Активну участь в організації та проведенні наукових конференцій, семінарів, диспутів здійснюють вчителі історії: З. В. Кісенко, Г. Г. Басівська НВК № 57 – конференція «Творці Голодомору»; С. Б. Асташева СШ № 35 – конференція «Запали свічку»; Т. П. Ігнат'єва СШ № 73 – конференція «Реквієм»; А. К. Немикін, А. М. Ярило, Л. Ф. Донченко – НВК № 131 – конференція «Уроки Голодомору».

Незважаючи на труднощі, які виникають у зв'язку з пошуком свідків Голодомору, слід відзначити роботу СШ № 134, учні якої не тільки зустрічаються з В. Х. Безродною, свідком трьох Голодоморів, а й опікуються нею. Учні шкіл міста допомагають у веденні присадибного та хатнього господарства, доставці продуктів харчування 128 постраждалим від Голодомору громадянам.

Велику підтримку в проведенні заходів, лекцій, круглих столів забезпечили працівники бібліотек. Саме завдяки їм у школах діяли постійні книжкові виставки. Їхній професіоналізм допомагав учням орієнтуватися в науково-популярних, періодичних виданнях. (В. О. Мареха – фінансово-економічний ліцей, Н. Я. Дорошева – НВК № 131)

Важливу роль у навчально-виховному процесі відіграють засоби масової інформації. На уроках історії, позашкільних заходах учні переглядали кінофільми, хроніки, документальні фільми. Учні гімназії № 3 взяли участь у створенні документального фільму «Страда голодом». Але ж не обійшлося без труднощів: відсутність методики збирання матеріалів, спогадів очевидців, обробки статистичних даних. На жаль на початку роботи не було єдиної форми складання свідчень, тільки в кінці лютого 2008 р. були надані рекомендації. Проте не було приділено уваги педагогічним та психологічним аспектам пошукової роботи.

Належне місце в навчально-виховному процесі займає проектна діяльність. Саме вона дає можливість якнайкраще розкрити потенціал учня, тому що він є і автором, і дослідником, і редактором. Завдяки їй розвиваються комунікативні навички, здатність вирішувати проблеми та проблемні ситуації, навички роботи в колективі. Все це продемонстрували учні НВК № 12 на міському семінарі вчителів історії, який відбувся у березні 2008 р., презентуючи проект «Біла хреста померлим в 33-му». Робота учнів регулярно висвітлюється в шкільній газеті «ГАРТ». Учні СШ № 35 С. Оболонський, М. Тен, А. Ткаченко захистили проекти «Чорні сторінки у житті України», «Жнива скорботи».

24 листопада 2007 р. на базі НВК № 139 відбувся міський семінар директорів шкіл, на якому була проведена конференція-реквієм «На терновому мосту історії». Учасники семінару були ознайомлені з виставкою за матеріалами діяльності закладу з виконання Закону України № 376-V «Про Голодомор 1932–1933 рр.», роботою над проектом «Запалимо свічки пам'яті».

«На відстані часу ми увінчуємо пам'ять тих, кого немає сьогодні з нами» – саме так розпочинає своє вступне слово в четвертому випуску історико-літературного альманаху «Дерево пам'яті», присвя-

ченому жертвам Голодомору 1932–1933 рр., директор СЗШ № 112 Г. В. Цвік. До збірки увійшли історичні документи, свідчення очевидців, дитячі твори, фотографії.

Завдяки співпраці з історичним музеєм ім. Д. І. Яворницького школи міста мали змогу ознайомитися з постійно діючою експозицією «Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.». У травні 2007 р. в Діорами м. Дніпропетровська відбулася виставка «Розсекречені документи КДБ СРСР щодо подій Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», яку відвідали майже всі учні старших класів міста.

У сумні дні 75-х роковин Голодомору 1932–1933 рр. відбулися мітинги, покладання квітів. Слід зазначити, що до цієї акції приєдналися батьки учнів, члени їх родин. (СШ № 43, СШ № 78, СШ № 115, НВО № 136, СЗШ № 4, КЗО СШ № 121, гімназія Ленінського району та інші). Дуже важливо, щоб не обірвався зв'язок історії окремої родини, вулиці, села чи міста, області, країни – зв'язок поколінь.

Одним із духовних осередків для учнів НВО № 136 є каплиця пам'яті жертв Голодомору. Заслуговує також на увагу досвід роботи національно-культурного центру цього закладу.

Науково-теоретичні та практичні конференції є результатом плідної роботи багатьох фахівців: науковців, освітян, співробітників архівів та музеїв. Вони є підсумком певного етапу роботи і наступною сходинкою для вирішення нових завдань.

Управлінням освіти та науки Дніпропетровської міської ради, Міським методичним центром, Дніпропетровським національним університетом, Міським Палацом дітей та юнацтва за підтримки Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького були проведені науково-практичні конференції: «Голодомор 1932–1933 рр. і масові політичні репресії: трагічні сторінки історії українського народу» (23 листопада 2006 р.); «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, перебіг, наслідки» (22 листопада 2007 р.). 22 лютого 2008 р. у Будинку учителя Інститутом української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Дніпропетровським національним університетом була проведена науково-теоретична конференція «Творці Голодомору 1932–1933 рр.»

На допомогу навчальним закладам у ході роботи конференцій були розроблені певні рекомендації, якими керуються освітні заклади в навчально-виховній роботі щодо вивчення проблем Голодомору 1932–1933 рр.

За підтримки Дніпропетровського національного університету, Міського методичного центру науки та освіти на міських семінарах вчителів історії в листопаді 2007 р. та жовтні 2008 р. відбула-

ся презентація книг серії «Голодомори»: В. Марочка «Голодомор 1932–1933 рр.», «Творці Голодомору 1932–1933 рр.»; В. Іваненка, Н. Романець «Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині та Запоріжчині». Книги в науково-популярному форматі розповідають про одну з найтрагічніших сторінок української історії – геноцид українців 1932–1933 рр. [3; 6; 7].

Бібліотеки навчальних закладів отримали книгу серії «Пізнавай і шануй свій край» Ф. М. Клименка «Голодомор. Реквієм. На відстані часу». Своїми роботами в художньо-образній формі автор розповів про дуже малий, але досить значний відрізок історії українського народу. Автор висловлює своє бачення жакликої події – Голодомору – у житті народів України. У його творах звучить реквієм його дідам, односельцям та всім іншим українцям, які померли голодною смертю в 1932–1933 рр. [4].

22 листопада 2007 р. методист Міського методичного центру освіти та науки М. М. Епик у ході науково-практичної конференції дав інтерв'ю 11-му каналу Дніпропетровського телебачення, в якому зазначив: «...Ми не повинні забувати про ці жакливі події. Історію Голодомору ми повинні знати досконало. Пам'ять невинно убійєних треба вшановувати, адже найбільша цінність – це людське життя. Коли вмирає людина – зникає цілий світ. А коли вмирають мільйони – зникають цілі галактики».

Виконуючи указ Президента України В. А. Ющенка [9], навчальні заклади міста плідно працюють над створенням регіональної Книги пам'яті. Міський методичний центр отримав від шкіл міста 394 свідчення очевидців голоду. Збір свідчень продовжується. Дуже важливо, щоб інформація про Голодомор передавалася від старшого покоління до молодшого під час безпосереднього живого спілкування. Зберегти пам'ять про Голодомор – наш моральний обов'язок перед тими, хто невинно загинув, і перед наступними поколіннями, бо пам'ять є необхідною умовою існування людства.

Бібліографічні посилання

1. Гребенчук, Т. Методичні рекомендації щодо підготовки та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / Т. Гребенчук // Шкільний світ. – 2007. – № 10.
2. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» від 28.11.2006 № 376 –V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 50. – Ст. 504.
3. Іваненко, В. Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині та Запоріжчині / В. Іваненко, Н. Романець – К., 2008.
4. Клименко, Ф. М. Голодомор. Реквієм. На відстані часу / Ф. М. Клименко. – Д., 2007.

5. Комплексний проект «Голодомор 1932–1933 рр. як історична пам'ять українського народу у навчально-виховному процесі» // Директор школи. – 2007. – № 47. – С. 20–21.

6. *Марочко, В.* Голодомор 1932–1933 рр. / В. Марочко. – К., 2007.

7. *Марочко, В.* Творці Голодомору 1932–1933 рр. / В. Марочко. – К., 2008.

8. Указ Президента «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» від 14.03.2007 р. № 207/2007.

9. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодоморів» від 25.09.2008 р. № 856/2008.

10. Указ Президента України «Про оголошення в Україні 2008 р. Роком пам'яті жертв Голодомору» від 24.11.2007 р. № 1144/2007.

Надійшла до редколегії 14.11.08.

УДК 94(477) «19»(07)

Ю. І. Лавренюк

Школа вільного розвитку Індустріального району м. Дніпропетровська

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ

Розкрито авторську методику викладання теми Голодомору 1932–1933 рр. на уроках історії в школі.

Голодомор 1932–1933 рр. – одна з найкривавіших та найтрагічніших сторінок нашої історії. Зараз через байдужість багато хто, на жаль, забуває про це... Щоб збагнути Голодомор, треба залучити не тільки розум. На мить треба перебороти ту амнезію, яка раціоналізмом та ілюзіями захищає нас від дійсності, пробудити приспану уяву та зуміти побачити серцем темряву. Бо тільки уява – джерело не лише творчості, а й людяності – допоможе адекватно збагнути справжні виміри цього жаху [8, с. 59].

Актуальність теми Голодомору 1932–1933 рр. підкреслив Президент України В. А. Ющенко своїм Указом «Про вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.» Однак нововведений закон не може в цілому вплинути на думку людини. Саме тому перед учителями стоїть завдання: донести до серця і душі дитини якомога більше достовірних фактів, які б допомогли відтворити події того лихоліття, зрозуміти почуття та думки людей, що жили в ті страшні часи, а також зазирнути в минуле очима сучасника.

Українська держава, яка стала на шлях трансформації в демократичне, цивілізоване суспільство, перебуває нині в стані кризи, що охопила всі сторони життя. Це духовно деморалізує людей, особливо згубно впливає на молоде покоління. Школа повинна допомогти прилучити дитину до надбань сучасної культури, сприяти становленню особистості як суб'єкта і стратега життя, гідного людини. Наше завдання – зростити дитину для життя в суспільстві, для життя серед людей.

Особистість, що формується, повинна відчувати свою значущість, навчитися поважати себе. Тільки за цієї умови з неї виросте людина з почуттям власної гідності, яка водночас поважає й тих, хто її оточує.

Щоб підготувати дитину до життя, треба дати їй надійну систему знань, умінь і навичок. Школа повинна плекати людину, здатну до життєтворчості, з високим духовним потенціалом, яка гідно й компетентно реагує на потворні гримаси перехідного стану розвитку українського суспільства, а водночас готується стати повноцінним суб'єктом історії та власної долі.

Шляхи формування соціально адаптованої особистості приводять до висновку, що на уроках історії, розглядаючи тему Голодомору 1932–1933 рр., учнів треба озброювати такими вміннями:

- сприймати події минулого так, як сприймали їх сучасники;
- розуміти закономірності історичного процесу;
- бачити роль особи в історичних подіях;
- сприймати історичні події в часі, просторі;
- усвідомлювати причини та наслідки подій.

Основна мета вивчення теми «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.» полягає в тому, щоб допомогти учневі усвідомити взаємозв'язки політичних, соціальних і економічних проблем, сприймати ці проблеми в цілісності, цінувати культурну розмаїтість держави, формувати толерантність [5, с. 51–56].

Спираючись на загальноєвропейський підхід до розуміння трагедії українського народу 1932–1933 рр., можна виділити розвиток таких найважливіших умінь та навичок учнів на уроках історії, присвячених темі Голодомору:

- аналізувати різноманітні свідчення, джерела і здобувати з них інформацію;
- оцінювати чужі погляди, виявляти розбіжності в різних судженнях і позиціях;
- помічати помилки і прояви упередженості в судженнях і не піддаватися проявам тенденційної інформації.

Подавати навчальний матеріал необхідно так, щоб він сприяв появі особливого виду розумової взаємодії, «включав» учня в проблем-

ну ситуацію і викликав у нього пізнавальну потребу у розв'язанні проблем.

Моделюючи проблемну ситуацію, слід дотримуватися таких правил:

1. Завдання повинні будити думку учнів і складатися на основі виченого теоретичного матеріалу.
2. До завдань необхідно додавати список рекомендованої літератури: статті, вірші, спогади, свідчення, фото, наукові розвідки.
3. Виконані завдання повинні обговорюватися в класі.

Запитання та завдання, як правило, дозволяють дітям висловити свою думку, подискутувати. Якщо можливо, то варто проводити паралелі з минулим матеріалом, а також із сучасними подіями, що розвиває в учнів творчий підхід до аналізу історичного процесу, підводить їх до думки, що історія слугує людині для того, щоб «зрозуміти сучасність, передбачити майбутнє».

Раціональне використання рольових ситуацій слугує свідомому розумінню учнями політичних процесів, які відбувались напередодні та під час Голодомору 1932–1933 рр., ролі особи в історії, усвідомленню себе як особистості, як громадянина, вихованню патріота, який поважає історію та культуру інших народів.

Важливо, щоб учень знайшов свій спосіб дій, зробив «відкриття», повторив те, що йому запропоновано як зразок. Цей принцип спрямований на виховання креативного ставлення до свого життя, до життєвого самовизначення.

Головною психологічною реальністю є переживання дитиною світу і себе у світі, а отже, не враховувати переживання дитини неможливо, неможливо також розв'язати протиріччя між бажанням і необхідністю, не враховуючи природу бажань. А ми знаємо, що учні вирішують у процесі навчання проблеми, які їх цікавлять і значущі для них.

Прийшов час воскресіння, час каяття і нового творіння. І першою з перших за формування нового погляду на проблему Голодомору 1932–1933 рр. повинна взятися школа, якщо вона не робила цього раніше. Час виховує фермерів, бізнесменів, політиків, а школа, учитель мусять формувати людей високої культури, меценатів, сподвижників, дбати про інтелект нації. Учитель повинен організовувати навчальний процес так, щоб історія народу успадковувалась як дорогоцінний скарб, як мамина скриня.

Нова програма з історії України частково врахувала прорахунки й огріхи минулого й заговорила окремими темами правди. У даному випадку такою темою «правди» і є «Голодомор на Україні 1932–1933 рр.». Але відсутність хрестоматійного матеріалу і обмаль текстів у підручнику створили учителю багато проблем. І найперша – як не-

традиційно, нестандартно відкрити дітям історичну правду, вивчити сторінки невідомої історії і правди.

Методика вивчення питань цієї трагедії досконало не обґрунтована та не розкрита [9, с. 34]. Кожен учитель, пропустивши цю проблему крізь своє серце, вже майже знайшов шлях, яким він донесе її до дитячих сердець. І скажемо, що дуже своєчасно введено у 10 класі спецкурс «Голодомор 1932–1933 рр.». Історики – науковці займались вивченням питання Голодомору 1932–1933 рр. статистично, оглядово. В основу подання матеріалу лягали дати, цифри, імена, а люди зникали.

Постає проблема оживити мертве, повернути те, що зникає, навчити торжествувати і співпереживати. А щоб усе це зуміти, слід віртуозно продумувати режисуру уроку, міняти форми й методи, місця проведення, залучати дітей до творчої роботи тощо.

Найбільш раціональними є методи активного навчання, а саме:

- атака пам'яті;
- метод несподіваних заборон;
- метод нових варіантів;
- метод інформаційної недостатності;
- метод інформаційної перенасиченості;
- метод ситуаційного драматизму;
- метод надуманих помилок.

Найліпший результат дають так звані нестандартні, нетрадиційні уроки:

- урок-інсценізація;
- форум українознавців;
- «засідання громади»;
- урок-дослідження;
- конференція українознавців;
- літературні читання;
- «зустріч із минулим»;
- діалог з продовженням;
- урок-репортаж;
- урок-діалог;
- урок-дебати;
- публічний огляд знань.

Згідно з програмою з історії рідного краю, спецкурсом «Голодомор 1932–1933 рр.» в 10 класі ефективні такі уроки переживання: «Якими були «ми» до Голодомору 1932–1933 рр. і якими стали після»; «Голодомор 1932–1933 рр.: очима істориків, мовою документів». «Терор. Репресії. Голод»; «Документи не мовчать – вони говорять»; «Го-

лод» – секрет. Чому мовчали лідери, вожді, засоби масової інформації»; «Зустріч із дійсністю».

Такі уроки дорого «кошують», але й багато значать для успішного засвоєння теми. Їх підготовка займає значно більше часу, ніж звичайний урок, але й дає позитивний заряд для учасників. Про такі уроки учнів попереджають за тиждень і консультують з питань допоміжної літератури [3; 6; 10]. Консультації можуть бути групові та індивідуальні. Учитель продумує роботу так, щоб на уроці працювали всі учні, були задіяні всі органи їхнього сприйняття. На кінець уроку плануються різні форми відтворення знань: повторна «екскурсія», репортаж, суд, діалог, монолог із продовженням, взаємозвіт тощо.

Під час вивчення матеріалу нетрадиційними способами необхідно продумувати і нетрадиційні домашні завдання, як-от: написати відгук, репортаж; розповісти батькам; зібрати матеріали для музею; записати бабусині спогади; підготувати екскурсію за темою; прочитати... намалювати... відтворити; зробити коротку відеопрезентацію: «Свідки не мовчать – вони говорять» (обов'язково двічі на рік).

Слід зауважити, що історичне осмислення трагедії українського народу 1932–1933 рр. не формуватиметься у школярів повноцінно за браком різноманітних джерел, якими, зокрема, є плакати, архівні документи, свідчення, спогади, а також, безумовно, фотографії. Фотографії є тільки одним із багатьох джерел, що використовуватимуться для аналізу й інтерпретації події, процесу, історичної проблеми.

Один досвідчений редактор газети якось висловив таке спостереження: «Наші враження про важливі і неоднозначні події можуть постійно змінюватися залежно від однієї – єдиної фотографії».

З одного боку, фотографії подій 1932–1933 рр. просто є видимими слідами подій недавнього минулого. З іншого боку, вони викликають у нас емоційну реакцію на подію, а також подають нам подію без її аналізу [7, с. 27–30].

За допомогою фотографій можна: точно визначити загальне й відмінне; колективно складати портрет політичного діяча та епохи; самостійно визначати політичний силует лідера країни; аргументовано захищати свою точку зору, свою позицію; аналізувати самостійно події та явища; працювати самостійно, у групах та колективах; формувати й відстоювати власне ставлення до подій та діяльності державних лідерів; зіставляти свою точку зору з точкою зору інших; персоніфікувати події, висловлювати власні думки та ідеї з приводу даної теми; переходити від паралельного аналізу до узагальнень.

Нестандартні, нетрадиційні уроки дуже часто стають уроками для всієї школи, для батьків, педагогів. Такий вихід за рамки одного кла-

су формує впевненість у собі, породжує живий інтерес до героїчного й трагічного минулого Батьківщини, самостійного вирішення питань: «Чи був Голодомор?», «Скільки померлих від голоду?», «Чи залишились ще живими ті, хто пережив страшні часи?».

Будуть змінюватися часи, виникатимуть все нові й нові проблеми перед школою, але вічно поставатиме одна: проблема Людини, що пам'ятає рід свій, не забуває мови материнської, знає й цінує минуле свого народу і творить майбутнє. Адже без минулого немає майбутнього.

Слушно зауважив С. Кульчицький: «Фальш радянської доби треба витискувати з себе по краплині. Чим скоріше наше суспільство звільниться від стереотипів минулої епохи, тим легше буде жити [1, с. 5–54]. Могутнім важелем у цьому може стати правда про Голодомор.

Тільки тоді ми навчимо дітей розмірковувати, висловлювати власні судження, не просто засуджуючи, а знаходячи різні шляхи розв'язання історичних проблем. Ми мусимо пам'ятати, якою ціною оплачені дні нашого буття. Молодь має знати гірку і болючу правду, щоб ніколи більше не допустити на нашій родючій, щедрій землі голодування.

Бібліографічні посилання

1. Валько, Л. Віче пам'яті. До 70-річчя Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / Л. Валько, Т. Гурик // Історія України. – 2003. – № 11.
2. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 50.
3. Конквест, Р. Живна скорботи: Радянська колективізація і Голодомор / Р. Конквест / Пер. з англ. – К., 1993.
4. Кульчицький, С. Сталінський геноцид в Україні. Прорив мовчання / С. Кульчицький // Історія в школах України. – 2006. – № 2.
5. Кульчицький, С. Сталінський геноцид в Україні. Як осмислювали Голодомор / С. Кульчицький // Історія в школах України. – 2006. – № 3.
6. Михайличенко, Г. М. Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр. / Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. – Збірка документів і матеріалів. – К., 1993.
7. Мокрогуз, О. Навчити прочитувати фотографії / О. Мокрогуз // Історія в школах України. – 2004. – № 8.
8. Сорокин, П. А. Человек. Общество. Цивилизация / П. А. Сорокин. – М., 1992.
9. Сулик, Н. Урок пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. / Н. Сулик // Історія України. – 2003. – № 42.
10. Український Голокост 1932–1933 рр.: Свідчення тих, хто вижив. – К., 2007. – Т 1–4.

Надійшла до редколегії 14.11.08.

В. І. Ромазан

СЗШ № 78 м. Дніпропетровськ

**ПАМ'ЯТАЙМО ПРО МИНУЛЕ ЗАРАДИ МАЙБУТНЬОГО
(ВІДНОВЛЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ТРАГЕДІЮ ГОЛОДОМОРУ
1932–1933 рр. У СЕРЕДНІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ № 78
БАБУШКІНСЬКОГО РАЙОНУ м. ДНІПРОПЕТРОВСЬКА)**

Розглянуто заходи по вшануванню пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр., які провадяться у СЗШ № 78 Бабушкінського району м. Дніпропетровська.

Гірка і багатостраждальна історія українського народу – це, насамперед, літопис життя і смерті народу-годувальника, народу-великомученика, на долю якого випало стільки лиха-негоди.

Останнє, ХХ ст., було чи не найжахливішим у нашій історії. Здавалося б, чи справедливо порівнювати часи монголо-татарської орди, польсько-литовської та кримсько-татарської експансії України з подіями не такої вже далекої від нас історичної доби? Та з боєм констатуємо – найбільших втрат Україна зазнала саме у ХХ ст. Тернистим та кривавим видався її шлях до омріяної незалежності. Нескінченні політичні та економічні експерименти новоявлених пророків, масові репресії, знищення національної інтелігенції, криваві війни та чорний чорнобильський попіл глибокою борозною пройшлися по живій плоті нашої рідної землі.

Але найжахливішим злочином проти власного народу став штучний Голодомор 1932–1933 рр. Десятиліттями про його причини та наслідки свідомо замовчували. Та куди ж подіти живих свідків тієї великої трагедії, біль і пам'ять яких не давала їм спокою все життя? Від голоду загинули цілі покоління, а відтак було загублено історичну пам'ять нації, бо вмерли батьки, що не встигли передати досвід від свого діда-прадіда. Голодомор став національною катастрофою. Генофонд української нації зазнав відчутних втрат і це вплинуло на життя кількох поколінь українців і можливості розвитку країни протягом десятиліть.

Через роки зневіри і забуття ми повертаємося зараз до своєї трагічної історії як до невичерпної криниці мудрості, перемог і страждань. Ми реанімуємо у своїй свідомості відчуття самовартості нашого народу, величі його духу.

Сучасне молоде покоління, юнаки та дівчата, школярі та студенти, повинні знати через які страждання пройшов наш добрий і щирий народ, долучитися до великої справи дослідження, вивчення та систематизації матеріалів про події в Україні під час Голодомору. Наш громадянський обов'язок – шанувати пам'ять тих, чия мученицька смерть стала краплинкою у багатостраждальному морі людського плачу та горя.

Саме таке завдання поставили собі вчителі та учні середньої загальноосвітньої школи № 78 Бабушкінського району м. Дніпропетровська. У рік, коли на державному рівні відзначається скорботна для нашого народу дата – 75-ті роковини Великого Голодомору – в школі активізувалася краєзнавчо-дослідницька робота, проведена низка заходів по вивченню історичних подій початку 1930-х рр., дослідженню долі своїх родин у цей період. Учні беруть активну участь у Всеукраїнському конкурсі «Голодомор 1932–1933 рр. Україна пам'ятає» та Всеукраїнській краєзнавчій акції «Колосок пам'яті». Кульмінацією цих заходів став відкритий інтегрований урок-реквієм «Жнива скорботи», який підготували і провели учитель історії В. І. Ромазан та учитель української літератури Н. В. Кадола. При підготовці до цього уроку учні зібрали велику кількість документальних матеріалів, газетних та журнальних публікацій, наукових досліджень, творів художньої літератури, фактів сімейних хронік часів Великого Голодомору 1932–1933 рр. Були озвучені свідчення людей, що пережили це лихоліття, жакливі факти справжнього терору, жорстокості і сваволі по відношенню до населення України та інших районів СРСР.

Ось, наприклад, фрагмент творчої роботи учениці 11^Б класу Валерії Горбатової, яка записала трагічні сторінки біографії своєї сусідки Марфи Михайлівни Гулай (ж/м Тополя-2, буд. 6, кв. 82):

«Коли мені було 12 років, почався цей жах-голод. У пошуках їжі ми ходили в степ збирати мерзлу картоплю. Їли їжаків, дохлих коней. Багато людей помирало на дорогах. Ходили активісти і перевіряли хати. Забирали все, навіть квасолю. Спочатку померли батько та мати. Потім сестричка. Мене знесилену відправили до дитячого будинку у Верхньодніпровську. Пам'ятаю, як збирала по вулицях недоїдки. Тим і вижила. Нікому не побажаю такої долі...».

Учні 11^А класу записали свідчення жительки с. Старі Кодаци Дарини Мефодіївни Ладної: *«Нас було 8 дітей та залишилося 5. Харчувалися всім, що можна було їсти: рвали в полі бур'ян, терли кукурудзу та мішали її з очеретом та лободою, їли ховрахів. Пощастило, що залишилася жива. Люди вмирили на очах. По вулицях страшно було пройти. Хоронити померлих було нікому...Бажая, щоб з нашими нащадками*

ніколи такого не сталося, щоб жили вони у мирі та достатку – більше нічого не треба».

Ці та багато інших свідчень, зібраних учнями, а також малюнки Ірини Голоцван, Юлії Літвінової, Валентини Андрєєвої, Катерини Жильної увійшли до шкільної збірки «Трагедія Голодомору. Україна пам'ятає».

Під час вказаного уроку учні прочитали поетичні твори Т. Шевченка «Розрита могила» та «Чума», які, на жаль, не втратили своєї актуальності і по-сьогодні, вірші відомих сучасних українських та місцевих поетів.

Аналізуючи історичні джерела та літературний твір письменника Василя Барки «Жовтий князь», учні дійшли висновку, що головною причиною цієї трагедії була злочинна політика тодішнього керівництва ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. На уроці були творчо використані матеріали відеофільмів, широкий ілюстративний матеріал, учнівські газети, плакати. Гіркі і трагічні сторінки історії залишили у свідомості учнів глибокий слід та в значній мірі сприяли зростанню і утвердженню високих моральних якостей та цінностей.

Зворушливою і плідною була участь у цьому уроці п'ятикласників школи – вихованців Дитячого будинку № 1. Доля дітей-сиріт під час Голодомору – одна з найтрагічніших сторінок історії цього періоду. І юним вихованцям вдалося привернути увагу всіх присутніх та силою художнього слова ще раз нагадати про біль і людяність.

Урок закінчився літературними рядками відомого українського поета:

Страшне число...
У нелюдській напрузі
Пропалює світи до глибини!
У тридцять три розіп'ято Ісуса,
У тридцять третім на земному пружі
Розіп'ято мільйони без вини!

Багатостраждальний український народ, що має героїчну і водночас трагічну історію, заслуговує на велику шану і повагу. В нашій школі вже давно існує традиція шанувати пам'ять жертв репресій та Голодомору. За покликом душі і серця, без щонайменшого примусу десятки учнів школи в кінці листопада кожного року здійснюють скорботну ходу до пам'ятного знаку жертвам політичних репресій та Голодомору. Цей знак встановлено на 9-ому кілометрі Запорізького шосе, що в 30-ти хвилинах пішої ходи від школи. Раніше на цьому місці на площі 8 га була так звана «розстрільна зона», де приводили в дію смертельні вирoki (а часом і без судових рішень) «ворогам наро-

ду». Ми не знаємо, навіть, їхніх прізвищ, хто вони і звідки. Можливо, ця міська окраїна стала місцем останнього притулку видатних людей України, чийми іменами пишається український народ! Ми кожного року несемо сюди кетяги калини та горобини, перев'язані чорними скорботними стрічками, ми запалюємо свічки пам'яті, вшановуємо безвинно загиблих у тій страшній костоломній машині попереднього століття. Ця традиція почалася ще у 1997 р., коли подібні акції і заходи були ще доволі рідкісним явищем. Нашим гостем тоді була людина гіркої долі – голова Дніпропетровської обласної спілки «Меморіал» Йосип Віталійович Дзеніш. Він 17 років провів у колимських таборах за безпідставними і безглуздими звинуваченнями. До цього ми запрошували його до школи на зустрічі зі старшокласниками і з великою увагою слухали його розповіді про життя політкаторжан.

Започаткована традиція з того часу підтримується і продовжується щорічно. Ми розуміємо, що найкращим пам'ятником всім загиблим і померлим має стати наша власна пам'ять про минуле. Це наш внутрішній поклик. Це свідчення наших моральних чеснот і належності до великого народу, що страждав, боровся і перемагав.

Надійшла до редколегії 14.11.08

НАШІ АВТОРИ

Бородін Євгеній Іванович – доктор історичних наук, доцент, заступник голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації.

Буланова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, директор Музею історії м. Дніпродзержинська.

Голубчик Лідія Миколаївна – директор Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, заслужений працівник культури України.

Задорожна Лілія Віталіївна – кандидат педагогічних наук, доцент Криворізького державного педагогічного університету.

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри російської історії, проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кавун Максим Едуардович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Касьянов Олег Валентинович – заступник начальника відділу інформації та використання документів Державного архіву Дніпропетровської області.

Киструська Ніна Володимирівна – директор Державного архіву Дніпропетровської області, заслужений працівник культури України.

Лавренюк Юлія Іванівна – вчитель школи вільного розвитку Індустріального району м. Дніпропетровська.

Левчук Калерія Володимирівна – начальник відділу обліку, збереження та довідкового апарату Державного архіву Дніпропетровської області.

Лойк Володимир Іванович – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Інституту геотехнічної механіки НАН України (м. Дніпропетровськ).

Мазур Тетяна Миколаївна – начальник архівного відділу Дніпропетровської райдержадміністрації.

Нікілєв Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Новікова Людмила Михайлівна – заступник начальника відділу обліку, збереження та довідкового апарату Державного архіву Дніпропетровської області.

Парашевіна Ольга Степанівна – кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського державного аграрного університету.

Пахомова Олена Володимирівна – начальник архівного відділу Павлоградської райдержадміністрації.

Піскарьова Ірина Олександрівна – вчитель Дніпропетровського фінансово-економічного ліцею.

Прокопенко Леонід Львович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри права та європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Проценко Олена Анатоліївна – викладач Криворізької філії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Ромазан Володимир Іванович – вчитель середньої загальноосвітньої школи № 78 Бабушкінського району м. Дніпропетровська.

Романець Наталя Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент Криворізької філії Національної металургійної академії України.

Самойленко Ольга Михайлівна – начальник архівного управління м. Дніпродзержинська Дніпродзержинської міської ради

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, виконуючий обов'язки завідувача кафедри історії України, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Терещенко Рем Костянтинович – кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Науково-редакційного центру «Реабілітовані історією» Дніпропетровської області.

Товстоляк Надія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.

Черненок І. М. – завідувач сектора з питань внутрішньої політики, зв'язків із засобами масової інформації та громадськістю Павлоградської райдержадміністрації.

ЗМІСТ

Вступне слово ректора Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара проф. М. В. Полякова на пленарному засіданні IV обласної історико-краєзнавчої конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», присвяченій 75-річниці Голодомору 1932–1933 рр. в Україні 21.11.2008 р.	3
ПЕРЕДМОВА	5

I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

Іваненко В. В. ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. У ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ І РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРАХ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ СЮЖЕТИ	7
--	---

II. ПРОБЛЕМИ ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.

Бородин Є. І. ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ	17
Світленко С. І. ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. У ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА	26
Киструська Н. В. ВІДТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. СПІВРОБІТНИКАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	33

III. ГОЛОДОМОР У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ КІНЦЯ 1920-х – 1930-х рр.

Прокопенко Л. Л., Терещенко Р. К. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ В ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ І ГОЛОДОМОРУ	37
Касьянов О. В. ПОШУК ШЛЯХІВ ПОДОЛАННЯ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНОЇ КРИЗИ КІНЦЯ 1920-х рр. КЕРІВНИЦТВОМ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОКРУГИ (ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕДУМОВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА ПРИДНІПРОВ'І)	45

IV. СОЦІАЛЬНІ ТА ДУХОВНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

Проценко О. А. СЕЛЯНИ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ У РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.	56
Левчук К. В. ЗАХОДИ ПО БОРОТЬБИ З ДИТЯЧОЮ СМЕРТНІСТЮ В ПЕРІОД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	62
Парашевіна О. С. ВИЛУЧЕННЯ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ З ВУЛИЦІ: РЕАЛІЇ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ УКРАЇНИ 1920-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1930-х рр.	71
Буланова Н. М. РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. (НА ПРИКЛАДІ КАМ'ЯНСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	78

V. НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

Романець Н. Р. ДЕМОГРАФІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	90
Нікілєв О. Ф. ТРАГЕДІЯ ГОЛОДОМОРУ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: ДО ПРОБЛЕМИ ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ 1932–1933 рр.	98

VI. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Новікова Л. М. КНИГИ РЕЄСТРАЦІЇ АКТИВ ЦИВІЛЬНОГО СТАНУ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	103
Задорожна Л. В. УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ 30-х рр. XX ст. В УКРАЇНІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО	112

VII. КРАСЗНАВЧІ ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВЧІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Голубчик Л. М. НЕРУХОМІ ОБ'ЄКТИ ЖЕРТОВНОЇ СКОРБОТИ – СВІДКИ ГОЛОДОМОРУ	119
Лойк В. І., Кавун М. Е. СЕВАСТОПОЛЬСЬКИЙ ПАРК МІСТА ДНІПРОПЕТРОВСЬКА – МІСЦЕ ПОХОВАННЯ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.	123

Товстоляк Н. М. КРИВОРІЖЖЯ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ (1932–1933 рр.)	139
Самойленко О. М. «ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ ГОД ЗАБРАВ ГОЛОДОМ НАРОД»: СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. У м. КАМ'ЯНСЬКЕ ТА НАВКОЛИШНІХ СЕЛАХ	146
Чериснок І. М., Пахомова О. В. ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. НА ТЕРИТОРІЇ ПАВЛОГРАДСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	152
Мазур Т. М. ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО РАЙОНУ (НА МАТЕРІАЛАХ ДОКУМЕНТІВ СІЛЬГОСПАРТІЛІ «ШЛЯХ ДО КОМУНИ» с. НОВОМИКОЛАЇВКА)	159
VI. ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. У СЕРЕДНІХ ТА ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ	
Піскарьова І. О. НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМАТИКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ м. ДНІПРОПЕТРОВСЬКА	165
Лавренюк Ю. І. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ	173
Ромазан В. І. ПАМ'ЯТАЙМО ПРО МИНУЛЕ ЗАРАДИ МАЙБУТНЬОГО (ВІДНОВЛЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ТРАГЕДІЮ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. У СЕРЕДНІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ № 78 БАБУШКІНСЬКОГО РАЙОНУ м. ДНІПРОПЕТРОВСЬКА)	179
НАШІ АВТОРИ	183

Наукове видання

ПРИДНІПРОВ'Я: історико-краєзнавчі дослідження

Збірник наукових праць

Випуск 5

Редактор *Т. А. Ягельська*

Технічний редактор *В. А. Усенко*

Дизайн обкладинки *М. Д. Кислов*

Коректор *Т. А. Ягельська*

Підписано до друку з оригінал-макета 25.12.08. Формат 60×84 1/16.

Папір друкарський. Друк плоский. Гарнітура Minion. Ум. друк. арк. 10,92.

Ум. фарбовідб. 11,38. Обл.-вид. арк. 13,5. Тираж 200 прим. Вид. № 1376.

Свідоцтво держреєстрації серія ДК № 289 від 21.12.2000 року

Видавництво Дніпропетровського національного університету,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010

Друкарня ППКФ «Герда», пр. К. Маркса, 60, м. Дніпропетровськ, 49000

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру серія ДК № 397 від 03.04.2001